KAZAN TATAR TÜRKLERİNİN MİTOLOJİSİ

Çetin YILDIZ

DOKTORA TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Prof. Dr. İbrahim DİLEK

Adıyaman
Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Mayıs, 2017

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. İbrahim DİLEK danışmanlığında Çetin YILDIZ tarafından hazırlanan "KAZAN TATAR TÜRKLERİNİN MİTOLOJİSİ" başlıklı çalışma 26/05/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK İmza: .....

Danışman: Prof. Dr. İbrahim DİLEK İmza: .....

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Behiye KÖKSEL İmza: .....

Jüri Üyesi: Doç. Dr. İhsan KALENDEROĞLU İmza: .....

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Nazmi ÖZEROL İmza: .....

26/05/2017

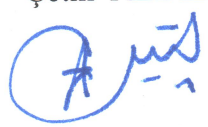
Prof. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK
Enstitü Müdürü

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Doktora Tezi olarak sunduğum "KAZAN TATAR TÜRKLERİNİN MİTOLOJİSİ" başlıklı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

23/06/2017

Çetin YILDIZ

ÖZET

KAZAN TATAR TÜRKLERİNİN MİTOLOJİSİ

Çetin YILDIZ
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Mayıs 2017
Danışman: Prof. Dr. İbrahim DİLEK

Kazan Tatar Türklerinin mitolojisi ile ilgili hazırlanan bu çalışma Giriş ve Sonuç ile birlikte üç kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında, Kazan Tatarlarının kimliği, Tatar mitolojisinin kaynakları ve bu konuda yapılmış çalışmalar hakkında bilgi verildi. Böylece hem bu çalışmada yararlanılan metinler ve akademik araştırmalar tanıtıldı hem de çalışmaya konu olan Tatar Türkleri için tarihi süreç içerisinde yapılan farklı isimlendirmeler hakkında bilgiler sunuldu. İnceleme kısmında masal, efsane, destan, bilmece, atasözü ve deyim gibi Tatar halk edebiyatının türleri, Tatar kültür tarihinde yer edinmiş edebî eserler, günlük yaşamdaki inançların yansıtıldığı büyü ve fallarla ilgili inanç ve uygulamaların derlendiği çalışmalar incelenerek mitik unsurlar tespit edildi. Tespit edilen bu unsurlar, genel Türk mitolojisi ile birlikte değerlendirildi. Bu değerlendirmeler yapılırken zaman zaman Tatar mitolojisiyle ilgili akademik çalışmalardan da istifade edildi.

Anahtar Sözcükler: Kazan Tatar Türkleri, Halk Anlatıları, Mitik Unsurlar, Türk Mitolojisi.

ABSTRACT

THE MYTHOLOGY OF KAZAN TATAR TURKS

Çetin YILDIZ
Department of Turkish Language and Literature
Adıyaman University Graduate School of Social Studies
May 2017
Advisor: Prof. Dr. İbrahim DİLEK

The present study on the mythology of Kazan Tatar Turks consists of three parts including introduction and conclusion sections. In the introduction, information was provided about the identity of the Kazan Tatars, the sources of the Tatar mythology and a literature review on the subject was conducted. Thus, both the utilized manuscripts and academic studies were introduced and information was provided on the different nomenclatures used for the Tatar Turks, who are the subject matter of the present study, during the historical process were presented. In the literature review section, studies on the types of Tatar folk literature such as fairy tales, myths, legends, riddles, proverbs and idioms, literary works in Tatar cultural history, and studies that collected beliefs and practices in Tatar daily life about spells and fortune-telling were examined and mythological elements in the literature were identified. These identified elements were evaluated in conjunction with the general Turkish mythology. Occasionally, current academic studies on Tatar mythology were also used during these evaluations.

Keywords: Kazan Tatar Turks, Folk Stories, Mythical Elements, Turkish Mythology.

ÖN SÖZ

Türk medeniyetinin yapı taşlarından olan İdil-Ural sahası Türkleri üzerine Türkiye'de sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Kazan Hanlığının 1552 yılında Ruslar tarafından yıkılmasından sonra müstakil bir devlet kuramamış olan İdil-Ural Türkleri, buna rağmen genel Türk edebiyatına ve kültürüne pek çok eser bırakmıştır. Bölgede yaşayan en önemli Türk topluluklarından biri de Kazan Türkleridir. Rusların yoğun baskılarına rağmen dinini ve kültürünü muhafaza etmeyi başaran Kazan Türkleri için kültürel unsurlar, asimilasyon politikalarından dolayı âdeta kutsal bir hüviyet kazanmıştır. Günümüze kadar ulaşan bu kültürel unsurlar, aynı zamanda mitik dönemlere ait izleri de barındırmaktadır.

Türk toplulukları üzerine Türkiye'de yapılan çok yönlü akademik çalışmalar, SSCB'nin 1991 yılında dağılmasıyla birlikte artmıştır. Bazı Türk halklarının bağımsızlığını elde etmesi bazılarının da özerk bir statüye kavuşması, Türkoloji açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Bu süreçle birlikte Türkoloji araştırmaları bir bütünlük arz etmeye başlamıştır. 1991 yılından sonra SSCB coğrafyasında değişen siyasi durum ve onun yarattığı uluslararası etki Türkiye'yi dünyada Türkolojinin merkezi durumuna getirmiştir.

Türkiye'de Kazan Türkleri ile ilgili yapılan çalışmaların çoğunluğu dilbilimseldir. Ancak son yıllarda Tatar destanlarının Türkiye Türkçesine aktarılması, bazı Tatar halk edebiyatı ürünleri ile ilgili yüksek lisans, doktora tezlerinin yapılıp çok yönlü makalelerin yayınlanmış olması, halk edebiyatı alanında da dikkate değer bir gelişmedir. Bu doğrultuda "Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi" isimli çalışma, bu alandaki eksikliğin giderilmesine bir ölçüde katkıda bulunmak amacıyla hazırlanmıştır.

Metin merkezli bu çalışmada Kazan Türklerinin halk anlatıları, klasik eserleri, sosyal ve kültürel dokusu incelenerek onlardaki mitik öğeler tespit edilmiştir. Genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Kazan Tatar Türklerinin de mitik metinlerinin oldukça sınırlı sayıda olması, mitik unsurların halk edebiyatının masal, destan, efsane vb. türleri arasına yayılmış bir şekilde bulunması ve bu unsurların sosyal-kültürel yaşantıyla birlikte şekil değiştirerek varlığını devam ettirmesi, bu çalışmada karşılaştığımız zorluklardan bazılarıdır.

Diğer Türk topluluklarının folklor ürünleri ile ilgili karşılaşılan tasnif problemleri, Kazan Türkleri ile ilgili yapılan araştırmalarda da karşımıza çıkmaktadır. Özellikle halk edebiyatı türlerine dair yapılan isimlendirmeler farklılık arz etmektedir. Söz gelimi Tatar atasözlerinin önemli bir kısmı Türkiye Türkçesinde atasözü olarak değerlendirilemez. Benzer şekilde Türkiye Türkçesinde halk hikâyesi olarak değerlendirilen Yûsuf u Züleyhâ, Leylâ vü Mecnûn gibi klasik hikâyeler, Tatar Türkçesinde destan olarak adlandırılmış ve Türkiye Türkçesine de bu şekilde aktarılmıştır. Bunun dışında masal olarak değerlendirilen bazı metinlerin efsane, efsane olarak değerlendirilen bazı metinlerin ise masal olarak tasnif edilmesi gerekmektedir. Bu problem doğrudan çalışmamızı etkilemediğinden bu tür halk anlatıları Kazan Türkçesindeki tasnifine göre değerlendirilmiştir.

İnceleme kısmı Yaşar Çoruhlu'nun *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* isimli eserinden faydalanılarak hazırlanan bu çalışmada Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarmalar yapılırken atasözü, deyim, bilmece, destan ve diğer türlerdeki özellikle bazı manzum parçalar, Kiril alfabesinden Latin alfabesine aktarıldı ve karşılarına ise Türkiye Türkçesindeki anlamları yazıldı. Bunların dışındaki Tatar Türkçesinde başvurulan metinler, çalışmanın hacmini gereğinden fazla arttıracağından, ya doğrudan Türkiye Türkçesine aktarıldı ya da yorumlanarak sunuldu. Destanlardaki mitolojik unsurlara dair yapılan başvurularda ise Tatar destanlarının Türkiye Türkçesine aktarılmış metinlerinden istifade edildi.

Günümüzde Türk halk edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar, dünyanın farklı bölgelerine dağılmış Türk boylarının sosyal ve kültürel ortaklıklarını ortaya koyma noktasında önemli bir işleve sahiptir. Bu noktada 'Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi' isimli bu çalışmanın Türk kültürü, edebiyatı ve inançları üzerine ileride yapılacak çalışmalara ışık tutacağını düşünmekteyiz. Her ne kadar titiz bir çalışma yapmaya gayret ettiysek de hata ve eksikliklerin olması kaçınılmazdır. Çalışmadaki hata ve eksikliklerin hoş görülmesini temenni eder, akademik olarak bizi olgunlaştıracak yapıcı eleştirileri memnuniyetle beklemekteyiz.

Tatar Türkleri ile ilgili çalışma yapmaya beni teşvik eden ve çalışma boyunca yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Ramilya Yarullina Yıldırım'a teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışma için gerekli kaynakların temin edilmesinde

yardımlarını gördüğüm Tataristan Bilimler Akademisi Galimcan İbrahimov Dil, Sanat ve Edebiyat Enstitüsü Halk Edebiyatı Bölümünde çalışan Prof. Dr. İlsöyer Zakirova'ya, aynı enstitüde Folklor Bölümünün Başkanı olan İlmir Yameletdinov'a; bana kütüphanesini açan ve kıymetli fikirlerinden istifade ettiğim, Tataristan'da her türlü yardımını gördüğüm Kazan (Volga) Federal Üniversitesi Lev Tolstoy Filoloji ve Kültürlerarası İletişim Enstitüsü Gabdulla Tukay Tatar Filolojisi Bölümünde çalışan Prof. Dr. Lillia Mingazova'ya teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca aynı fakültenin kütüphanesinde çalışan ve kütüphanedeki kitaplardan istifade etmemde bana her türlü kolaylığı sağlayan başta Gülçiçek Gilyazova olmak üzere, Güzel Mannapova ve Leysen Davletşina'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmam boyunca maddi ve manevi yardımlarını gördüğüm değerli dostlarım Yrd. Doç. Dr. Mustafa Said Kıymaz, Arş. Gör. Mustafa Yılmaz ve Arş. Gör. Ahmet Akgül'e, tez ile ilgili bazı teknik konularda yardımına başvurduğum Arş. Gör. Fatih Elçi ve Arş. Gör. Necla Dağ'a teşekkürlerimi sunarım.

Hoşgörüsü ve bilgisi ile bir ömür boyu kendime örnek alacağım değerli hocam Prof. Dr. İbrahim Dilek'e çalışmama yaptığı bilimsel katkılarından dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Adıyaman-2017 **Çetin YILDIZ**

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY TUTANAĞI i
TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI ii
ÖZET iii
ABSTRACT iv
ÖN SÖZ v
İÇİNDEKİLER viii
KISALTMALAR LİSTESİ xii
Giriş 1
1. Kazan Tatar Türkleri 4
2. Mit ve Mitoloji Kavramları Üzerine 10
3.1. Halk Edebiyatı Metinleri 15
3.1.1. Masallar 15
3.1.2. Destanlar 16
3.1.3. Efsaneler 18
3.1.4. Atasözleri ve Deyimler 19
3.1.5. Bilmeceler 20
3.2. Arkeolojik Materyaller 21
3.3. Seyahatnameler 22
3.4. Edebî Eserler 23
4. Kazan Tatar Türkleri Mitolojisi ile İlgili Yapılan Çalışmalar 24
4.1. Türkiye Dışında Yapılan Akademik Çalışmalar 25
4.2. Türkiye'de Yapılan Akademik Çalışmalar 28
İNCELEME 31
1. Kazan Tatar Türkleri Mitolojisinde Tanrılar ve Ruhlar/İyeler 31
1.1. Göksel Tanrılar 31
1.1.1. Tengri (Tanrı) 32
1.2. Orta Dünyada Yaşayan Ruhlar/İyeler ve Mitik Varlıklar 35
1.2.1. Ut Anası/Ut Atası/Ut Kızı (Ateş Ruhu) 37

1.2.2. Abzar (Ahır) İyesi..... 42
1.2.3. Biçura..... 43
1.2.4. Örek..... 44
1.2.5. Öy (Ev) İyesi..... 46
1.2.6. Ubır..... 49
1.2.7. Şüreli..... 51
1.2.8. Yarımtık..... 53
1.2.9. Albastı..... 54
1.3. Yeraltı Dünyasında Yaşayan Mitik Varlıklar..... 55
1.3.1. Diyüv (Div)..... 56
1.3.2. Ajdaha (Ejderha)..... 60
1.4. Su altı Dünyasında Yaşayan Mitik Varlıklar..... 63
1.4.1. Su Anası, Su Babası, Su Kızı, Su İyesi..... 64
2. Kozmogoni Mitleri..... 69
2.1. Dünyanın Yaratılışı ve Tasarımı..... 70
2.1.1. Sudaki Balçıktan Yaratılan Dünya..... 71
2.1.2. Su, Balık, Öküz ve Dünya..... 73
2.1.3. Yer Kökünün Dayağı/Direği..... 74
2.2. Dünyanın Bölümleri..... 76
2.2.1. Yeryüzü Dünyası ve Özellikleri..... 77
2.2.2. Yeraltı Dünyası ve Özellikleri..... 78
2.2.3. Su altı Dünyası ve Özellikleri..... 82
2.2.4. Gökyüzü Dünyası ve Özellikleri..... 84
2.3. Kozmik Unsurlar..... 87
2.3.1. Koyaş (Güneş)..... 87
2.3.2. Ay..... 90
2.3.3. Yeşin (Yıldırım)..... 92
2.3.4. Timirkazık (Kutup Yıldızı)..... 93
2.3.5. Diğer Yıldızlarla İlgili İnançlar..... 95

3. İnsanın Yaratılışı ve Türeyişi 98

3.1. İnsanoğlunun Ömrü 102

4. Eskatoloji Mitleri 104

5. Diğer Mitler 107

5.1. Takvim Mitleri 107

5.2. Sayılar 114

5.2.1. Üç Sayısı (Tanrısal Eşik) 115

5.2.2. Altı/Altmış/Altmış Altı Sayıları (Tanrı'nın Kutsal Sayısı) 117

5.2.3. Yedi /Yetmiş Yedi Sayıları (Beşeri Eşik) 121

5.2.4. Dokuz/Doksan Sayıları (İnsanoğlunun Yaratılışındaki Gizemli Sayı) 124

5.2.5. Kırk Sayısı 127

5.3. Renkler 130

5.3.1. Ak 130

5.3.2. Kara 134

5.3.3. Al/Kızıl 138

5.3.4. Kük (Mavi/Yeşil) 141

5.4. Ölü ile İlgili Ritüeller, Ölüm ve Öbür Dünya 144

5.4.1. Kazan Tatar Türkleri Mitolojisinde Ruhla İlgili Kavramlar ve Ruh Tasarımı 149

5.4.1.1. Kut inancı 149

5.4.1.2. Dış ruh tasarımı 153

5.4.1.3. Putperest inanç izleri/tös 157

5.4.2. Kurban Sunma 158

5.5. Tabiat Unsurları 161

5.5.1. Agaç (Ağaç) 161

5.5.2. Tav (Dağ) 167

5.5.3. Su 172

5.6. Hayvanlar 176

5.6.1. At 177

5.6.2. Et (Köpek) 183

5.6.3. Büri (Kurt) 187

5.6.4. Yılan, Ajdaha (Ejderha) ve Yuha 191

5.6.5. Seyahatnamelerde Geçen Olağanüstü Hayvanlar 195

Sonuç 198

KAYNAKÇA 201

ÖZGEÇMİŞ 214

KISALTMALAR LİSTESİ

Akt.	: Aktaran
Bk.	: Bakınız
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	: Sayfa sayısı
vb.	: ve benzeri
vs.	: Vesaire
yyy.	: Yayın yeri yok

Giriş

Geçmişten günümüze değin toplumların sosyal ve kültürel dokularını, inanç sistemlerini öğrenmede kullanılan yöntemlerden biri mit bilimi yani mitoloji çalışmalarıdır. Tarihi süreç içerisinde toplumlar dinî ve kültürel açılardan birbirlerini etkilemiştir. Bu etkileşimin dışında coğrafi konum, iklim ve yaşam şartları da toplumların kendilerine has özelliklerinin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bütün bu kültürel dokunun incelenerek toplumların kendilerine has özelliklerini yitirmeden varlığını devam ettirmesi ve günümüzde geleneksel olarak gerçekleştirilen pek çok ritüelin anlamlandırılması adına mitoloji çalışmaları önemli bir yere sahiptir.

XIX. yüzyılda ortaya çıkan milliyetçilik akımı ile modern anlamda millet oluşturma süreci başlamıştır. Birçok araştırmacı tarafından bu dönemde yapılan çalışmalarda toplumların sosyo-kültürel dokuları, inançları, kökenleri araştırılarak çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Mitoloji araştırmaları bu amaç için kullanılabilecek en karmaşık fakat doğru neticeler verebilecek çalışmalardandır. Bu doğrultuda yakın tarihte başlayan Türk mitoloji araştırmaları, günümüzde devlet olma sürecini başarmış Türkler ile diğer Türk toplumlarının dinî, sosyal ve kültürel ortaklıklarını ortaya koymaya hizmet etmektedir.

Toplumların kültürel ve sosyal dokuları, inanç sistemleri çerçevesinde kendine has bir hâl almaktadır. Bu durum aynı dine inanan insanların dahi ritüellerinde, dinî törenlerinde, dinsel kaidelerle tanzim edilen günlük yaşantılarında farklılıkların ortaya çıkmasını beraberinde getirmektedir. Söz gelimi Mecusilik'in doğduğu coğrafya olan İran ile Mecusilik'in daha sonra yayıldığı Orta Asya veya Akdeniz havzasındaki bu dine dair uygulamalar arasında farklılıklar vardır. Benzer şekilde, İslamiyet'in doğduğu Arap Yarımadasındaki dinî uygulamalar ile Türkler arasındaki dini uygulamalar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu durum toplumların, yaşamı kendilerine has bir şekilde yorumlamasıyla ortaya çıkan farklı kültürel ve sosyal yapıdan kaynaklanmaktadır.

Toplumların yaşamı kendine has bir şekilde yorumlanması, başka bir sonucu da doğurmaktadır. Dünyanın değişik yerlerine dağılmış aynı kökenden gelen toplumlar her ne kadar farklı inançların tesirinde kalsa da kültürel dokularına ait

unsurları yaşatırlar. Söz gelimi Tuvalıların "izü kan", Altay Türklerinin "kan kursağı" dedikleri yemeğin bir benzeri günümüzde Anadolu'da munbar/mumbar/bumbar isimleri ile yaşamaktadır. Kadim tarihte birbirinden ayrılan, uzak ve farklı coğrafyalarda farklı dinlerin tesiri altında yaşayan ancak aynı kökenden geldikleri ispatlanan bu toplumların kültürel bir unsuru diyebileceğimiz kan kursağı ya da mumbar yemeği, günümüzde dahi öz olarak benzerdir. Kumandı, Teleüt ve Altaylılar arasında oynanan Koço/Kosa Kol üzüş oyunu ile Anadolu'daki Mendilim Menekşe/Mor Menekşe oyunun hemen hemen aynı şekilde oynanması, bu duruma bir başka örnektir (Dilek, 2008: 628-635). Türkler arasındaki yaygın inanışlardan Şamanizm'in bazı unsurları Müslümanlıktan sonra da şekil değiştirerek devam etmiştir. Roux (2011: 72-73), buna örnek olarak İran Moğolları döneminde yaşamış olan Barak Baba portresini şu şekilde anlatmaktadır: "Başında iki boynuzla donatılmış, keçe bir başlık taşıyan Barak Baba'nın boynunda kınayla boyanmış öküz aşık kemikleri, çengelli sopalar ve çıngıraklar asılıydı. Müritleri davul ve başka müzik aletleri çalıyor; çıngırakların, aşık kemiklerinin ve sopaların sesiyle âdeta korkunç bir gürültü meydana çıkarıyorlardı. Barak Baba bir deve kuşuna biniyor ve naralarıyla kaplanları kaçırıyordu." Bu ve benzeri örnekler göstermektedir ki mitoloji çalışmaları dünyanın farklı bölgelerine dağılmış aynı kökenden gelen toplumların birbirlerini bilmesine, tanımasına zemin hazırlamaktadır.

Kadim toplumlarda mitlerin yeri yadsınamaz. Öncelikle mitlerde anlatılanlar, insanlar tarafından gerçek kabul edilirdi. Bunun en önemli sebebi bu anlatıların kutsal kabul edilmesi idi. Kutsal kabul edilen bu anlatılar elbette herkese anlatılamazdı. Gerçek anlamda toplumun ferdi/kabilenin üyesi olan birey ancak bu hikâyeleri dinleyebilirdi. Toplumun ferdi olabilmek için ise erginlik sınavının geçilmesi gerekmekte idi. Bu sınavları geçen kişi, üye olmanın son aşamasında hazırlanan düzenekle kabilenin totemi olan hayvanın ağzından geçirilerek âdeta yeniden doğmuş olurdu. Bu kişiler aynı zamanda aile kurma hakkına da sahip olurlardı. Böylece erginlik sınavını başaran yeni üyelere kutsal kabul edilen hikâyeler anlatılırdı (Urmançi, 2005: 101).

Kazan Tatarlarının halk anlatılarından özellikle masallarda sıkça karşımıza çıkan bu durumun hemen hemen her ilkel toplumun günlük yaşamının bir parçası olduğu söylenebilir. Mitoloji çalışmaları ile yapılabilen bu tespitler neticesinde

kadim toplumların hayata, doğaya ve evrene dair düşüncelerini, hislerini anlamak mümkün olmaktadır.

Modern insanın günlük yaşantısında anlamlandıramadığı pek çok inanç unsurunun, ritüelin kökenini mit çalışmaları ile tespit etmek mümkündür. Söz gelimi Atalar kültü ile ilişkili olarak İslamiyet'te -günümüzde yapılan ritüeller dikkate alındığında- pek de yeri olmayan türbe ziyaretleri, ölüm sonrası temizlenme ve kötü ruhlardan korunma ile ilgili olarak bazı yörelerde ölü gömüldükten sonra ateş yakılması, ruh göçmesi ile ilişkili olarak mezar başlarına ağaç dikilmesi, ev ruhu veya eşik ruhu ile ilgili olarak yeni gelinin eşiğe basmaması, albasmasını engellemek için doğum yapan kadının veya bebeğin yastığının altına demir nesnelerin konması gibi pek çok ritüel, Türklerin Müslümanlıktan önceki inançlarıyla ilgilidir. Bu örnekler göstermektedir ki ilkel dönemlerdeki pek çok inanç unsuru yeni din ve inanç sistemi içerisinde kültürel unsur hüviyetine bürünüp varlığını devam ettirmektedir. Bu tarz unsurların tespitinde istifade edilen mitoloji çalışmaları, sosyal ve kültürel kodların belirlenmesi noktasında önemli bir araç görevindedir.

Rusya Federasyonu Tataristan Cumhuriyeti'nde yaşayan Tatar Türkleri üzerine yapılan Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi[1] isimli bu çalışmada Tatarların diğer Türk boyları ve diğer milletler ile olan münasebetleri, kadim zamanlardan günümüze değin etkisinde kaldığı dinî, sosyal ve kültürel tesirler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında, çalışmada Tatarların ilkel dönemlerden bu yana yaşadıkları coğrafya, iklim şartları gibi nedenlerle oluşan sosyo-kültürel dokusu ve inanç yapısının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Bazı Türk boyları kadim zamanlardan bu yana farklı isimlerle anılmıştır. Bu durum yapılan çalışmalarda bir zorluk olarak karşımızda durmaktadır. Tatarlar üzerine yapılan bu çalışmada da açıklığa kavuşturulması gereken birinci husus Tatar ismine dairdir. Kazan yahut Tataristan Tatarları geçmişte nasıl isimlendirilirdi? Günümüzde kullanılan Tatar ismi kimler tarafından verildi? Tatar olarak

[1] Kazan Tatar Türkleri" başlığı altında yapılan değerlendirmeler neticesinde çalışmamıza konu olan Kazan yahut Tataristan Tatarlarının Bulgar Türkleri olarak isimlendirilmesinin daha doğru olacağı kanaatine varılmışsa da çalışmanın isimlendirmesinde günümüzdeki kullanım tercih edilmiştir. Tatar ifadesinden sonra özellikle Türk sözcüğü kullanılarak Tataristan Tatarlarının Türk kökenli olduklarının altı çizilmek istenmiştir. Bu isimlendirme ile Tataristan Tatarları için 'Türk-Tatar' ifadesini kullanan Rızaettin Fahretdin, Şehabettin Mercani gibi âlimlerinin çizgisi takip edilmiştir.

isimlendirilen başka topluluklar var mıdır? Bütün bu sorular Tatar ismine dair bir incelemenin yapılmasını gerekli kılmaktadır.

1. Kazan Tatar Türkleri

Tatar sözcüğü ile ilgili olarak, sözlüklerde ve diğer kaynaklarda birkaç açıklamaya rastlanmaktadır. Bu açıklamaların bazılarında Tatarların bir Moğol aşireti olduğu belirtilirken bazılarında ise Moğol Altınordu hanedanı tarafından yönetilen Kıpçak Türkleri olduğu söylenmektedir.[2] Çalışmanın bu kısmında Tatarların kimliğine dair yapılan tespitler sunulduktan sonra Tatarlarla ilişkili olarak Bulgarların kimliği üzerinde durulacaktır.

Türk ve Orta Asya tarihi açısından en önemli kaynaklardan biri Çin kaynaklarıdır. Çinliler Moğolca konuşan bütün toplulukları (Tata) Tatar diye isimlendirmiştir. Bunları da medeni seviyelerine göre Ak Tatarlar, Kara Tatarlar ve Yabani Tatarlar olmak üzere üçe ayırmışlardı. Çin seddi yakınında yaşayanlara Ak Tatarlar, göçebe hayatı yaşayan ve asıl Moğolları oluşturan kesime Kara Tatarlar, Baykal'ın ötesinde avcılıkla geçinen oymaklara ise Yabani Tatarlar demişlerdir. Ancak Moğolca konuşan topluluklar arasında sadece bir ulusun adı Tatar'dır. Hatta bu Tatarlar ile diğer Moğol boyları arasında derin bir husumetin bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Bu husumet devam ederken Cengiz Han, Tatarları ağır bir yenilgiye uğratır ve onlara devlet kadrolarında asgari düzeyde yer verir. Fakat Moğollara Tatar denilmeye devam edilir (Türkoğlu, 2011: 168). Zeki Velidi Togan (1981: 69-70) Çin kaynaklarına dayanarak Kara Tatarların dokuz kabileden, Ak Tatarların ise on beş kabileden oluştuğunu söyler. Özkan İzgi (2014: 221) de çoğunlukla Çin kaynaklarından yola çıkarak Moğol ve Tatarların ayrı ırklar olduğunu belirtir.

Bilindiği üzere Tatar sözcüğü Türklerin ilk yazılı belgelerinden olan Köktürk kitabelerinde geçmektedir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtının Doğu yüzlerinde Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın cenaze törenlerine katılan halklar arasında Otuz Tatarların ismi anılmaktadır (Özçelik, 2010: 26,55). İlteriş Kağan devletin başına geçtiği vakit kendisine düşman olan halklar arasında Otuz Tatar(lar) da

[2] Ayrıntılı bilgi için bk. Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, Everest Yayınları, İstanbul 2010, s. 607. İsmail Türkoğlu, "Tatarlar". *İslam Ansiklopedisi*, C 40. Türkiye Diyanet İstanbul 2011, s. 168.

bulunmaktadır (Özçelik, 2010: 30,58). Yine aynı yazıtta "Oğuz halkı Dokuz Tatar(larla) birlikte toparlanıp geldi." ifadesi geçmektedir (Özçelik, 2010: 69). Bu ifadeler Tatarların Türk soylu olup olmadıkları sorusunu akla getirmektedir. Bu konuda Radloff ve Thomsen bu Tatarların Moğol olduğunu belirtmektedir (İzgi, 2014: 213). Barthold (2006: 27) ise emin olmamakla birlikte adı geçen Tatarların Türk olmadıklarını, sonradan Moğolların bu ad ile kendilerini adlandırdıklarını söyler. Roux (2011: 35), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* isimli çalışmasında Tatarlar hakkında şöyle demektedir. "Uzun süre onlara (Moğollara) karşı savaşmış olmalarına rağmen sonradan dâhil oldukları Cengiz Han ordusunda parlak şekilde başarılı olan, boy adları antik çağların korkunç nehri ve barbar sözüyle karıştırılarak Tatar ismine dönüşecek olan Tatarlar belki de Türkleşmiş Moğollardır."

Kaşgarlı Mahmut Dîvânü Lügati't-Türk'te Türk boyları arasında Tatarları da saymaktadır. Ancak Tatarların dillerinin ayrı olduğunu, Türkçeyi ise iyi konuştuklarını belirtir (Atalay, 1998: 29-30). Müslüman coğrafyacılardan el-Kazvînî, *Âsârü'l bilâd ve ahbârü'l 'ibâd* adlı eserinde Tatar ve Bulgarlardan ayrı ayrı bahsetmektedir. Bu esere göre Tatarlar altıncı iklimin doğusunda oturan Türklerdir. Katı kalpli, sert tabiatlı, düşmanlığı ve kan dökmeyi seven insanlardır. Hiçbir dine mensup olmayan Tatarlar güneşe secde eder ve ona Tanrı derler. Diğer Türklerden ayrı bir dilleri ve alfabeleri vardır. Bulgar ise Karadeniz'in kuzeyinde bir şehirdir ve Konstantıniyye ile sürekli bir harp halindedir (Şeşen, 2001: 150-154). Reşîdüddîn de *Câmiu't-Tevârîh* isimli eserinde Moğol devrindeki Türk kabileleri arasında Tatar ismini saymaktadır (Şeşen, 2001: 155). Fahreddîn Mübârek-şâh el-Mervezî'nin eserinde geçen Türk boyları arasında Kara Tatar ismi de anılmaktadır (Şeşen, 2001: 154). Bu eserde Bulgar isminin geçmediğini belirtmek gerekir.

Müslüman kaynaklarında Tatarların çoğunlukla Türk olduğu belirtilmesine rağmen Bizans ve Ermeni kaynaklarında Tatarlar ile Türklerin birbirinden farklı milletler olduğu söylenmektedir. Türk tarihi hakkında önemli bilgiler veren Ermeni müelliflerden Kiragos, eserinin Moğolların Ermenistan ve Gürcistan'ı ele geçirmesini anlattığı kısımlarında, onları genellikle Tatar olarak isimlendirmiştir. Türkleri ise Hunlar, barbarlar, Tacikler gibi sıfatlarla anmaktadır (Oktay, 2007: 17-

25). Tatarların Ermeniler nazarıyla anlatıldığı bu eserden anlaşılmaktadır ki Tatarların inanç unsurları Türklerin inanç unsurları ile benzerlik göstermektedir.[3]

Bizans kaynaklarından George Pachymeres'in eserinde de Tatarlar ve Türklerin farklı olduğu, âdeta silahları ile yaşayan Türklerin işgalci Tatarlara boyun eğmeyip dağlara yakın yerlere kaçtıkları yahut komşularının topraklarını dolaşarak eşkiyalar gibi yaşadıkları belirtilir (Pachymeres, 2009: 29).

Çin, Bizans ve Ermeni kaynaklarında Tatarlar çoğunlukla Türklerden ayrı tutularak Moğol olarak kabul edilmiştir. İslamî kaynaklarda ise Türk boylarından biri olarak zikredilmektedir. Müslümanların Tatarları Türk olarak kabul etmesinin en önemli sebebi bazı Türklerin Tatarlarla birlikte hareket etmeleri ve Kaşgarlı Mahmut'un da belirttiği gibi Tatarların Türkçeyi iyi bilmelerinden kaynaklanmış olabilir. Tatarların yahut Moğolların Türk olup olmadığı henüz açıklığa kavuşturulmuş bir konu değildir. Ancak yukarıda incelenen kaynaklar dikkate alındığında bahsi geçen Tatarların Türk değil Moğol oldukları anlaşılmaktadır. Bizim

[3] Kiragos, Tatarları kısaca şu şekilde tasvir etmektedir. Manzaraları dehşetengiz ve iğrenç idi. Pek azı hariç hemen hepsi sakalsız idi. Dudak ve çenelerinde sayılabilecek kadar az kıl vardı. Gözleri küçük ve çekik, sesleri ince ve keskin idi. Her cins hayvanın etiyle beslenirlerse de at etini hepsine tercih ediyorlar. Yemek esnasında efendi ile hizmetçisinin hissesi eşit idi. İçkiyi evvela semaya, sonra sırasıyla doğuya, batıya, kuzeye ve güneye doğru fırlatıyorlar. Bu ritüelden sonra kadehten biraz içerek reislerine ikram ediyorlar. Zevceleri meyanında zina işleyenleri merhametsizce katlettikleri halde kendileri hariçte yabancı kadınlarla ve hiçbir ayrım yapmadan istedikleri kadınlarla münasebette bulunmakta sakınca görmezlerdi. Başkaları tarafından hırsızlık yapılmasına hiç tahammül edemezlerdi. Öyle ki, buna cüret edenleri vahşi bir surette öldürürlerdi. Kendileri hiçbir din ile mütedeyyin değildiler. Bir ayin-i mezhepleri bile yoktu. Bununla beraber Allah'ın ismi dillerinden düşmezdi. Bununla Cenabı Hakk'ı mı yoksa herhangi bir mabudu mu kast ettikleri meçhulümüz değildi. Hükümdarlarını Allah ile müsavi tutuyorlardı. Dünyayı ikisinin paylaştıklarını, semanın Allah'a, arzın Hakanlarının hissesine düştüğünü her vesile ile tekrar ediyorlardı. Hâlihazırda hükümdarlarının babası Cengiz Han bir adamın zürriyetinden gelmedi. Fakat görülmeyen yerlerden vürud eden bir nur validesinin hanesi çatısından girip ona şöyle hitap etti. "Gebe kal! Bir oğlun olacak ve bu oğlun dünyaya hâkim olacak." Onların kavline göre bu hükümdarın doğum tarzı böyle idi. Tatarlarda biri ölünce veya kendileri tarafından öldürülünce, meyyiti birçok günler beraberlerinde taşırlardı. Bazen de yakarlardı. Zira zan ediyorlardı ki bir şeytan ölünün cesedine girerek bir sürü saçmalıklar dinletir. Ölüyü derin bir çukurun içine elbise ve silahları, altın ve gümüş nesi var ise hep bir arada gömdükleri de vaki idi. Ölü, rüesadan biri ise, erkek ve kadın bütün köleleri hizmet etmeleri için beraber defin edilirdi. Atları bile bundan hariç kalmıyordu. Zira itikatlarınca, gömülen şahıs öbür dünyada büyük muharebelere iştirak ediyordu. Ölünün hatırasını teyid için atının karnını yardıktan sonra bu delikten hayvanın bütün etini – kemikleri hariç- çıkarıyorlar, sakatatını ve kemiklerini yakıyorlardı. Derisini bellisizce dikiyorlardı. Sonra bu deriyi bir ağaca veya yüksek bir mahalle asıyorlardı. Tatar kadınları sihirbaz idi. Her vakit büyücülerinin talimatlarına uygun hareket ederlerdi. Geniş bilgi için bk. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007, s. 52-54.

çalışmamız için esas önemli olan, günümüzde Tataristan'da yaşayan halkın Tatar mı yoksa Bulgar mı olduğudur.[4]

Tarihi kaynaklarda Bulgar ismine beşinci yüzyılın ikinci yarısından önce rastlanmamaktadır. Atilla'nın ölümünden sonra Büyük Hun İmparatorluğu'nda iç çekişmeler başlar. Atilla'nın ikinci oğlu Dengizik 469'da Bizans'a mağlup olunca, küçük oğlu İrnek yönetiminde Hunlar, Orta Avrupa'yı terk ederek Karadeniz'in kuzeyindeki diğer Türk boyları olan Ogurlarla (Oğur, Onoğur, Saroğur, Oturoğur, Kuturgur) karışmıştır. Bu karışmadan doğan topluluk Türkçe Bulgar ismini alır. (Bulamak, bulgamak: karışmak'tan bulga+r:bulgar). Bizans kaynaklarında, 482'de İmparator Zenon'un Doğu-Gotlara karşı savaşmak üzere Karadeniz'in kuzeyindeki toplulukların yardımını istemesinden dolayı Bulgar ismi geçer. Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki siyasi nüfuz boşluğundan istifade edilerek Kafkasların kuzeyi ve Azak Denizi civarında Büyük Bulgarya Devleti kurulur. Uzun ömürlü olamayan bu devlet kısa süre sonra Hazarların hâkimiyetine girer. Bunun üzerine Büyük Bulgar Devleti'nin kurucusu Kobrat'ın ikinci oğlu Kotrag yönetiminde bir kitle kuzeye çekilerek İtil Bulgarlarını oluştururlar. Burada yerli halk olan Fin-Ugorlar ve MS III. yüzyıldan beri burada bulunan Türk toplulukları ile birleşerek Hazarlara bağlı olmak koşuluyla İtil Bolgar Hanlığı'nı kurarlar (Yazıcı, 1993: 64-68; Rasonyı, 1993: 86-95; Kafesoğlu, 2010: 190-202).

Şeşen (2001: 21), Bulgarların menşeine dair şunları belirtmektedir: "Bulgarlar, Ortaçağ İslam coğrafyacıları tarafından ittifakla Türklerden sayılırlar. Bulgarlar önceleri Volga-Dinyester nehirleri arasındaki sahadaydı. Burada VII. yüzyılda büyük bir devlet kurmuşlardı. Kubrat Han'ın ölümünden sonra oğullarından Asparuh, Bulgarların bir kısmıyla bugünkü Bulgaristan'ın bulunduğu yere gitti. Bir kısmı başka bir oğluyla Orta Volga sahasına, burada bahsedilen Bulgarların yurduna gitti. Bunlar Etil Bulgar Devleti'ni kurdular. İbn Fadlan gittiği sırada Bulgarlar göçebeydiler, henüz yerleşik hayata geçmemişlerdi. Bundan biraz sonra yerleşik hayata geçecekler, Bulgar şehrini kuracaklardır." Divitçioğlu (2006: 39), Türk Kağanlığı'nın çöküşünden sonra bu kağanlığın sınırları içinde yaşayan boyları ele aldığı çalışmasında, 555 yılında Zacharia Rhetor'un *Yunan Kilisesi Tarihi* isimli

[4] Tatar isminin etimolojisi ile ilgili olarak bk. M. Zekiev, F. A. Ganiyeva, K. Z. Zinnatullina, *Tatar Gramatikası*, Kazan 1998, s.15-17.

eserinde Bulgarlardan bahsedildiğini belirtmektedir. İbil-kor (Bulgar) ların on üç boylu Ogur birliğinden olduğu, bu boyların büyük bir bölümünün r/l Türkçesi konuştuğunu belirtir. Bu boylar Onoğur, Oğur, Sabir, Kutrugur, Bulgar, Apar, Kasır, İdi-mar, Saruğur, Barsil, Halis, Abdal, Eftalit olarak sayılmakta ve VIII. yüzyılda Türk ülkesinde bulunan Bulgar boyunun Türk, Küli Oğul Çor'a tabi olduğu belirtilmektedir.

Bu çalışmalar Bulgarların Türk kökenli olduklarını ve Ogur Türk boylarıyla karışarak yeni bir topluluk oluşturduklarını göstermektedir. VII. yüzyılda kurdukları devletten sonra Bulgarların bir kısmı İdil/Volga nehri kıyısına gelerek buradaki Slav ve Türk boylarıyla karışmış ve günümüz Kazan Tatarlarının yahut Tataristan olarak anılan bölge halkının temelini oluşturmuşlardır.

Dîvânü Lügati't-Türk'te Türk dillerinin özelliklerinin anlatıldığı kısımda Bulgar dilinin Türkçe olduğu söylenmektedir (Atalay, 1998: 30). Dolayısıyla Bulgarların Türk olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde İslam coğrafyacılarının eserlerinde Bulgarlar Türkler arasında değerlendirmişlerdir. Söz gelimi; *Hudûdü'l-Âlem*'de Bulgar ülkesi Burtas başlığı altında verilir. Burşula, Eskil ve Bulgar olmak üzere üç gruba ayrıldıkları belirtilir. Birbiri ile savaş hâlinde olan bu üç kabile dışarıdan bir düşman geldiği zaman birleşirlermiş (Şeşen, 2001: 71). *El-Memâlik ve'l-mesâlik* isimli eserde Türkler arasında en kuvvetlilerin Bulgarlar olduğu belirtilip Bulgarlardan bir süvarinin Rumlardan bir kavimle çarpışabilecek kadar kuvvetli olduğu söylenir (Şeşen, 2001: 205-206). *Mücmel'üt-tevârîh*'te ise Bulgarların menşeine dair bir efsane anlatılmaktadır. Bu efsaneye göre Bulgarlar ve Burtasların babası, Nuh peygamberin yedi oğlundan Kemari'dir. Kemari'nin tabiatı; oyunu seven, ava ve işrete düşkün biri olarak tarif edilir. Eserin devamında Yafes'in oğullarından Çin ile birlikte Kemari de babasından ayrılır ve yolunu kaybederek Bulgarların bulunduğu yere gelir. Toprağı boş olan bu yerde ormanlar, dağlar ve bozkırlar vardır. Kemari, buraya oğullarından Bulgar'ın ismini verir. Diğer oğlu Burtas da Bulgar'ın kenarında yer edinip burayı mamur eder (Şeşen, 2001: 34).

Zeki Velidi Togan'a (1981: 65-66) göre, Moğol devletinin kuruluşuna kadar şimdiki Tatarlar, Bulgar ismi ile anılmıştır. Ancak Moğol hâkimiyetinden sonra Moğollara katılan bütün kavimleri adlandırmada Tatar genellemesi kullanıldı. Bu yüzden Kazan

Tatarları, Kırım Tatarları, Nogay Tatarları, Altay Tatarları, Azerbaycan Tatarları gibi isimler hâsıl oldu. Bu isimler etnik münasebetle ilişkili değildir. Mesela eski Bulgarların ve Kıpçakların karışmasından hâsıl olan Kazan Türkleri ile Tatarlar arasında etnik bir münasebet yoktur. Zeki Velidi Togan'ın yukarıda söylediklerine göre Kazan'da yaşayan Türk kökenli halkın aslında Bulgar olduğu, Tatarlarla bir münasebetinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.[5]

XVI. yüzyılın ortalarından sonra Rus hâkimiyetine giren Kazan Türkleri XVII. yüzyılın sonuna kadar millet olarak oluşumunu sürdürmüş ve İdil-Ural Tatarları olarak isimlendirilmiştir (Davletşin, 2013:XI). Bu süreçten önce Kazan Türkleri Altın Orda hâkimiyeti altında bulunmakta idi. Altın Orda'nın yoğun baskısına rağmen Bulgar halkı, millî değerlerini korumaya çalışmış ve onların yaymaya çalıştıkları Tatar ismini reddetmiştir. Bulgar halkı kendisini Bulgar, Suvar, Kazanlı veya Besermyanlar olarak adlandırmıştır (Sattarova, 2008: 179). Ancak Tatar isminin Bulgar Türklerine mâl edilmesinde büyük rolü olan Ruslar, Altın Orda halkını devlet dilinin Moğolca olduğu zamanlardaki gibi, bütün ülkenin Türkleşmesinden sonra da Tatar diye adlandırmaya devam ediyordu. Rusların XV. ve XVI. yüzyıllarda münasebette bulundukları bütün hanlıklar-Kırım, Kazan, Ejderhan (Astrahan) ve Sibirya hanlıklarının hepsi- Ruslara göre Tatar idi. Bu hanlıklardan varlığını en uzun süre devam ettiren Kırım Hanlığı, Tatar ismini reddederek kendisini Türk diye adlandırıyordu. Ancak Osmanlılar dahi Kırımlılara Tatar demekte idi. İdil boyundaki yerli aydın sınıf az çok münakaşadan sonra Tatar kelimesini millî bir ad olarak kabul etmiş, böylece günümüzdeki Tataristan Cumhuriyeti meydana gelmiştir (Barthold, 2006: 148).

Sonuç olarak günümüzde Tataristan olarak adlandırılan bölgede yaşayan ve Tatar olarak adlandırılan halkın aslında Tatar olmayıp Bulgarlar çoğunlukta olmak üzere Ogur ve bazı diğer Türk boyları ile birleşmiş/kaynaşmış bir Türk boyu olduğu

[5] Bulgar Türkleri kendilerini Tatar olarak kabul etmemiştir. Kazan Türklerinin halk edebiyatı metinleri incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir. "*Tatar atasın satar,* (Tatar babasını satar); *Tatar türe bulsa, çabatasın türge eli,* (Tatar yönetici (başkan) olsa, çarığını başköşeye koyar); *Tatar atka minse atasın tanımas,* (Tatar ata binse babasını tanımaz); *Tatar akılı töşten son,* (Tatar aklı öğleden sonra (çalışır)); *Tatar aşar da kaçar*, (Tatar yer de kaçar); *Tatar bilen kabirin yeneşe bulmasın*, (Tatar ile mezarın (bile) yanyana olmasın); *Tatar bar da heter bar* (Tatar varsa bela var.)" Hiçbir halk kendi hakkında böyle hakaretvari sözler söylemez. Dolayısıyla bu sözler Bulgarların Tatarlar için söylediği sözlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. E. Kerimullin, *Tatarlar İsmimiz hem Cismimiz*, Kazan Kitap Neşriyatı, Kazan 1991, s. 67.

anlaşılmaktadır. Bu Türk boyunun kadim ismi de özellikle Bizans ve İslam kaynaklarında anıldığı üzere Bolgar/Bulgar'dır. Rus, Avrupalı ve diğer milletlerin isimlendirmelerinin dışında yerli aydınlar da Tatar ismini kabul ettiğinden, günümüzde Kazan yahut Bulgar Türklerinin ismi Tatar olarak anılmaktadır. Yani bir egzoetnonim olan Tatar İsimlendirmesi zamanla endoetnonim olmuştur. Buna dayanarak bu çalışmanın isimlendirilmesinde Kazan Tatar Türkleri ifadesinin kullanılması daha uygun görülmüştür. Ancak çalışmada zaman zaman Bulgar, Tatar, Kazan Türkleri, Tatar Türkleri isimlendirmeleri de kullanılacaktır.

2. Mit ve Mitoloji Kavramları Üzerine

Eski Yunancada mythos olan mit sözcüğü anlatı, hikâye anlamlarına gelmektedir (Nişanyan, 2010: 414). Beydili (2005: 373), mit kavramını "gerçekliğin eski kültürlerde sembolik-motifli bilinen tek açıklaması" şeklinde ifade etmektedir. Eliade (1993: 23) ise mitlerin her zaman bir yaratılış hikâyesini anlattığını, gerçek ve kutsal olan bu öyküyü bilen insanın nesnelerin kökenini bileceğini ve böylece onlara egemen olup onları istediği gibi yönlendirebileceğini belirtir. Seyidoğlu (2011: 15) mitin asıl anlamının gerçek hikâye olduğunu belirtip, ilkel insan için mitlerin çok değerli, kutsal ve manalı olduğunu söyler.

Myth ve logy kelimelerinden oluşan mitoloji ise mit bilimi anlamına gelmektedir. Mitoloji, toplumların inançlarında tanrılar, insanlar ve evrenin yaratılışına dair tüm sözlü ve yazılı kaynakları ve bunların doğuşlarını, anlamlarını yorumlayıp inceleyen ve sınıflandıran bilim dalıdır. Mit bilimi toplumlar için çoğu zaman destansı ve şiirsel bir dille anlatılan kutsal öykülerde geçen ilk günah, ilk ölüm, tufan, tanrıların insanları cezalandırma yöntemleri gibi konuları inceler. Bunların dışında kutsal öyküler aracılığıyla anlatılan; avcılığın ve hayvancılığın başlangıcı, bitkilerden nasıl yararlanıldığı, ateşin ilk kez elde edilişi, cinsel hayatın başlangıcı, ilk ailenin, törenlerin ve toplumsal kurumların ortaya çıkışı gibi konular da mit biliminin inceleme alanına girer (Budunbilim Terimleri Sözlüğü, 1975).

Hakkında ilk ciddi çalışmaların 19. yüzyılda başladığı mitoloji, modern zamanların pek çok bilimi ile yakın ilişki içerisindedir. Bu doğrultuda sosyologlar, dilciler, etnologlar, halkbilimciler, antropologlar, tarihçiler ve din bilimciler mitoloji

ile yakından ilgilenmişlerdir. Bu bilim dallarında çalışan pek çok bilim adamı kendi ilgi alanı ve bakış açısına göre mitleri yorumlamıştır. Sosyal antropolog Frazer'e göre mitoloji, modern anlayış içerisinde tabii dünyaya izahat getirmek için ilkel, boş bir gayrettir. Müller ise mitleri tarih öncesi zamanlardan kalma, sonraki çağlarda yanlış anlaşılmış olan bir şiirsel fantezi ürünü olarak tanımlar. Din sosyolojisi alanında yaptığı çalışmalarla bilinen Durkheim'e göre mitler, bireyi gruba uygun biçimde şekillendirmek amaçlı bir alegorik eğitim deposudur. Temelde psikoterapi ile ilgilenen ve bilinçaltı, arketip gibi kavramları geliştiren Jung'a göre mit, insan ruhunun derinliklerindeki arketipsel güdülerin belirtileri olan bir grup rüyasıdır. Tradisyonalist Ekol'ün kurucularından Coomaraswamy ise mit için, insanın en belirgin metafiziksel düşüncelerinin geleneksel vasıtası şeklinde bir tanımlama getirmiştir (Akt. Segal, 2006: 123).

Mitoloji, genel anlamda ilkel insanları veya onların yaşam tasavvurlarını araştırdığı için dolaylı olarak ilkel dönemlere ait olduğu düşünülen inanç, ritüel, davranış biçimleri ile de ilgilenir. Ancak buradaki ilkellik, sadece ilk insanları ve zamanları kapsamamaktadır. Aynı zamanda ilkel dönemlerden sonra ortaya çıkmış sistemli yahut sistemsiz inançların ilkel dönemlere işaret eden mitsel öğelerini de ele almaktadır. Söz gelimi ilkel dönemlerden sonra ortaya çıkmış olan İslam dininin kendine has bir yaratılış hikâyesi, Tanrı ve evren tasavvuru, kutsal varlıkları vs. vardır. Benzer durum diğer semavi dinler için de geçerlidir. Günümüzde yapılan çalışmalarda İslam mitolojisi, Hristiyan mitolojisi, Yahudi mitolojisi gibi kavramlar kullanılmaktadır. Dolayısıyla mitolojik olay ve unsurlar tespit edilirken önemli olan husus, bir inancın ortaya çıkış tarihi bakımından eskiliği değil, o inanç içerisinde ilk insanın, dünyanın, dünyadaki diğer varlıkların, evrenin yaratılışı ve bu yaratılışlarla bağlantılı olarak inançların, ritüellerin gelişmiş olmasıdır. Kısacası, inançların yahut inanç sistemlerinin mitolojik araştırmalar açıdan önemini, bu inançlardaki mitik unsurların varlığı belirlemektedir.

Destan, masal, efsane gibi içerik ve şekil özellikleri belli müstakil metinleri bulunmayan bu tür, daha çok diğer anlatılar içerisinde parçalar halinde

bulunmaktadır.[6] Stith Thomson'un masallardaki motifler üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında "Mitoloji" başlığı bulunmaktadır. Bu başlık altında verilen masal motifleri mitolojik özellikler barındırmaktadır. Bahaeddin Ögel (1971: 3), bir hadisenin mit olarak değerlendirilebilmesi için, her şeyden önce kahramanının tarihteki yerinin silinmiş ve unutulmuş olması gerektiğini belirtir. Bu durumda mitolojik unsurların, kişi ve zaman mefhumlarının kesin olmadığı masal gibi bir türün içerisinde yoğun şekilde bulunması olağandır. Benzer durum kısmen destan, efsane gibi diğer türler için de geçerlidir.

Halk anlatılarındaki bir olay, renk, sayı, hayvan, bitki vs. gibi pek çok öğe mitolojik unsur olarak değerlendirilebilir. Söz gelimi Ergenekon destanındaki demir dağ Türklerin demircilik mesleği ile ilişkisine işaret ederken, Uygur ve Göktürk Türeyiş destanlarındaki kurt, Türklerde bu hayvanın totemistik inanç dönemlerinde nesil başı olarak kabul edildiğini göstermektedir. Halk anlatılarında sıklıkla tekrarlanan formülistik rakamlardan yedi, Türk inanç sisteminde yerin ve göğün katmanlarını temsil ederken kara rengi, kötülüğü simgelemenin yanında Türk mitolojisinde yön olarak kuzeyi ifade etmede kullanılır.

Mitolojik izlere, bazen gündelik hayatta kullandığımız atasözü ve deyimlerde de rastlanmaktadır. "İnsanın alacası içinde hayvanın alacası dışındadır." sözünün kaynağına, Altaylar'da yaşayan pek çok efsanede rastlanmaktadır. Bir efsaneye göre tüylerle kaplı olan ilk insan, Tanrı'ya karşı günah işlemiş ve bundan dolayı da tüyleri dökülmüştür. Tüyleri dökülen insanoğlu bir türlü hastalıklardan kurtulamamış ve ölümsüzlüğü elinden kaçırmıştır. Başka bir efsaneye göre Tanrı insanı yaratırken şeytan gelmiş ve insanın üzerine tükürerek, her tarafını pislik içerisinde bırakmıştır. Bunun üzerine Tanrı insanın içini dışına, dışını içine çevirmek zorunda kalmış. Böylece insanın içinde kalan şeytanın pisliği ve tüyler, insanoğlunun ruhunu ve ahlakını kötü yapmıştır (Ögel, 1971: 54).

Kısacası mit bilimi; halk anlatıları ve sosyo-kültürel yaşantı aracılığıyla günümüze ulaşan ilkel dönemlere ait unsurları incelemektedir. Bu unsurların

[6] Mitler destanların içinde yaşamlarına devam ettikleri gibi zamanla vasıflarını kaybederek masala ve efsaneye de dönüşürler. Bilge Seyidoğlu, *Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller*, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 10.

yardımıyla insanların ve toplumların sosyolojik anlamda dokuları, etnisiteleri ve antropogonileri, dilbilimsel gelişimleri ve inançları açıklanmaya çalışılmaktadır.

3. Kazan Tatar Türkleri Mitolojisinin Kaynakları

Halk kültürü ve edebiyatı araştırmaları yakın bir geçmişe sahip gibi görünse de bu araştırmalara kaynaklık eden metinlerin bir kısmının geçmişte bir şekilde yazıya aktarılmış olması, bu alandaki çalışmaların derinleştirilmesine imkân sağlamaktadır. Geçmişte pek çok kişi misyoner, seyyah, elçi vb. olarak milletlerin yaşamlarını, kültürlerini öğrenmeye ve bunları yazıya geçirmeye çalışmıştır. Hatta halk edebiyatı araştırmalarını etkin bir şekilde kullanarak milletleri ya da toplulukları kontrol veya asimile etme yöntemi, başta Avrupalı milletler olmak üzere pek çok millet tarafından kullanılmıştır. Söz gelimi Rusya'da, özellikle de Sovyetler Birliği zamanında halk edebiyatı metinleri ideolojik amaçlarla kullanılmış, zaman zaman bazı eserler yasaklanmış, bazılarına ise müdahalelerde bulunulmuştur. Hatta daha ileriye gidilerek ideolojik istekler doğrultusunda fakelore eserler dahi ortaya konulmuştur.[7] Bütün bunlar halkları kontrol etmede halk kültürü unsurlarının etkin şekilde kullanıldığının göstergesidir.

Türk toplulukları içerisinde Müslümanlığı ilk kabul edenlerden biri Kazan Tatar Türkleridir. Bu durum, Tatarlarda yazılı kültürün etkinliğini arttırmış ve İslam'ın daha iyi benimsenmesini beraberinde getirmiştir. Böylece sözlü kültür yerini çoğunlukla yazılı kültüre bırakarak, kültürel dokunun içerisine İslami öğelerin girmesine neden olmuştur. Dolayısıyla geçmişten gelen bazı inançlar, ritüeller ya terk edilmiş yahut İslami olanla yer değiştirmiştir.

Bu çalışmada Tatar mitolojisinin kaynakları değerlendirilirken sadece yazılı kaynaklar ele alınmıştır. Gerek modernleşmenin getirdikleri gerekse kaynak toplama sürecindeki imkânsızlıklar dolayısıyla doğrudan sözlü kaynaklara (kaynak kişilere)

---

[7] Geniş bilgi için bk. Bülent Bayram, "Tatar-Bulgar Meselesi Temelinde Bir Destan (?), Şan Kızı", *Karadeniz Araştırmaları*, 6 (21), s.75-94.
Rusları düşman olarak gösteren Çora Batır destanına karşı Çarlık ve Sovyet dönemlerinde özel bir mücadele sürdürülmüştür. Bu destana karşı İgor destanı adıyla bir destan ortaya çıkarılmış, böylece Çora Batır destanı ortadan kaldırılmaya çalışılmış. Ancak başarılı olamayınca bu destanı tahrip etmeye çalışmışlar. Fikret Türkmen, "Tatar Destanı Çora Batır'ın Buryatlar Arasındaki Varyantları Üzerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (18), s. 104.

ulaşılamamıştır.[8] Ancak yazılı kaynaklardan masal, destan, fıkra gibi halk edebiyatı ürünleri kaynak kişilerden derlenmiş olduğundan, dolaylı olarak sözlü kaynaklardan da yararlanıldığını söylemek mümkündür.

Tatar mitolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Fatih Urmançi (2005: 35), Tatar mitolojisinin ana kaynaklarını şu başlıklar altında değerlendirmektedir:

1-Mitolojik eserler, temel hikâyeler

2- Halk edebiyatının bazı türleri: Atasözleri, bilmeceler, destanlar, masallar

3-Anadil ve dil birimleri

4-Arkeolojik Materyaller

5- Türk-Moğol halklarının mitolojisi ile ilgili bilgiler

6- Seyahatçi âlimlerin tarihi ve tarihi-etnografik çalışmalarında toplanan mitolojik materyaller.

Bu başlıklara Göktürk Kitabeleri, Kutadgu Bilig, Dîvânü Lügati't-Türk gibi Türk boylarının ortak kültür mirasları ile geçmişte, mitolojik inanç öğelerinin günümüze göre daha yoğun olduğu dönemlerde kaleme alınmış edebî eserler başlıkları da eklenebilir.[9]

Kazan Tatar Türklerinin mitolojisine dair Türkiye dışında yapılmış çalışmaların tanıtılması, bu konuya dair gelecekte yapılacak çalışmalar açısından önem taşımaktadır. Tatar mitolojisi ile ilgili kaynakların tanıtıldığı çalışmanın bu kısmında Urmançi'nin yukarıda yaptığı tasniften de yararlanılarak yeni başlıklar eklenmiş ve her başlık ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

[8] Bu çalışmanın kaynaklarını toplamak üzere 2014 yılı Mart ile Mayıs ayları arasında Kazan'a bir bilimsel seyahat gerçekleştirilmiştir. Bu seyahat esnasında iklimsel şartlardan dolayı köylere gidilemediğinden sözlü kaynaklara dair araştırmalar yapılamamıştır.

[9] Araştırmacı, her ne kadar bu çalışmasındaki Tatar mitolojisinin kaynaklarına dair gruplandırmaya Türk boylarının ortak kültür miraslarını ve edebî eserlerini eklememişse de bunları *Tatar Mifologiyesi Ensiklopedik Süzlik* isimli çalışmasının giriş makalesinde değerlendirmiştir. Bk. Fatih Urmançi, *Tatar Mifologiyesi Ensiklopedik Süzlik*, Megarif Neşriyat, Tataristan 2008, s. 3-30.

3.1. Halk Edebiyatı Metinleri

Mitolojik metinler dünyanın, yıldızların, insanoğlu ve diğer canlıların yaratılışı; yeryüzünü, gökyüzünü ve yeraltını yöneten Tanrı veya Tanrıların varlığı; bitkilerin, ağaçların, dağların, suların yaratılışları gibi ilkel dönemlere ait inanç unsurlarını barındırırlar. Bu metinlerin mitoloji araştırmaları açısından değeri, hâlihazırdaki inançtan bağımsız olarak pek çok varlığın yaratılışına ve evrenin düzenine dair tasavvurlara yer vermesinden ileri gelmektedir. Tatar mitolojisi ile ilgili doğrudan mit metinleri sınırlı sayıdadır. Özellikle bazı unsurların yaratılışına dair metinler yazıya aktarılamadan unutulmuştur.

Aşağıda sıralanan halk edebiyatı türleri mitolojik inanç unsurlarını yoğun şekilde barındırması bakımından oldukça önemlidir. Bu türler aracılığıyla mitik dönemlere ait inanç unsurları nesilden nesile aktarılarak günümüze ulaşmıştır. Tatar halk anlatıları bu noktada önemli ipuçları barındırmaktadır.

3.1.1. Masallar

Masallar, ilkel dönemlere ait pek çok unsurun semboller, motifler halinde günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Stith Thompson'un masal motiflerini incelediği *Motif Index of Literature* isimli eserinde mitoloji başlığı altında Yaratıcı, Tanrılar, Genelde Tanrılar, Gökyüzü, Yeryüzü ve Yeraltı Tanrıları, Yarı Tanrılar ve Kahramanların Terbiyesi, Kâinat, Gök cisimleri, Yeryüzü, Suyun Görünüşü, Karanın Görünüşü, İnsanın Yaratılması, Hayvanların Yaratılması, Ağaç ve Bitkilerin Menşei gibi alt başlıklar bulunmaktadır (Şimşek, 2001: 168-169). Thompson'un bu çalışması halk edebiyatı türlerinden masalların mitolojik unsurları yoğun şekilde barındırdığını göstermesi bakımından önemlidir.

Masalların diğer halk edebiyatı türlerine göre daha çok mitolojik inanç ve kültür unsurlarını barındırması, pek çok mitik öğenin sembolleşmesinden kaynaklanmaktadır. Böylece sonradan kabul edilen inanç sistemlerinde, ilkel dönemlere ait inanç unsurları herhangi bir rahatsızlık uyandırmamıştır. Söz gelimi mitlerde kurucu özne Tanrı iken masallarda kurucu özne insandır. Yani mitlerdeki

yaratma eylemini masallarda yapmaya çalışan insan, Tanrı'ya öykünür (Sayar, 2012: 30). Tatar masallarından bu duruma örnek verecek olursak, *Kamır Batır* (Hamur Kahraman) masalında bir köyde yaşayan yaşlı bir çift her ne kadar Allah'a yalvarsa da çocukları olmaz. Günlerden bir gün yaşlı bir adam çıkagelir ve onlara şöyle der: eğer çocuğunuzun olmasını istiyorsanız hamuru yoğurarak çocuk şekline getirin ve fırının kenarına koyun. Sabahleyin hamuru kırıp içine bakın. Söylenenleri yapan yaşlı çift böylece çocuk sahibi olurlar (Gatina, Yermi, 1977: 301). Bu masalda insan tarafından âdeta bir insan yaratılarak Tanrı'ya öykünme görülmektedir. Ancak bu durum hem masal içerisinde geçtiğinden[10] hem de yaşlı bir adamın (ilahi yardımcının) yönlendirmesi ile yapıldığından masal dinleyicisinde herhangi bir rahatsızlık uyandırmamaktadır.

Toplumların yaşam tarzının değişmesi neticesinde terkedilen pek çok davranış ve yaşam biçimi masallar aracılığıyla geleceğe aktarılmaktadır. Bu duruma en uygun örnek Tatar masallarında da sıklıkla karşımıza çıkan erginlik sınavıdır. Kişinin boya/kabileye kabul edilmesi, yani onun tam anlamıyla kabile üyesi olabilmesi ve evlenebilmesi için başarması gereken bir sınav vardır. Tatar masallarında bu sınav dolaylı şekilde anlatılmaktadır. Kahraman pek çok zorluğun üstesinden geldikten sonra bir kıza ulaşır ve onunla evlenir. Benzer şekilde, masallarda kahramanlar ayı, kurt gibi kendilerine musallat olan hayvanlardan kurtulmak ve onları öldürmek için çeşitli yollara başvururlar. Bunlardan biri de bu hayvanları daha önceden hazırladıkları çukurlara düşürmek suretiyle öldürmeleridir. Bu, aynı zamanda ilkel dönemlerde hayvanları avlamada uygulanan bir yöntemdir (Gatina, Yermi, 1977: 19). Bunların dışında div, ejderha, yılan gibi varlıklar, 3, 5, 7, 40 gibi rakamlara dair inançlar ve ilkel dönemlere ait yaşam tarzını gösteren pek çok olay, masallar aracılığıyla günümüze ulaşan mitik öğelerdendir.

3.1.2. Destanlar

İlkel dönemlere ait inanç izlerini barındırması bakımından oldukça önemli olan halk edebiyatı anlatılarından biri de destanlardır. Pek çok kültürel dokunun ve toplumsal yaşama ait unsurun bulunduğu bu türde, masallardan farklı olarak inanç izleri daha

[10] Masallar doğrudan mit metinleri (kutsal metinler) olmadığından kutsallık arz etmemektedir.

açık bir şekilde görülebilmektedir. Bu durum destanların daha çok yaşanmış olaylardan yola çıkılarak oluşturulmasından kaynaklanmaktadır. Söz gelimi *Manas* destanında geçen şu ifadelerde İslam'dan önceki defin merasimi açıkça görülmektedir. "Benim gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız. Etlerimi kemiklerimden keskin kılıçla sıyırınız. Bana zırhımı giydiriniz… Başımı doğuya doğru koyunuz. Mezarıma gelecek olan kadınlara kumaşlar dağıtınız. Kara Sart türbemi yapsın, kullanacağı tuğlaları seksen keçi yağıyla terbileyesin. Aşımı veriniz…" (İnan, 1998: 233).

Mitolojik inanç unsurlarının yanında bazen destanların içerisinde mitik efsanelere, dua metinlerine, hikâyelere de rastlanılmaktadır. Söz gelimi *İdigey* destanında İdigey, Timur'un kızını Kara Tiyin Alp'ten kurtarır. Kara Tiyin Alp kendisini öldürecek olan İdigey'e şöyle bir kargışta bulunur.

Kargışım at kıyuçtan oçkıdır,	Kargışım oktan sivridir,
Kara taştan ütedir,	Kara taştan geçer,
Sini kargap nitiyim?	Seni kargışlayıp ne edeyim?
Kargamıy ak kitiyim;	Kargışlamadan ak gideyim;
İnanmasan süzime,	İnanmasan sözüme,
Bir bilgisin eytiyim:	Bir belirtisini söyleyeyim:
Sinin balan Noradın,	Senin çocuğun Noradın,
Hiç birmesin moradın!	Hiç vermesin muradın!
Balan bilen ızgışıp,	Çocuğun ile dalaşıp,
Un közin çıksın İdigey!	Sağ gözün çıksın İdigey!

(Sulti, 1998: 94)

Halk edebiyatı metinlerinden genellikle efsaneler ve destanlarda gerçekleşen kargışlar ilkel insanların tasavvurunda sözün gücünü göstermesi bakımından önemlidir. *İdigey* destanındaki bu kargış da gerçekleşmekte ve İdigey'in sağ gözü, oğlu Noradın tarafından kör edilmektedir.

Reşideddin Oğuznamesine göre Kıl-barak'ı alan Oğuz orada on yedi yıl kalır. Bu arada Oğuz'un ölmüş askerlerinden birisinin karısı savaş yerinde doğurmak üzeredir. Yakınlarda içi oyulmuş bir ağacın içine giren kadın burada doğurur. Çocuğu Oğuz'a getirirler. Oğuz ona Kıpçak adını koyar. Kıpçak, Türk dilinde içi oyulmuş ve çürümüş ağaca denir. Diğer Türklere göre Kıpçak kavimleri bu çocuğun neslinden gelmiştir (Togan, 1982: 26). Oğuz destanında yer alan bu efsane Kıpçak Türklerinin kökenine dair bilgi vermektedir. Bu örnekler destan metinlerinin mitik inanç unsurlarını açık ve yoğun bir şekilde barındırdığı göstermesi bakımından önemlidir.

Tatar mitolojisi açısından düşünüldüğünde Tatar destanlarının önemli bir kısmı mitolojik dönemlerdeki inançlara işaret etmektedir. Söz gelimi *Tülek* destanında Tatarların su altı dünyasına dair inanç izleri tespit edilirken, *Yirtöşlik* destanında Tatarların gök ve yerin kaç kattan oluştuğuna dair tasavvurları görülmektedir. Benzer şekilde *Altayin Sayin Süme* destanında eski dönemlere ait kurban geleneği görülürken, *Mişek Alıp* destanında ırmağın kenarında bir kökten çıkmış yedi büyük ağaç, dünya ağacı inancından izler taşımaktadır.

3.1.3. Efsaneler

Pek çok mitik metin efsaneler halinde günümüze ulaşmıştır. Mitolojik efsaneler olarak değerlendirilebilecek bu metinler içerisinde dünyanın, yıldızların, göğün yaratılışından insanların, hayvanların ve diğer varlıkların yaratılışına değin pek çok mitik temayı/unsuru tespit etmek mümkündür. Bu tür, sadece yaratılışla ilgili unsurlar barındırmamaktadır. Aynı zamanda ilkel insanın günlük yaşamında doğaya ve doğadaki varlıklara dair anlamlandıramadığı pek çok olaya açıklık getirmektedir.

Tatar efsanelerinde dünyanın yaratılışı, yeryüzü ve gökyüzünün oluşumu gibi kozmogonik mitlere; Tatarların nereden geldiği, insan ömrünün nasıl belirlendiği ile ilgili olarak antropogonik unsurlara; Zöhre yıldızı, Çulpan (Çoban) yıldızı gibi astral öğelere; Ev İyesi, Ahır İyesi, Su İyesi, Şüreli gibi mitik varlıklara dair inanç izlerine rastlamak mümkündür. Bunların yanında efsanelerde, yarasının yalnızca gece uçması, çam ağaçlarının sürekli yeşil olması, köpeğin evde kedinin dışarda yaşaması gibi insanların günlük yaşamında anlamlandırmakta zorluk çektiği durumlara dair

açıklamalar da bulmak mümkündür. Bu noktada pek çok Tatar efsanesi Tatar mitolojisine kaynaklık etmektedir.

3.1.4. Atasözleri ve Deyimler

Toplumların uzun deneyimleri neticesinde oluştuğuna inanılan atasözleri (Türkçe Sözlük, 2011: 180) sadece yaşanmışlıkları ve gözlemleri değil aynı zamanda inanç izlerini de barındırmaktadır. İlkel dönemlere ait pek çok inanç unsurunu kalıplaşmış bir şekilde atasözleri içerisinde bulmak mümkündür. Söz gelimi *diyüge temug yulın kürsetmesen, uçmak yulın bilmes.* (Div'e cehennem yolunu göstermesen cennet yolunu bilmez.) *Tenrige eytken, kiremetke birgen.* (Tanrı'yı zikretmiş, (ancak) keramete/batıl olana inanmış)[11] (İsenbet, 2010: 762-763).

Benzer şekilde birden fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan söz öbekleri olan deyimlerde de ilkel dönemlere ait öğelere rastlamak mümkündür. Söz gelimi Şamanizm'de Tanrılara yapılan saçılarla ilişkili olarak günümüzde dahi sıklıkla söylenen "darısı başımıza" deyimi, Türk mitolojisinde yaratılıştaki ilk suçun cezalandırılmasının yerle ilgili olmasından dolayı dilimizde yaşayan "yerin dibine girmek, yer yarılıp da içine girmek, yerlere geçmek" deyimleri bu duruma örnek teşkil etmektedir (Çolak, 2010: 171-181). Yerin cezalandırma aracı olması ile ilgili olarak bir Tatar atasözü şöyledir: *Yukka ant itme, cir yutar.* (Boş yere yemin etme, yer yutar.) (Emirov, 2005: 21). Tatar Türklerinde genellikle aniden korkulduğunda söylenen *kotım uçtu*; yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünün bir arada durmasını sağlayan gök direği anlamına gelen *kük tirebi, dönya tirevi, altın bağana* (Zakirova, 2003: 45) gibi deyimlerde mitik dönemlere ait inanç unsurlarını tespit etmek mümkündür.

---

[11] *Kiremet* sözcüğünün sözlükteki ilk anlamı ilahi güç, ilahi ruh'tur. İkinci olarak, Mari ve Çuvaşlarda kutsal ağaç kültü anlamına geldiği belirtilmektedir. Bunların dışında facia, felaket ve keramet anlamlarında da kullanılmaktadır. Mustafa Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s.210.
Çuvaşlarda kötü ruhların yaşadığı veya Çuvaşların sık sık kurban kesip dua ettikleri yer olarak tanımlanan kiremet aynı zamanda halk anlatılarında sıklıkla rastlanılan kötü ruhlardan biridir. Bülent Bayram, *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2010, s.41.
Tatar Türkleri dini yaşantılarında İslami uygulamaların dışındaki batıl uygulamaları, ritüelleri Mecusilik ile ilişkilendirir. Bu doğrultuda bu atasözündeki kiremet sözcüğü batıl olan anlamında kullanılarak Mecusi inanç unsuru ile ilişkilendirilmiştir.

3.1.5. Bilmeceler

Bir şeyin ismini vermeden özelliklerini sayarak o şeyin ne olduğunun sorulması olarak tanımlanan bilmece (Türkçe Sözlük, 2011: 344) ortaya çıkış noktası bakımından mitik özellik arz etmektedir. Zelenin'e göre avcılıkla geçinen ilkel insanlar, doğayı ve doğadaki bütün varlıkları canlı kabul ettiğinden hayvanların da konuşabildiklerini, duyabildiklerini ve söylenenleri anlayabildiklerini düşünürlerdi. Bundan dolayı avcılar, av öncesi konuşmalarında avlayacakları hayvanın ismini söylemezlerdi. Bunun yerine ilgili hayvanın anlamayacağı düşünülen örtmece isimler kullanılırdı. Söz gelimi Tatar Türkçesinde tavşan anlamına gelen *kuyan* sözcüğü yerine *çal teke* yani *kır teke* sözcüğünün kullanılması, *yılan* yerine *kamçı* denilmesi gibi (Akt. Mehmutov, 1977: 7).

Örtmece isimler, sadece av hayvanları için değil saygı duyulan yahut tabu olan varlıkların, hayvanların isimlendirilmesinde de kullanılmıştır. Söz gelimi, Türklerde börü/büre kutsal kabul edilirdi. Bu yüzden bu hayvanın ismi doğrudan anılmazdı ve börü sözcüğü yerine kurt sözcüğü kullanılırdı (Roux, 2005: 250). Benzer şekilde günümüzde dahi Sibirya Tatarları ayı için ulu ata, ulu eke, sahip gibi isimler kullanmaktadır (Mehmutov, 1977: 8). Yaratılış mitinde günahından dolayı yeraltına gönderilen Erlik'in ismi doğrudan anılmaz. Özellikle hastalıkların hüküm sürdüğü dönemlerde Altaylılar Erlik'ten çok korktukları için onun adını söylemekten sakınarak ona kısaca *kara neme* derler (Anohin, 2006: 4). Erlik için ayrıca *Erlik abı, Erlik-biy, Abı-biy, Ada-biy, Kal Erlik, Bos Erlik, Aybıstan* gibi pek çok farklı ve dolaylı isim kullanılır (Dilek, 2014: 76-77).

Bunların dışında ölü ve ölüm ile ilgili kavramlar, hastalık adları, cinsellik, boşaltım vb. fizyolojik süreçlerin adlandırmaları, insanların kusur ve eksiklikleri, toplum tarafından ayıp, kaba sayılan eylem ve sözler, insanların birbirlerine hitapları vs. ile ilgili tabular ve bu tabuların yerine kullanılan örtmece ifadeler (Güngör, 2006; Killi, 2006: 53) bilmecelerin ortaya çıkmasına kaynaklık etmiş olabilir.

Bazı bilmecelerin doğrudan soru yahut cevap kısmı mitolojik unsurlar barındırabilmektedir. Söz gelimi *albastı kükni bastı, kuyaşnı yottı, cir postı, avızın açmıy albastını uptı* (Albastı göğü bastı, güneşi yuttu, yeryüzü pustu, ağzını açmadan albastıyı yuttu.) (Mehmutov, 1977: 50). Cevabı sırasıyla bulut, yağmur ve yeryüzü

olan bu bilmecenin soru kısmı Türk mitolojisindeki güneş tutulmasının kötü ruhlardan kaynaklandığı inancından izler taşımaktadır. Bu bilmecede de kötü bir ruh olan *Albastı*nın güneşi yuttuğu anlatılır. *Avızın açar, utlar çeçer, kürgen herkim annan kaçar.* (Ağzını açar, ateşler saçar, gören herkes ondan kaçar.) Cevabı ejderha olan bu bilmecede, mitik bir varlık olan ejderhanın özellikleri sıralanmıştır. Sonuç olarak bilmecelerin gerek ortaya çıkış noktaları gerekse soru ve cevap kısımlarında bulunan mitik unsurlar, bu türü mitoloji araştırmalarında başvuru kaynaklarından biri haline getirmektedir.

3.2. Arkeolojik Materyaller

İnsanoğlu günlük yaşantısında kendisi için önemli olan unsurları sadece söylemlerine, anlatılarına değil yapabildiği/üretebildiği çanak-çömlek, takı, para gibi eşyalara da yansıtmıştır. Eşyanın ruhu olduğu inancı[12] bu durumun tetikleyicisi olsa gerek. Tatar mitolojisi için düşünüldüğünde özellikle Biler, Bulgar, Çelnı şehirleri ile Kazan Kremlini'nde yapılan kazılarda çıkan arkeolojik materyaller üzerinde mitolojik inanç öğelerine dair izler görmek mümkündür. Bulgar dönemine ait arkeolojik materyaller arasında sıklıkla rastlanan ejderha, yılan, boynuzlu pars, büre, arslan, köpeğe binmiş erkek yahut kadın[13], boynuzburun, ağzına tohum (balçık) almış ördek[14] vb. heykeller Bulgar halkının inançlarından izler taşımaktadır (Zakirova, 2003: 1: 10).

---

[12] Sözgelimi Yakutların inançlarına göre uzun süre kullanılan bir eşyanın kendine göre bir ruhu ve hayatı olur. Bundan dolayı mesela, bir bebeğin bir yıldan fazla kullandığı oyuncak atılmaz. Çünkü böyle bir durumda oyuncak kırılıp kötülükte bulunabilir ya da hastalık gönderebilir. Benzer şekilde Buryatlar, *hur* adı verilen musiki aletini uzun süre evde saklamazlar. Çünkü bu aletin bir süre sonra iyeleneceğine, iyesinin geceleri aleti çalarak pek çok ruhun eve toplanmasına neden olacağına inanırlar. E. L. Lvova, A. M. Oktyabrskaya, A. M. Sagalayev ve M. S. Usmanova, *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri (Kainat ve Zaman. Nesneler Dünyası)*(Çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya 2013a, s.189.

[13] Tataristan'ın Maklaşeevka köyü yakınlarında bulunan bronz kilit üzerinde, Boynuzlu bars üstüne oturan kadın heykelinin sol ayağı (Botı) ve sağ eli kesilmiş. Sağlam kalan sol eli ile çocuğunu göğsüne bastırmış. Bu heykel diğer Türk boylarında olduğu gibi Tatar Türkleri arasında da kurttan türeme efsanesinin yaygın bir inanış olduğuna işaret etmektedir. Gamircan Davletşin, *Borıngı Tatar Folkloru Meseleleri*, SSCB Fenner Akademiyesi Kazan Filialı, Tataristan 1984, s.5.

[14] XII. yüzyıla ait olduğu tespit edilen süs eşyasında altından ördeğin gagasına bir altın tane aldığı görülmektedir. Bu arkeolojik materyal Türkler arasında yaygın olan yaratılış efsanesine işaret etmektedir. Gamircan Davletşin, *Borıngı Tatar Folkloru Meseleleri*, SSCB Fenner Akademiyesi Kazan Filialı, Tataristan 1984, s.13.

Tatar mitolojisine kaynaklık eden arkeolojik materyaller çoğunlukla Tataristan Cumhuriyeti Milli Müzesi, Bulgar Devlet Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Bilyar Tarih, Arkeoloji ve Doğa Müzesi, Ermitaj Müzesi, Finlandiya Milli Müzesi, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Milli Arkeoloji Araştırmalar Merkezi, Kazan Devlet Üniversitesi Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Bunların dışında Bulgar Müzesi Belgeler Fonu, Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, Rusya Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arşivi, N. F. Kali'nin Özel Arşivi, G. V. Yusupov Arşivi, Tataristan Bilimler Akademisi G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Arşivi gibi müze ve arşivler, Tatarların sosyo-kültürel dokularına dair pek çok veriyi muhafaza eden arkeolojik meteryali bulundurması bakımından önemlidir (Devletşin, 2013:XXII-XXIII).

3.3. Seyahatnameler

Türk kültür tarihi açısından seyahatnameler önemli bir yer tutar. Geçmişte, çeşitli sebeplerle Türk yurtlarına seyahat eden elçi, din adamı, seyyah gibi insanlar gittikleri yerlerde gördüklerini not etmişlerdir. Bu notlar hâlihazırda Türkolojiye dair yapılan çalışmalarda esas kaynak niteliğindedir.

Türk boylarından olan Bulgar Türklerine de çeşitli vesilelerle seyyahlar, elçiler uğramıştır. Bunlardan en dikkate değer olanı tam ismi Ahmed b. Fadlan b. El-Abbas b. Râşid b. Hammad'ın da içinde bulunduğu elçilik heyetidir. Bu heyet Bulgar hükümdarı İlteper Almış b. Şilki'nin isteği üzerine 921-922 yıllarında Halife Muktedir tarafından gönderilmiştir. Bulgar hükümdarı hem İslam dinini, şeriat kurallarını halka öğretmek; cami, minber ve düşmanlardan korunmak için kale yaptırmak hem de Halife'nin desteğini alarak Yahudi Hazarların baskısından kurtulmak için bu heyeti istemiştir (Şeşen, 2013:VII-IX). Bu seyahatnamede İbn Fadlan sadece Bulgarlar hakkında değil Oğuz, Peçenek, Başkırt, Hazar Türklerinin inançları, kültürleri hakkında da bilgi vermektedir. Seyahatnamede Bulgarların devlet yönetimi, yeme içme âdetleri, köpek, yılan gibi hayvanlara dair inançları, günümüzde dahi devam eden kayın suyu içme geleneği, giyim kuşamları, ölüm âdetleri vb. hakkında bilgi bulmak mümkündür. Bunların dışında İbn Fadlan

seyahatnamesine, dev insanlar ve mitolojik hayvanlarla ilgili efsaneleri de not etmiştir (Şeşen, 2013: 20-37).

Bulgar diyarını gezerek gördüklerini kayıt altına alan kişilerden biri de Ebû Hâmid Muhammed El-Gırnâtî'tir. El-Gırnatî, *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb* adlı eserinde Bulgar şehrini ziyaret ettiğini belirtir. Bu ziyaret esnasında Bulgar şehrinde gördüğü binaların özellikleri, iklim ve doğa şartları, yiyecek ve içeceklerin genel özellikleri, ticaret başta olmak üzere Bulgarların diğer milletlerle münasebetleri hakkındaki bilgileri not etmiştir. Bunların dışında Gırnâtî Seyahatnamesinde Bulgarların Müslümanlığı kabul etmeleri, Bulgar isminin nereden geldiği ve büyük bir balığın kulağından çıkan denizkızı (Su Anası) hakkında efsaneler de mevcuttur (Sabuncu, 2011: 188-195).

1325 yılında Tanca şehrinden hac niyetiyle yola çıkan ve Orta Çağ'daki Müslüman seyyahların en önemlisi kabul edilen İbn Battûta'nın da uğradığı yerlerden biri Bulgar şehridir. Battûta, seyahatnamesinde her ne kadar gittiği yerlerin kültürü, gelenekleri, yaşam tarzları hakkında geniş bilgiler verse de Bulgar şehrine dair çok az bilgi verir. Bu şehirde sadece üç gün konaklayan Battûta, oraya Ramazan ayında vardığını ve gecelerin çok kısa olduğunu belirtir (Aykut, 2004: 480-481).

3.4. Edebî Eserler

Edebî eserler yazarlarının belli olması hasebiyle anonim halk edebiyatı eserlerinden farklıdır. Yine bu eserlerde bireysel edebî zevkler ön planda iken halk edebiyatı eserlerinde toplumun edebî zevki öne çıkmaktadır. Ancak edebî eserler oluşturulduğu dönemin kültürel izlerini bünyesinde barındırır. Müellif ister istemez dâhil olduğu kültür dairesine ait izleri eserlerine yansıtır. Bu doğrultuda Tatar edebiyatındaki edebî eserler de Tatar kültürüne dolayısıyla Tatar mitolojisine ait unsurları barındırmaktadır. Günümüz Tatar edebiyatında Tatar mitolojisine ait öğelerin eserlerde işlenmesi oldukça popülerdir. Ancak bu çalışmada kastedilen edebî eserler uzak geçmişte yazılmış olan eserlerdir. Bunun sebebi, bu dönemlerde yazılan eserlerin halk kültürü ile içiçe oluşundandır. Söz gelimi *Leyla ile Mecnun* hikâyesinin Tatar varyantında dünya tasarımı ve dünyanın sonuna dair izlere

rastlanırken, *Seyfülmülk* hikâyesinde Tatar Türklerinin yeraltı dünyasına dair tasavvurlarına rastlamak mümkündür.

Tatar edebiyatının ve kültürünün temel taşları olan ve oluşturuldukları dönem itibarıyla toplumun sosyal ve kültürel dokusundan izler taşıyan belli başlı edebî eserler şunlardır. Kul Gali'nin *Kıssa-i Yusuf*, Kutb'un *Hösrev Şirin*, Hisam Katib'in *Cömcöme Dastanı*, Mehmud bin Gali'nin *Nehcül-Feradis*, Kul Şerif'in *Kıssa-i Höbbi Huca*, Muhammedyar'ın *Töhfe-i Merdan*, *Nurı Sodur*, Mevla Kulıy'nın *Hikmetler*, Seyf Sarai'nin *Gölistan bit-Törki*, *Söheyl ve Göldirsin*, Harezmî'nin *Muhabbet-nâmesi*, Sayadi'nin *Tahir-Zöhre* (Babahan Dastanı).

4. Kazan Tatar Türkleri Mitolojisi ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Türk halkları ile ilgili sosyal ve kültürel çalışmaların önemli bir kısmı Rus bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. XVIII. yüzyılın sonuna doğru başlayan bu çalışmalar Rus kraliçesi II. Ekaterina'nın emri ile gerçekleşmiştir. Ancak bu çalışmalar çoğunlukla Rus devleti tarafından yaptırıldığından dönemin siyasi düşüncelerinin etkisindedir. Dolayısıyla gerek Çarlık Dönemi gerekse Sovyet Dönemi Rusya'sı, egemenliği altında yaşayan Türk topluluklarının kendilerine has sosyal ve kültürel dokularını yok ederek millî kimlik kavramını ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu dönemlerde Türk halklarına ait derlenen halk edebiyatı metinlerinde değişiklikler yapılmış hatta fakelore ürünler ortaya konmuştur. Bu politikadan Tatar Türkleri de nasibini almıştır. Tatarlarda millî uyanışı sağlayacağı kaygısıyla Tatar halk anlatılarından özellikle *Edigey* destanının yayınlanmasının engellenmesi ve bu destanda yapılan oynamalar, Rusları düşman olarak gösteren *Çora Batır* destanına karşı Çarlık ve Sovyet dönemlerinde üretilen *İgor* destanı bu durumun açık örneklerindendir (Bayram, 2009: 75-94). Bütün bunlar, Tatar halk edebiyatı dolayısıyla mitolojisi ile ilgili bu dönemlerde yapılan çalışmalara eleştirel yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır. Rus devlet baskısının azaldığı 90'lı yıllarda yapılan çalışmalar hem daha özgür bir ortamda gerçekleştirildiğinden hem de bu çalışmalar çoğunlukla Tatar âlimleri tarafından yapıldığından daha sağlıklı neticeler sunmaktadır (Khousnoulline, 2003).

4.1. Türkiye Dışında Yapılan Akademik Çalışmalar[15]

Tatar mitolojisine dair ilk akademik çalışma 19. asrın son çeyreğinde yapılmıştır. Kayyum Nasiri'nin *Kazan Tatarlarının Tormışında İslam Dini Yogıntısınnan Tış Barlıkka Kilgen Işanular hem Gorif-Gadetler* (Kazan Tatarlarının Yaşamında İslamiyette Olmayan İnançlar ve Örf-Âdetler) isimli makalesi Tatar mitolojisine dair ilk çalışmalardandır. Bu çalışmada "İnançlar" başlığı altında Tatar masallarından yola çıkılarak olağanüstü varlıklar; "Su Altında Olan Olağanüstülükler" ve "Yeryüzünde Olan Olağanüstülükler" başlıkları altında değerlendirilmiştir. Bu başlıkların altında ise Su Babası, Su İyesi, Su Anası, Yılan, Ubır, Albastı, Örek, Biçura, Ev İyesi, Abzar (ahır) iyesi, Çiçek Anası/Çiçek İyesi, Şüreli, Cin ve Div/Peri gibi mitik varlıklar ele alınmıştır. Makalenin ikinci kısmında evcil hayvanlardan, kuşlardan, insan azalarından, elbiselerin giyinişinden vs. yola çıkarak havanın nasıl olacağı, yağmur yağıp yağmayacağı, ne zaman misafir geleceği, savaş olup olmayacağı gibi geleceğe dair kehanetlerden bahsedilmektedir. Makalenin üçüncü kısmında ise Tatar Türklerinde halk hekimliğine dair inanışlarla ilgili örnekler sunulmuştur (Nasiri, 1956: 181-200). Y.D. Kobluv'un *Kazan Tatarlarının Mifologiyesi* (Kazan Tatarlarının Mitolojisi) isimli Rusça yazılmış kitabı da Kayyum Nasiri'nin çalışması gibi Ubır, Albastı, Biçura, Şüreli gibi mitolojik varlıklarla ilgilidir (Urmançi, 2008: 3). Tatar mitolojisine dair ilk lisansüstü çalışma 2000 yılında Leysen Enesovna Kariyeva tarafından hazırlanan *Tatar Mifologiyesi/Tarihi-Çagıştırma hem Tiponomik Yassılıkta* (Tatar Mitolojisi: Tarih-Karşılaştırma ve Tiponomik Düzlemde) isimli tezdir. Giriş ve Sonuç kısımlarının dışında üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde evren, yeryüzü, gökyüzü, yaşam ve insanın yaratılışı ele alınmıştır. İkinci bölümde yer-su ruhları ve iyeler üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise Tatar Türklerinin kökenini anlatan etnolojik mitler ele alınmıştır (Kariyeva, 1999).

Tatar mitolojisine dair en kapsamlı çalışmalardan biri Fatih Urmançi tarafından hazırlanan *Tatar Mifologyası Ensiklopedik Süzlik* (Tatar Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük) isimli üç ciltlik çalışmadır. Birinci cildin giriş kısmında Tatar

[15] Tatar mitolojisi hakkında 2003 yılına kadar yapılmış çalışmalara dair ayrıntılı bilgi için bk. Ramil Khousnoulline, *Tatar Mitolojisi Hakkında Yapılmış Çalışmaların Değerlendirmeli Biliyografyası*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi SBE 2003.

Mitolojisi başlığıyla bir makale bulunmaktadır.[16] Bu makalede Tatar mitolojisi üzerine yapılan çalışmalar, Tatar mitolojinin kaynakları ele alındıktan sonra Tatar mitolojisinde hayvanlar ve insanlar, kozmogonik mitler, Tanrılar, Tanrı-Allah ilişkisi, Umay, ikincil mitolojik varlıklar, etnolojik mitler konuları değerlendirilmiştir. Çalışmanın bu kısmından sonra Tatar Kiril alfabesindeki harf sırası esas alınarak Tatar mitolojisindeki öğelere dair açıklamalarda bulunulmuştur. Mitolojik öğelere dair açıklamalar yapılırken bu öğelerin geçtiği metinlerden örnekler sunulmuştur.

Tatar mitolojisine dair kaynak metin sunması bakımında oldukça önemli olan bir diğer çalışma da Galimcan Gilmanov'un *Tatar Mifları* (Tatar Mitleri) isimli iki ciltlik eseridir. *Ukıçı İgtibarına* (Okuyucunun Dikkatine) başlığında üç cilt olacağı vadedilen ancak şu ana kadar iki cildi çıkan bu eserin ilk cildi 1996 yılında, ikincisi ise 1999 yılında Tataristan Kitap Neşriyatı'nda basılır. Birinci cildin giriş kısmı "Tanrıcılık" başlığıyla başlar. Burada Gök Tanrı inancından bahsedilir. Daha sonra sırasıyla Türk Tatar mitolojisindeki Tanrılardan bahsedilir. Bunlar; Umay, Güneş Tanrısı, Ay Tanrısı, Yağmur Tanrısı, Kış Tanrısı, Yaz Tanrısı, Su Tanrısı, Orman Tanrısı vs.dir. Bu ciltteki ikinci genel başlık "İyeler"dir. Burada Ev iyesi, Ev babası, Ahır İyesi, Ziyaret iyesi, Yol iyesi gibi iyelerden bahsedilir. "Fallar" başlığı altında fal çeşitlerinden bahsedilmektedir. Bunlardan birkaçını vermek gerekirse Beştaş falı, Yüzük falı, Kaşık falı, Kan falı, Yaprak falı, Çubuk falı, Ateş falı, Yıldız Falı. İm Tom (Kocakarı İlaçları/Halk Hekimliği) başlığı altında ise çeşitli hastalıklarda ve rahatsızlıklarda uygulanacak tedavi yöntemlerinden bahsedilmektedir. Bu hastalık ve rahatsızlıklardan bazıları şöyledir: Gözde arpa çıkması, göz sızlaması, çocuğun konuşamaması, tende çıban çıkması, diş düşmesi vs. Birinci ciltteki son genel başlıkta ise "Muhabbet Irımlarından" (sevgi büyüleri) bahsedilir. Burada ise birini kendine âşık ettirme, erkeği elde etme yöntemleri gibi büyülerden bahsedilmektedir.

İkinci ciltteki ilk başlık "Tüben Ruhlar" yani alt, ikincil ruhlardır. Burada Biçura, Albastı, Ubır, Şüreli, Ejderha, Yılan, Ürek, Divler, Periler gibi varlıklardan bahsedilir. Sonraki başlık "Yoramışlar"dır. Bu başlık altında halk inancındaki

[16] Bu makale Bülent Bayram tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bk. Bülent Bayram, "Tatar Mitolojisi Sözlüğü Üzerine", *Fikret Türkmen Armağanı,* Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2005, s. 715-725.

yasaklamalar, yapılması ya da yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlara halk tarafından yüklenen yorumlar, manalar ele alınmıştır. Söz gelimi eve kuş girmesi, ateşe tükürülmesi, bıçak düşmesi, gök ile ilgili yorumlamalar; ikindi ve akşam vakitlerine dair inanışlar vb. "Efsenler" (efsun, okuyup üfleme) başlığında ise; büyü sözleri ile bazı durumlardan kurtulma ya da bir şeyleri gerçekleştirmeye dair büyüsel uygulamalar bulunmaktadır.[17]

Galimcan Devletşin'in *Türki-Tatar Ruhi Medeniyeti Tarihı* (Türk Tatar Kültür Tarihi)[18] isimli çalışması Tatar mitolojisine dair bilgiler sunmaktadır. Bu çalışma Tataristan Kitap Neşriyatı'nda 1999 yılında bastırılmıştır. Kitap, Giriş kısmı hariç iki genel bölümden oluşmaktadır. Tatar mitolojisi ile ilgili kısım, birinci bölümde bulunmaktadır. Bu bölümün birinci kısmı olan "Mitolojik İnançlar" başlığı altında Hunların, Eski Türklerin, Hazarların, İdil-Bulgarların, Moğolların ve Kıpçak Türklerinin mitleri ve inançları hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci kısımda Kazan Tatar Türklerindeki bazı gelenekler, bayramlar, atasözü ve deyimler vs. ile efsanelerden yola çıkılarak tespitlerde bulunulmuştur. Üçüncü kısımda ise Tatarlarda takvim ve zaman hesabı, ölçü ve hesap sistemi ile evrenin var oluşuna dair inançlardan bahsedilmektedir.

Tatar mitolojsi ile ilgili yapılan önemli çalışmalardan biri de Prof. Dr. İlsöyer Zakirova tarafından hazırlanan *Bolgar Çorı Halık İcatı* (Bulgar Devri Halk Edebiyatı) isimli çalışmadır. Dört bölümden oluşan bu çalışmada Bulgar dönemi efsaneleri, destanları, beyit ve tarihi türküleri, atasözü ve bilmecelerinden yola çıkılarak mitik unsurlara dair tespitlerde bulunulmuştur. Bunların dışında Zakirova'nın Tatar mitolojisinin muhtelif konuları ile ilgili pek çok makale ve bildirisi bulunmaktadır.[19]

Kazan Tatar Türklerinin mitolojisi ile ilgili bir diğer çalışma da Aysılu Başkurova-Sadikova tarafından 2005 yılında Kazan'da bastırılan *İslam hem Tatar*

---

[17] Bu çalışmanın en büyük sıkıntısı, tam manasıyla akademik bir çalışma olmamasıdır. Yararlanılan kaynaklar metin içerisinde gösterilmediğinden bilgilerin doğruluğu teyit edilememektedir.

[18] Bu eser Albina Tuzlu tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bk. Gamircan Davletşin, *Türk-Tatar Kültür Tarihi*, (Çev. Albina Tuzlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

[19] Bunlardan bazıları şöyledir: İlsöyer Zakirova "Kuzı-Körpeç hem Bayan-Sılu Dastanında Mifologik Motivlar", *Dönyada Universitet Bilimi: Anı Usterüde Zamança İnnovatsion Çaralar/ Halıkara Fenni-Gameli Konferatsiya 23-25 Oktabır,* Kazan *2006, s.104-108.*
İlsöyer Zakirova, "Türki Folklorda Can bilen Beyli Işanular", *Duhovnaya Kultura Narodov Rossii*, 2011, s.59-63.

Halık İcatı (İslam ve Tatar Halk Edebiyatı) isimli çalışmadır. Bu çalışmada İslam kültürünün Tatar folkloruna, kültürüne etkisi incelenmektedir. Hızır-İlyas, İskender/Zülkarneyn, Huda gibi İslami unsurların Tatar folklorundaki yeri üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmaların dışında Fatih Urmançi (2002)'nin *Borıngı Mif hem Bugingi Şigir* (Eski Mit ve Bugünkü Şiir); Marsel Bakirov (2001)'un *Şigiriyet Bişigi;* Ferit Yahin (2000)'in *Tatar Şigirinde Dini Mistika hem Mifologiya;* Urmançi, Nadirov ve Mehmutov (2001) tarafından hazırlanan *Folklor Tili Şigiriyet Tili* isimli çalışmalar Tatar mitolojisindeki muhtelif konularda hazırlanmış akademik çalışmalardır.

4.2. Türkiye'de Yapılan Akademik Çalışmalar

Tatar mitolojisi ile ilgili Türkiye sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu sınırlı sayıdaki çalışmaların önemli bir kısmı kendisi de Tatar Türklerinden olan Yrd. Doç. Dr. Çulpan Zaripova tarafından yapılmıştır. Zaripova'nın (2004) Tatar mitolojisi ile ilgili ilk çalışması *Tatar Türklerinin Mevsimlerle İlgili Gelenekleri* başlığını taşımaktadır. Burada ilkbahar, yaz, sonbahar ve kış mevsimlerinde kutlanan geleneksel bayramlar ve bu bayramlarla ilgili uygulamalar ele alınmıştır. Zaripova (2007), *Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)* isimli makalesinde, Kayyum Nasiri ve Galimcan Gilmanov'un çalışmalarını esas almış, Tatar mitolojisindeki mitik varlıklarla ilgili bazı metinleri vererek değerlendirmelerde bulunmuştur. *Tatar Türklerinde Cenaze Merasimleri* isimli makalesinde ise araştırmacı; Tatarların ölüm öncesi, ölüm anı ve sonrasındaki uygulamalarını ve inançlarını ele almıştır (Çetin, 2008). Bunların dışında Zaripova'nın Tatar Türkleri ile ilgili pek çok çalışması bulunmaktadır.[20] Gülhan

[20] Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:
Çulpan Zaripova Çetin, "Tatar Türklerinin Düğün Geleneği, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, (3), 2005, 92-119.
Çulpan Zaripova Çetin, "Tatar Halk Destanı İdegey'de Geçiş Dönemleri", *Karadeniz Araştırmaları,* 4, (15), 2007a, 149-169.
Çulpan Zaripova Çetin, "Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında Kayın Ağacı", *Turkish Studies*, 4, (3), 2009, 583-601.

Atnur (2007) tarafından yazılan *Tatar Halk Anlatılarında Şüreli Tipi* isimli makalede Tatar Türklerinde oldukça yaygın olan mitik varlıklardan *Şüreli* ile ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu makalede Şüreli'nin özellikleri, onun nasıl yakalanacağı veya ondan nasıl kurtulunacağı gibi pek çok husus üzerinde durulmuştur. Ramile Yarullina'nın (2007) yazdığı *İdil Boyu Tatarlarında Nevruz Bayramı* isimli makalede Tatar Türklerinde geleneksel olarak kutlanan Nevruz Bayramı ile ilgili metinler verilerek değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu makalede Tatarlar arasında unutulmuş olan Nevruz'un yeniden canlandırılışı ve bu bayramın millî ruhun uyanışına katkısı ele alınmıştır. Yaşar Kalafat-İlyas Kamalov (2005) tarafından hazırlanan *Tatar Efsaneleri* isimli makalede Galimcan Gilmanov'un *Tatar Mifları* isimli kitabındaki kara güçler, sihirli zatlar ve ikincil (tüben) ruhlar hakkında anlatılan efsane metinlerinin özetleri verilmiştir. Kalafat'ın (2004) *Tatar Türklerinin Karşılaştırmalı Halk İnançları* isimli makalesinde ise Kırım, Kazan ve diğer Türklerin geçiş dönemlerinden olan evlenme, doğum ile ilgili inanış ve uygulamaları, geleneksel ve dinî bayramları, ruhlarla ilgili ritüelleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Türkiye'de Tatar mitolojisi ile ilişkilendirebileceğimiz beş tez bulunmaktadır. Bunlardan birincisi olan ve 2002 yılında Gülhan Atnur tarafından hazırlanan B*aşkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması* isimli doktora tezinde, Başkurt ve Tatar Türklerinin efsanelerindeki motifler Stith Thompson'un *Motif Index of Folk Literature* adlı kataloğuna göre tasnif edilmiştir. Tatar efsanelerindeki mitolojik unsurlar, katalogdaki "Mitolojik Motifler" başlığı altında verilmiştir. 2003 yılında Yüksek lisans tezi olarak sunulan *Tatar Mitolojisi Hakkında Yapılmış Çalışmaların Değerlendirmeli Bibliyografyası* isimli çalışma, 2003 yılına kadar bu konuda yapılmış akademik çalışmaları tanıtması bakımından önemlidir. Mustafa Gültekin tarafından 2010 yılında hazırlanan *Tatar Masalları Üzerine Bir Araştırma* isimli doktora tezinde Kazan Tatar Türklerinin masallarındaki motifler Stith Thompson'un *Motif Index of Folk Literature* adlı kataloğuna göre tasnif edilerek masallarda tespite edilen mitolojik öğeler "Mitolojik Motifler" başlığı altında değerlendirilmiştir. 2012 yılında Serdar Şimşek tarafından hazırlanan *Tatar Türklerinin Tülek Destanı (İnceleme/Metin)* adlı Yüksek lisans çalışmasında da bu destandaki motifler, *Motif Index of Folk Literature* kataloğuna göre tasnif edilmiş ve

Tülek destanındaki mitolojik unsurlar, "Mitolojik Motifler" başlığı altında verilmiştir. Son olarak Nezih Tatlıcan (2013) tarafından hazırlanan *Edigey Merkezli Epik Anlatılarda (Başkurt-Kazak-Tatar) Mitoloji ve Tarihsellik* isimli Yüksek lisans tezinde bu destanda geçen evren ve evrenin sonu ile ilgili mitolojik unsurlar, hayvanlar, bitkiler, sular, dağ, demir, ateş, toprak, sayılar, renkler, rüya, ölüm vs. ile ilgili mitolojik unsurlar tespit edilmiştir.

Bunların dışında Yaşar Kalafat (2011) tarafından hazırlanan *Türk Kültürlü Halklarda Türk-Tatar Halk İnançları* isimli çalışmada İdil-Ural, Astrahan, Sibirya, Kırım, Litvanya ve Romanya Tatarları ile Anadolu'da yaşayan Tatarların doğum, evlenme, ölüm âdetleri, bayramları, bereket törenleri ve iyelere dair inançları hakkında bilgiler verilmektedir.

İNCELEME

1. Kazan Tatar Türkleri Mitolojisinde Tanrılar ve Ruhlar/İyeler

İlkel insanın din anlayışı dünyayı, dünyadaki varlıkları ve evreni yaratan Tanrıların veya ruhların varlığı temelinde şekillenmiştir. Bu anlayışta Tanrıların cezalandırmalarından sakınmak, lütuflarından istifade etmek gibi doğrudan günlük yaşamı etkileyen faydacı bir düşüncenin var olduğu bilinmektedir. Türklerin Tanrı ve ruhlara dair inançları, onların dünya tasavvuruyla da yakından ilgilidir. Dünyanın genellikle gök, orta dünya ve yeraltı dünyası şeklinde üç katman olarak tasavvur edildiği Türk düşünce ve inanç sisteminde, Tanrılar ve ruhlar da bu katmanlara dağılmış şekilde düşünülmüştür. Gök ve yeraltı dünyaları kendi içerisinde tabakalardan oluşmuştur. Tanrılar veya ruhlar, kutsallık ve güçleri oranında bu tabakalarda yaşamaktadır. Orta dünyada ise genellikle dağ, su, orman, kır vb. varlıkların koruyucusu görevindeki iyeler vardır.

Tataristan Tatarlarının ilkel dönemlere ait Tanrılara veya ruhlara dair inançları daha sonra kabul ettikleri dinlerin tesirlerine rağmen çeşitli şekillerde varlığı devam ettirmiştir. Resmi olarak Tatarların 922 yılında Müslümanlığı kabul ettikleri bilinmektedir (Zakirova, 2003: 5).[21] Bu kadar erken dönemde İslam'la tanışmış olmalarına rağmen Tatar halk anlatılarında Tengri'ye, Güneş'e, Ateş Ruhu'na, Su İyesi, Ev İyesi, Şüreli gibi ilkel dönemlerden kalma ruhlara ait izlere rastlanmaktadır. Tatar mitolojisinde Tanrıları ve ruhları bulundukları tabakalara göre değerlendirmek mümkündür.

1.1. Göksel Tanrılar

Türk düşünce sisteminde gök, kutsaldır. Göğün kutsal kabul edilmesi, burada yaşayan varlıkların, göksel unsurların kutsal oluşlarından kaynaklanmaktadır. Bu

[21] Ancak Halikov'a göre İslam dini Orta İdil'deki Bulgaristan'a 824-825 yıllarında girmiştir. Akt. Fatih Urmançi, *Tatar Halık İcatı,* Megarif Neşriyatı, Tataristan 2005, s. 46.
İslam Ansiklopedisi'ndeki Tataristan maddesine göre İslâmiyet'in İdil bölgesine girişi 642 yılında hilâfet ordularının Hazarlara karşı yürüttüğü mücadeleler sırasında başlamıştır. İsmail Türkoğlu, "Tatarlar", *İslam Ansiklopedisi,* C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2011, s.165.

başlık altında Tatar mitolojine göre gökte yaşadığına yahut göksel olduğuna inanılan Tanrı/lar ele alınacaktır.

1.1.1. Tengri (Tanrı)

Bilinen en eski Türkçe sözcüklerden biri olarak kabul edilen 'Tanrı' (Nişanyan, 2010: 603), her ne kadar zaman zaman gök ile özdeşleştirilse de gökyüzü dahil tüm Evren'in yaratıcısıdır (Eliade, 1991: 99). Bu sözcük Türk boylarından Yakutlarda "Tengara", Kumandinlerde "Tegre, Tengere, Tegri, Tengre", Karaimlerde "Tangrı, Tan ri", Çuvaşçada "Tura", Kırgızlarda "Tengir", "Karaçay-Balkarda "Teyri", Hakaslarda "Tigir", Tofalarda "De:ri", Azerilerde "Tanrı, Tarı" şeklinde kullanılmıştır (Beydili, 2005: 535). Göktürk Kitabeleri'nde Tanrı inancı etkin bir şekilde görülmektedir. Bu kitabelere göre Tanrı insanların kaderiyle değil kabilelerin, milletlerin kaderiyle ilgilenmektedir. Milletin başına yönetici olacak olan kişi Tanrı'nın ihtiyarındadır. Yönetici yahut Kağan'ın askerinin yenmesi/yenilmesi veya yok olması Tanrı'nın elindedir. Tanrı, günahlarından dolayı Kağan'ı veya halkı cezalandırabilir (Urmançi, 2008: 116).

Tanrı ismi ilk olarak MÖ VI-III. bin yıllarında Sümer panteonunda 'Dingir' şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Eski çağlarda Dingir sözcüğünün sadece bir Tanrı için değil pek çok Tanrı için kullanıldığı düşünülmektedir (Urmançi, 2008: 115). Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügati't-Türk'te Türk boyları ve dillerinden bahsettikten sonra Türklerin Tanrı sözcüğünü kullanımları hakkında şunları der: "Yere batası kâfirler göğe 'Tengri' derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerinde büyük olan her şeye 'Tengri' derler. Bu yüzden bu gibi şeylere secde ederler. Yine bunlar bilgin kimseye 'Tengrigen' derler" (Atalay, 1999: 377). İbn Fadlan Oğuz, Peçenek, Başgırt ülkelerinden geçerken aldığı notlarda şöyle der: aralarından biri zulme uğrar veya başına kötü bir şey gelirse başını semaya kaldırır, "bir Tanrı!" derler (Şeşen, 2013: 10).[22] Eski Türk geleneklerine göre Gök, insanların

[22] Ancak bu örnekler Türklerde tek Tanrı yahut Gök Tanrı inancının olup olmadığı problemini çözmek için yeterli değildir. Her ne kadar Türklerde Tek Tanrı inancının var olduğunu savunan araştırmacılar varsa da bunun aksini düşünüp Türklerde pek çok Tanrı'nın olduğunu ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır. Söz gelimi Uraz, Türk Mitolojisi isimli çalışmasında Türk mitolojisinin Tanrı ve

yaşantısında en önemli unsurdur. Bu yüzdendir ki Uygurlara kadar bütün Türk topluluklarının reisleri yahut kağanları Tengri ve bunun yanında Göğün Oğlu unvanlarını almıştır (Akt. İzgi 2014: 116).

Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki Türklerde Tengri sözcüğü sadece evrenin ve diğer bütün varlıkların yaratıcısı olan Tanrı için değil; aynı zamanda Türklerin gözünde yüce olan bütün varlıklar için bir saygı ifadesi olarak kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak Roux (2011:117) şöyle bir değerlendirmede bulunur: "İmparatorluğun var olmadığı, kabilelerin de dağıldığı dönemlerde, bir zamanlar o denli güçlü olan Tengri ortadan kaybolmaya yüz tutar ve halka daha yakın, daha alt düzeydeki ilahi kudretlere yerini bırakır veya parçalara yarılarak, çok sayıda Tenri'ye bölünmeye başlar."

Bulgaristanlı bilim adamı Stoynev, Eski Türk ve Tuna Bulgar kaynaklarını göz önünde bulundurarak Bulgarların atalarının en büyük Tanrısını şöyle tanımlamaktadır: "Tengri, gök, güneş, at, kartal niteliklerine sahip ve savaş, üretim, ekonomi, hukuk adalet verici, kişilerin kaderini belirleyici, koruyucu, korku verici, ceza verici, ödül verici, dini işlevleri olan ve göze görülmeyen insanbiçimli erkek tanrı" (Akt. Davletşin, 2013: 21).

Tanrı inancının Tatar anlatılarındaki izleri günümüzde hemen hemen yok olmuştur. Bunun en önemli sebebi, İslamiyet öncesi inançtaki Tengri ile İslamiyet'teki Allah'ın halk inancında yer değiştirmiş olmasıdır. Ancak buna rağmen halk edebiyatı metinlerinde, kültürel yaşamda ve Tatarların Müslümanlığı kabul ettikten sonra oluşturdukları edebî metinlerde, Tanrı inancına dair izlere

---

Tanrıçalar açısından zengin bir kadroya sahip olduğunu belirtir. Bu çalışmada Türk Tanrıları görevleri bakımından şöyle tasnif edilmiştir. İlkel yaratıcı gök tanrıları, iyilik yapan koruyucu tanrılar, kötülük ve yeraltı tanrıları, fırtına, gök gürültüsü, şimşek, yıldırım, yağmur, savaş, adalet, hastalık ve ölüm tanrıları, kahraman tanrılar, kozmik varlıklarla temsil edilen tanrılar, hayvanların, bitkilerin, çobanların tanrıları, bereket, bolluk, mevsim tanrıları, deniz, su, dağ, orman, nehir, demir, maden, ateş tanrıları, bölgelerin koruyucu tanrıları. Bkz. Murat Uraz, *Türk Mitolojisi,* Mitologya Yayınları, İstanbul 1992.

Uraz'ın Tanrı olarak verdiği varlıkların önemli bir kısmı ruh veya iye olarak yorumlanmaktadır. Benzer şekilde İnan da eski Türk panteonunda birçok Tengri'nin bulunduğunu, bu Tengrilerden en büyüğünün ilk büyük Türk imparatorluğu devrinden sonra Gök Tanrı olduğunu ileri sürer. Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 15-16.

rastlanmaktadır. Söz gelimi *Kıssa-i Yusuf*'ta, Züleyha'nın babası tarif edilirken ona zenginliğin *kük iyesi* (gök iyesi) tarafından verildiği söylenir.

Teymus Megrib cirlerinde patşa idi, Teymus Mağrib yerlerinde padişah idi,

Gaskerleri yöz min irden aşa idi, Askerleri yüz bin erden fazla idi,

Kük iyesi ana bik zur baylık birdi, Gök iyesi ona çok büyük zenginlik verdi,

Dünyada ol olug melik bulgan idi. Dünyada o büyük melik olmuş idi.

(Yahin, 1999: 41).

Burada Allah, Gök iyesi yani göğün sahibi olarak tanımlanmıştır. İslamiyet'te Allah sadece göğün değil bütün yaratılmışların ve evrenin sahibidir. Ancak Tengri inancında Tanrı, sadece gökte tasavvur edilir. Benzer durum *Cömcöme Sultan* destanında da görülmektedir.

Dönyanın hem ahiretnin patşası, Dünyanın ve ahiretin padişahı,

Çın dusı itken anı kük Allası. Gerçek dostu etmiş onu Gök Allah'ı.

(Yahin, 1999: 94)

Destanda Allah'ın Hz. Muhammed'i kendisine dost edindiği belirtilirken *kük Allası* (Gök Allah'ı) ifadesi kullanılmıştır.

Bazı Tatar atasözlerinde Tanrı ile ilgili ifadelere rastlanmaktadır. *Tenrige eytken, kiremetke birgen.* (Tanrı'yı zikretmiş, (ancak) keramate/batıl olana inanmış.)[23] *Tekenin mögizi Tengrige citkenin kim kürgen?* (Tekenin boynuzunun Tanrı'ya ulaştığını kim görmüş?) (İsenbet, 2010: 762-763).

Göktürk Kitabeleri'ne göre Tanrı doğrudan insanların değil, daha çok ülkenin kaderiyle ilgilenir. Aşağıdaki Tatar atasözü de Tanrı-ülke ilişkisine işaret etmektedir.

Komı yuk su bulmas, hodayı yuk il bulmas,

Yakası yuk tun bulmas, zakonı yuk yurt bulmas.

Kumu olmayan su olmaz, Hüda'sı olmayan memleket olmaz,

Yakası olmayan elbise olmaz, kanunu olmayan devlet olmaz (Emirov, 2005: 49).

[23] Birine söz verip başka birini desteklemek anlamında kullanılır.

Tatar halk anlatıları incelendiğinde Tanrı inancının izlerine az rastlanmaktadır. Bu durum, Tatar Türklerinin İslamiyet'i diğer Türk boylarına göre erken sayılabilecek bir zamanda kabul etmesi ve iyice benimsemiş olmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Tatar halk edebiyatı metinlerinde Tanrı genellikle göğün sahibi olarak nitelendirilmiştir. Orhun Yazıtları'ndaki Tanrı tasavvuruna benzer şekilde, bazı Tatar halk anlatılarında da Tanrı'nın kişilerden ziyade ülke kaderi ile ilgilendiği görülmektedir.

1.2. Orta Dünyada Yaşayan Ruhlar/İyeler ve Mitik Varlıklar

Türk inanç sisteminde orta dünya, insanlarla birlikte bazı ruh veya iyelerin yaşadığı kısımdır. Orhun Yazıtları'nda da bahsedilen orta dünya ve yer-su ruhları, Türk inanç sisteminin önemli bir parçasıdır. Koruyucu ruhlar yahut iyeler orta dünyadaki belli yerlerde konumlanmış, burada bulunan varlık/varlıkları korumakla görevlidir. Bu ruhlar genellikle insan ile doğadaki varlıkların ilişkilerini düzenler. Türklerde doğadaki varlıkları koruyan ruhlar, sahip manasında, iye olarak adlandırılmıştır. Yani Türkler doğadaki varlıkların sahipsiz olmadığına, bu varlıklara karşı iyi davranıldığında bunlardan azami derecede faydalanabileceklerine, davranmazlarsa çeşitli zararlarla karşılaşacaklarına inanmaktaydı. Bu doğrultuda günlük yaşamda her varlığa karşı çeşitli uygulamalar, ritüeller geliştirilmiştir. Su İyesi için suya, Ateş İyesi için ateşe, Ev İyesi için eve dair yapılan pratikler, bu duruma örnek teşkil eder.

İyeler, kendilerine yahut korudukları varlıklara iyi davranıldığında insanlara zarar vermezler. Hatta bazı durumlarda korudukları varlıklar aracılığıyla iyilikte dahi bulunurlar. Söz gelimi Tatarlarda Su İyesi'ne siyah renkli koyun kurban edildiğinde suyun bol olacağına inanılır. Benzer şekilde ateşe karşı sakınılması gereken davranışlar yapılmadığında ateşin insanlara zarar vermeyeceğine inanılır. Aynı durum tam tersi için de geçerlidir. İyelere ve onların koruduğu varlıklara kötü davranıldığında yahut zarar verildiğinde bunu yapan kişilere bu iyeler tarafından kötülükte bulunulacağına inanılır.

Her iyeye ve onun koruduğu varlığa karşı farklı ritüeller, uygulamalar vardır. Yani bütün iyelere aynı pratikler uygulanmamaktadır. Türk düşünce sistemindeki koruyucu ruh inancı, insanın doğaya zarar vermeden azami derece ondan

faydalanmasını sağlarken, doğanın devamlılığının da herhangi bir sekteye uğramasını engellemektedir. İlkel dönemdeki düşünceye göre göze görünen herşeyin bir ruhu veya perisi vardır. Bununla ilgili olarak Türkçede sahipsiz, boş anlamında ıssız (ıs=sahip) kelimesi kullanılır (Beydili, 2005: 275).

İye, sahip (huca) yahut koruyucu ruh inancı, Tatar Türklerinin mitik inançlarında geniş yer tutmaktadır. Hemen her mekânın, bölgenin bir iyesi olduğuna inanan Tatarlar, bu iyelere karşı çeşitli uygulamalar geliştirmiştir. Ancak burada bir hususu belirtmekte fayda var. Tatar Türklerinin inanç sistemindeki iyeler sadece birer ruhtur ve Tanrı statüsünde değildir. Bunun en önemli sebebi iyelerin sadece belli bölgeleri yahut varlıkları koruduğuna inanılmasından kaynaklanmaktadır. Söz gelimi *Abzar İyesi* (Ahır İyesi) sadece bir ahırla ilgilenir. Benzer şekilde *Öy İyesi* (Ev İyesi) sadece bir evle ilgilenir. Dolayısıyla hiçbir şekilde yaratıcı vasfı bulunmayan bu mitik varlıkları Tanrı olarak değerlendirmek uygun değildir.

Tatar mitolojisinde orta dünyada yaşadığı düşünülen ve antropomorf özelliklere sahip mitik varlıkların fiziksel özellikleri, kıyafetleri, şekilleri hatta cinsiyetleri bellidir. Bu varlıkların zararlarından sakınmak ve gönüllerini hoş etmek amacıyla pilav pişirmek, bulaşıkları kirli bırakmak, sadaka dağıtmak, kurban kesmek gibi pek çok uygulama mevcuttur. Orta dünyada yaşayan mitik varlıkların bazıları insanların ölümüne sebep olabilmektedir. Böyle bir durumda bu varlıklardan kurtulmak hatta onları yakalamak için çeşitli yöntemler vardır. Söz gelimi Şüreli'yi veya Yarımtık'ı yakalamak için onu kandırarak parmaklarını ağaç arasına sıkıştırmak yahut atların sırtına katran sürmek gerekir. Ubır'dan kurtulmak için Ubırlı kişinin mezarına kazık çakılır. Kirli evlere musallat olan Biçura'dan kurtulmak için ise evin her tarafı tertemiz edilir. Genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar mitolojisinde de iyeler arasında herhangi bir hiyerarşi yoktur. Her varlığın sadece bir iyesi vardır. Bu iyeler zaman zaman farklı varlıklar suretinde görünebilmektedir. Söz gelimi Yögemiş Dağı ile ilgili anlatılan efsaneye göre bu dağın dibinde aynı isimde bir köy vardır. Yögemiş Dağı'nın tepesinde ise çok güzel ve derin bir göl bulunmaktadır. Bu gölde yaz kış bir kır ördeği yaşarmış. Günlerden bir gün Yögemiş köyünden bir avcı bu dağa gidip ördeği avlar. Onu eve getirip temizlettirir ve kazana pişirmek üzere koyar, ancak günlerce kaynatsalar da ördek pişmez. Şimdilerde kazana pişirmek üzere koyulan yiyecekler pişmezse" Yögemiş ördeği oldu bu" derler. Ördek

öldürülünce dağ başındaki göl kaybolmuştur. Gölün yerinde ise büyük bir çukur kalmıştır. Efsanenin sonunda bu ördeğin dağın iyesi olabileceği belirtilir (Gıylecitdinov, 1987: 205).

Tatar mitolojisine göre orta dünyada yaşadığına inanılan ve en çok bilinen mitik varlıklar şunlardır.

1.2.1. Ut Anası/Ut Atası/Ut Kızı (Ateş Ruhu)

Türk toplumlarında ateş, günlük yaşamın olduğu kadar dini yaşantının da önemli bir parçası idi. Ateşin kutsal, saygın bir ruhu olduğuna inanan Türkler ateşe çeşitli kurbanlar sunar, saçılarda bulunurdu (Çoruhlu, 2010: 50). Ateşin insanlar tarafından elde edilişi ile ilgili mitlere bakıldığında, bu varlık göksel bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mitlerde ateş bazen doğrudan Ülgen, Kuday, Ulu Toyon gibi gökte yaşadığına inanılan tanrılar tarafından insanlara verilirken bazen de dağ iyesi ve çeşitli kuşlar tarafından insanlara öğretilmekte veya getirilmektedir (Kumartaşlıoğlu, 2012: 101).

Türk kültüründe ateşin ruh bulduğu, iye olarak kabul edildiği en önemli yer *ocak*tır. Günümüzde dahi dilimizde yaşayan pek çok deyim bunu ispatlar niteliktedir. Ocağı batmak, ocağı kör olmak, ocağı sönmek deyimleri soyun tükenmesi, yuvanın yıkılması anlamlarına gelirken; ocağına düşmek, birinden yardım dilenmek; ocağına incir ağacı dikmek ise birinin evini barkını dağıtmak anlamlarına gelmektedir. Ocağı tütmek ve ocağını yeşertmek deyimleri ise soyun devam etmesi ve yuvanın canlandırılması anlamlarında kullanılmaktadır (Aksoy, 2015: 983). Bu deyimlerin hepsinde ocak ailenin devamlılığını, birlik ve beraberliğini temsil etmektedir. Tuvalar her sene sonbaharın başlangıcında *ot dagıır* denilen ateş kutsama ayini gerçekleştirirler. Her evde gerçekleştirilen bu ayine en güçlü şaman çağrılır, kurbanlar kesilir ve dualar edilir. Bu törende ocakta yanan ateş ailenin birliğini, mutluluğunu, sağlığını ve bereketi simgemektedir (Bapaeva, 2013: 50-51). Türk mitolojisinde "ateş unsurunun yönü güney, saati öğle, mevsimi yaz, rengi kızıl, göksel cisimleri Kızıl-sagızgan (Kızıl-saksağan) denen yıldız takımı ve Oot yultuz denen Merih (Mars) ile yazın gökyüzünde tepede görünen Kök-luu yıldızının kalbi Sin yıldızıdır" (Esin, 2001: 25).

Altay, Tuva, Yakut gibi Sibirya Türk topluluklarının günlük yaşamları ve inançları incelendiğinde ateşle ilgili pek çok benzerlik tespit edilmiştir. Öncelikle ateşin ya da ateş iyesinin evi ve aileyi koruduğuna inanılmaktadır. Yolculuklara veya ava çıkılırken bu iyeden yardım istenir. Ateşin ruhsal bozuklukları ve başka bazı hastalıkları tedavi edici, arındırıcı özelliği bulunduğuna inanılır ve bu özellikten istifade edilirdi. Ateş iyesine gerekli saygı gösterilmediğinde yahut ona karşı yapılması yasak işler yapıldığında onun evi yakacağına, kendisine zarar veren kişiyi cezalandıracağına inanılır. Ateşin en dikkat çekici özelliklerinden biri de insanla ilahi varlıklar arasında vasıta olma özelliğidir. Ayrıca bir evliliğin veya boşanmanın Tanrı katında geçerli olabilmesi için ateş yakılması veya yakılmış olan ateşin söndürülmesi gerekir. Benzer şekilde ölü ruhunun bu dünyayı terketmesi için kırkıncı günde yapılan törende ateşin söndürülmesi gerekmektedir (Dilek, 2007: 33-34). Yakutlar and törenlerini ateş karşısında yaparlardı. "Büyük babamız ateş karşısında… and ediyorum" sözleri ile başlayan bu tören " yemeklerimden attığım alevli ateş ile and ediyorum" sözleri ile sona ererdi (İnan, 1976: 46).

Türklerde ateşle ilgili inanç ve uygulamaların ateşe tapma anlamına gelip gelmediği hususunda Gumilev, Ratsel'in Orta Asya ateş kültünü Zerdüştizm'le alakalı gören fikrine karşı çıkarak, bunun kabul edilemez olduğunu belirtmektedir. Çünkü ikisi arasında sadece dış görünüş itibariyle bir benzerlik vardır. İran'da mukaddes ateşe yaklaşan din adamları nefesleri ateşi kirletmesin diye yüzlerini bir vualle örterler. Türkler ise ateşle kötü ruhları kovmaktadır. Buradaki fark, İran'da ateşe tapılması, Türklerde ise ateşin büyü unsuru olarak kullanılmasıdır (Gumilev, 2003: 115). Benzer şekilde Ögel (2010: 504) de Türklerde İran'daki gibi bir ateş kültünün olmadığını belirttikten sonra İran'da tapınılacak ateşin evin dışında ve tapınılacak yerlerde yakıldığını, Türklerde ise mukaddes ateşin evin içinde bulunan aile ocağında bulunduğunu söyler.

Zerdüşt teolojisinde Ahura Mazda'nın ışığını, nurunu temsil eden *Atar* (ateş), daha sonraki dönemlerde aracı Tanrı konumuna gelmiş, hatta Ahura Mazda'nın bir görünümü olarak kabul edilmiştir. Avesta ilahiyatında ateş, Ahura Mazda'nın oğlu olarak da algılanmıştır. Mecusilik'te günlük yapılması gereken beş duadan biri ateşe yakarışı içermektedir. Bu duada Ahura Mazda'nın oğlu ateş, kurban sunulmaya layık, zenginlik bahşeden, sağlıklı bir hayat veren ve savaşan bir varlık olarak tasvir

edilmiştir (Alıcı, 2012: 164-171). Görüldüğü üzere Mecusilik'te ateş ya Ahura Mazda'yı temsil etmekte ya da onun oğlu olarak kabul etmektedir. Bu durum, ateşin Türklerdeki su, dağ, orman gibi ruhu olan bir varlık olarak kabul edilmesinden ötedir. Dolayısıyla Gumilev'in söyledikleri doğru kabul edilebilir. Ancak pek çok İslam âliminin Türklere dair gözlemlerinde, bazı halk anlatılarında ve tarihi kaynaklarda, Türklerin ateşe taptıkları belirtilmektedir.[24] Bu durum, Türklerin ateşin ruhuna duydukları saygı ve yaptıkları ritüellerin, sunuların, gözlemciler tarafından yanlış anlaşılmasından kaynaklanmış olabilir. Türklerde ateşin Tanrı olarak kabul edilmediğine dair Theophylaktos şöyle der: Türkler ateşe fevkalade büyük saygı gösterirler, fakat sadece gök ve yerin yaratıcısına dua ederler ve onu Tanrı diye adlandırırlar (Akt. Roux, 2011: 39-40).

Türklerin ateş ile ilgili inançlarına dair kaynaklardan aktarılanlara bakıldığında Türkler bir ruhu olduğuna inandıkları ateşin zararlarından korunmak için çeşitli sunularda ve dualarda bulunmuştur. Ateşe gösterilen bu saygı, bazı âlim ve seyyahlarca Mecusilikteki ateşperestliğe benzetilip Türklerin de ateşperest olduğu kanaatine varılmıştır. Bunun dışında Türklerde ateşe duyulan saygı ile ilgili olarak şunu da belirtmek gerekir. Türklere göre bütün ateşlerin bir ruhu yoktu, her ateşin kendine göre bir ruhu vardı. Dişi olduğuna inanılan bu ruh *Ot-Ana/Ene* olarak adlandırılırdı (Ögel, 2010: 515).

Tatar halk anlatıları incelendiğinde Tatarların ateşe dair inançlarında, ateşe saygı ve tapma arasında bir belirsizliğin olduğu görülmektedir. Bazı efsanelerde insanların ateşe taptığı belirtilirken, derlenen büyü sözleri, atasözleri vb. kültürel unsurlarda ise ateşin ruhuna saygı duyulduğu anlaşılmaktadır. Söz gelimi üç yüz altmış şeyhin öldürüldüğünü anlatan *Yahşılar* efsanesinde *Elik biride kurçakka, utka tabınuçı, iştekke ohşaş halık yeşegen* (İlk zamanlar burada puta, ateşe tapınan, İştek'e[25] benzeyen halk yaşarmış) denmektedir (Gıylecitdinov, 1987: 110). *Sauskan Mergeni* (Sauskan Avcısı) isimli başka bir efsanede Sauskan köyünde yaşayan avcının İştek gibi ateşe taptığı söylenir (Gıylecitdinov, 1987: 116). Bu efsanelerde

[24] Roux'un Eski Türk Mitolojisi isimli çalışmasında, Çinlilerin, komşuları olan Türklerin her sabah "ateş tanrısı" olan "ot tengri "ye dua ettiklerini söylediğini belirtir. Mervazi, İdrisi gibi bazı âlimler de Türklerin ateşe taptıklarını, dua ettiklerini söylerler. Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2011a.

[25] Bir dönem Başkurtlar için kullanılan egzoetnonim bir sözcüktür.

açık bir şekilde ateşe tapınıldığından bahsedilmektedir. Genellikle halk anlatılarında ateşe tapan insanlar Mecusi olarak nitelendirilmiştir. *Cömcöme Sultan* destanında ölmüş olan Cömcöme'ye kabir melekleri gelerek Tanrı'sının kim olduğunu sorarlar. Bu cevabı bilmezse Cömcöme'yi Mecusi olarak niteleyip onun ateşe atılacağını söylerler.

Kim sinin Tenrin?-diyip- Eyt, ey yavız! Kim senin Tanrın? deyip, söyle ey yavuz

Bilmesen, eyde, Mecus, utka kavış! Bilmezsen haydi Mecus, ateşe kavuş!

(Yahin, 1999: 95).

Ateş ile ilgili aşağıdaki büyü metninde ateş ruhunu memnun edip onun zararlarından korunma gayreti görülmektedir.

Ut atası kük bula, Ateş babası gök olur,

Ut anası sarı bula, Ateş anası sarı olur,

Utnın kızı kızıl bula, Ateşin kızı kızıl olur,

Kızına kalgaç kızu bula, Kızına kalmadan kızıl olur,

Ut, uynama, uynama; Ateş, oynama, oynama,

Uynamıyık, kölmiyik, Oynamayalım, gülmeyelim,

Birge gömir itiyik. Birlikte ömür geçirelim (Nadirov, 1980: 37).

Bu büyü sözlerinde dikkati çeken önemli hususlardan birisi ateş babası, ateş anası ve ateş kızı ifadeleridir. Diğer Türk boylarında genellikle dişi olarak düşünülen ateş ruhu, Tatar Türklerinde erkek olarak da tasavvur edilmiştir. Tatar bilmecelerinde ise genellikle ateşten, kız olarak bahsedilir.

Taş tirmenin eçinde, Taş değirmenin içinde

Sarı çeçli kız yata. Sarı saçlı kız yatar.

Bu bilmecede taş değirmen çakmak, sarı saçlı kız ise ateştir.

Taş sarayım eçinde Taş sarayım içinde

Yeşil tunlı kız yata. Yeşil donlu kız yatar.

Çuyır taşnın eçinde Çakıl taşın içinde

Yeşil tunlı kız yata… Yeşil donlu kız yatar.

(Gilmanov, 1996: 75).

Bu iki bilmecede de ateş, yeşil donlu kız olarak tarif edilmektedir.

Atasözü ve deyimlerde ateşin ruhuna karşı sakınılması gereken davranışlara dair izlere rastlanmaktadır. Söz gelimi *Utka tökirme, avızın kutırlar* yahut *utka tökirme, avızın pişer*. (Ateşe tükürme ağzın pişer); *Utka pıçak tıkma*. (Ateşe bıçak sokma); *Ut könili kör bulsın*.[26] (Ateş gönlü gür/neşeli olsun) (İsenbet, 2010a: 315). Gilmanov (1996: 75) Kazan Tatarları, Kreşin Tatarları ve Çuvaşların ateşe kurban kestiğini, böylece ateşin merhametli olacağına inandıklarını belirtir. Davletşin'e (2013: 35) göre ise Tatarlarda küle işemek ve basmak yasaktı.

Eski Türklerde olduğu gibi Tatarlarda da ateş; hastalıklardan, kötülüklerden ve kötü ruhlardan insanı koruyan, kollayan bir özelliğe sahipti. Söz gelimi Kazan'ın kuruluşu ile efsanelerde şehrin kurulacağı yer yılanlarla doludur. Bu yılanların başı ise uçabilen bir ejderhadır. Kışın, bütün yılanların yuvalarının bulunduğu yerler çalı çırpı, sap gibi yanacak şeylerle doldurulur. Bahar geldiğinde bunlar ateşe verilerek yılanlar yok edilir. Bu efsanelerde Türk mitolojisinde genellikle kötü karakteri temsil eden yılanlardan ateş yardımıyla kurtulunur. Böylece sembolik anlamda ateşin kötü varlıklardan koruyucu işlevinden istifade edilir.

Yestey Mönki destanında ateş, kötü karakteri yok eden bir işleve sahipken iyi karakterin yeniden dirilmesini sağlamaktadır. Destana göre Yer Kara Alıp ile Yestey Mönki, ala doğan ve mavi kartal donlarında yedi gün yedi gece savaşırlar. İki kuşun da gücü bitip yere yığılınca Yestey Mönki'nin Yer Kara Alıp'tan kurtardığı kız, onları ateşe atar. Yestey Mönki ateş ile dirilirken Yer Kara Alıp kül olur (Urmançi, 2007a: 205).

Bunun dışında yıldırım çarpması sonucu oluşan ateş ile insanların yaktıkları ateşe dair yapılan uygulamalar arasında benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Öncelikle her iki ateşin de su ile söndürülmemesi gerekmektedir. İnsanların yaktığı ateşten çıkan yangını söndürmek için büyülü sözler kullanılırken, yıldırımdan

[26] Bu atasözü ile ilgili şöyle bir açıklama bulunmaktadır: "kadınlar soba ağardığında söylerler. Eskideki ateşe tapınmadan kalan hürmet" Nekıy İsenbet, *Tatar Halık Mekaller I,* Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2010a, s. 315.

kaynaklanan ateş söndürülmez. Yıldırımdan kaynaklanan ateş doğrudan Tanrı ile irtibatlandırılır. İnsanların yaktığı ateş ise kendi ruhu olan bir varlık olarak düşünülmüştür.

1.2.2. Abzar (Ahır) İyesi

Mordvalarda Abzar Atası, Karaldı Anası, Karaldı Atası; Nokrat Tatarlarında Abzar Ebi; Gey, Nokrat, Çistay Tatarlarında Abzar İye, Abzar Huca; dağlık kesimde yaşayan Tatarlarda Aran İyesi, Kirte İyesi; Başkurtlarda Abzar, Abzar İyesi gibi isimler ile bilinen bu mitik varlık genellikle ahırdaki hayvanlarla ilgilenir (Urmançi, 2008: 36). Yakutlarda ahırı ve ağılı himaye eden ruhun adı Eles Baatır'dır (Dilek, 2014: 72). Çoğunlukla hayvan suretinde, zaman zaman ise ev sahibinin suretinde görülebilen bu varlık, insanlara sadece geceleri uzaktan görünür. Abzar İyesi ahırdaki hayvanların bir kısmını severken bir kısmını sevmeyebilir. Sevdiği hayvanlar semirirken, sevmediği hayvanlar zayıflar. Çoğunlukla atları seven Abzar İyesi, sevdiği hayvanı kendisi besler. Genellikle siyah renkteki hayvanları ise sevmez. Bu hayvanların önünden yemlerini alır ve onları gece boyunca koşturarak zayıflatır. Abzar İyesi'nin hayvan sahibine faydalı olduğu durumlar da vardır. Söz gelimi sığır, koyun gibi hayvanlar doğum yaptıklarında, Abzar İyesi'nin bir şekilde hayvan sahibini haberdar ettiği söylenir.

Abzar İyesi'nin sevdiği, özen gösterdiği hayvanın yelelerini kesmemek gerekir. Böyle bir durumda Abzar İyesi çeşitli belalar, hastalıklar ve ölüm ile karşılık vermektedir. Benzer şekilde ahırda taharet giderildiğinde bu mitik varlık çeşitli hastalıklara sebep olur. Böyle bir felaketten kurtulmak için Abzar İyesi'nin gönlünü almak gerekir. Onun gönlünü almak için ise pilav pişirilir. Böylece Abzar İyesi hastalık ve ölüm gibi felaketleri engeller (Gilmanov, 1996: 216-218; Urmançi, 2008: 36-37; Gıylecitdinov, 1987: 265-266; Nasiri, 1956: 189). Abzar İyesi hakkında anlatılan efsanelerden biri şöyledir.

"Bir kişinin atı hiç semirmezmiş. Bu kişi atının semirmesi için çokça saman, un su(bulamaç) vermiş ama yine de at zayıf kalmış. Bir işe de yaramıyormuş. Bir gün akşam olunca bu kişi, ahıra girip bir köşeye pusmuş. Biraz vakit geçtikten sonra bir

ses işitmiş. "Bu ölesiceyi ne zaman buradan def edecekler. At mı bu?! Falan köydeki falan kişi iyi at satıyor, işte o hiç olmasa at!"

Saman/otlar hışırdamış, su dökülme sesi işitilmiş. Bu kişi bir süre sonra atın yanına gelip baktığında saman da su da yokmuş. Daha sonra ikinci gün bu atı alıp pazara satmaya götürmüş. Ahırdaki sesin söylediği köydeki atı satın alıp dönmüş. Geceleyin yine ahıra girip pusmuş. Aynı sesi bir daha işitmiş. "İşte at desen at! (İşte at dediğin böyle olur.) İkinci gün baktığında saman, su un (bulamaç) daha da çoğalmış. Bu olaydan sonra bu kişinin atından daha iyi at bütün köyde yokmuş. Abzar İyesi sevdiği atların yelelerini de örermiş" (Gilmanov, 1996: 216-218).

1.2.3. Biçura

Başkurtlarda Pisura, Udmurtlarda Piçura, Pisura isimleri ile bilinen bu mitik varlık Tatarlarda genellikle kadın, Başkurtlarda ise erkek olarak tasavvur edilmiştir. Bir buçuk-iki arşın boylarında, belsiz gövdeli ve başında başlık ile düşünülen Biçura'nın genellikle bodrum katlarında, merdiven altlarında ve tavan arasında yaşadığına inanılır. Nadiren de olsa banyoda gözüken Biçura için eskiden bazı evlerde özel odalar yapılır, bu odalara yemek ve kaşık bırakılırdı. Ertesi gün bırakılan tabakta hiçbir şey kalmazmış. Sinirlendiğinde tabakları kıran ve etrafındaki her şeyi dağıtan Biçura, insanlardan fazla çekinmez. Mutfaktaki yemek artıklarını yiyerek beslenen bu mitik varlık genellikle kirli, pis evlerde ortaya çıkar. Bunun dışında eve fırın yapmadan taşınılırsa Biçura'nın o eve yerleştiğine inanılır. Biçura'dan kurtulmak için onun bulunduğu evlerin özellikle merdiven altları, bodrum ve çatı katları temizlenir. Bu varlıktan kurtulmanın bir diğer yolu da eve ayı sokup çıkarmaktır. Böyle yapılırsa Biçura'nın kaçacağına inanılır. Bunlara rağmen Biçura evi terk etmiyorsa o evden çıkıp başka bir eve taşınmak gerekir.

Gecelerin kötü ruhu olarak bilinen Biçura, musallat olduğu kişiye uyku yüzü göstermez. Genellikle yalnız yaşayan erkeklerin bulunduğu evde, uyku saatinde bağırır, güler, oynar hatta uyuyan kişiyi bir yerden alıp başka bir yere koyar. Bazen insanların üzerine eşyalar fırlatarak onları korkutur. Bunun dışında Biçura sıklıkla ev sahibinin eşyalarını bir yerden alıp başka bir yere koyar. Tatarlarda kaybolan eşyalar

ile ilgili olarak şöyle bir söz vardır. *Kaya kitti son ul nerse, Biçura urladımı iken elle?* (Nereye gitti bu şey, yoksa Biçura mı çaldı?)

Biçura ile dost olunduğunda, bu mitik varlığın ev sahibine pek çok faydası dokunur. Bununla ilgili olarak *Biçuralı yort, bay yort* (Biçuralı ev, zengin ev) şeklinde bir söz vardır. Biçura'yı incitenler pek çok sıkıntı çekerken, onunla iyi geçinenler ise zengin olurlar. Bu mitik varlık ile iyi geçinmek için bir tabağa yiyecek koyup kenara ayırmak veya yemekten sonra bulaşıkları yıkanmadan bırakmak gerekir. Efsanelere bakıldığında ev sahibinin Biçura ile dost olmadığı durumlarda Biçura'nın evi yaktığı görülmektedir (Gilmanov, 1999: 8-15; Urmançi, 2008: 227-229; Gıylecitdinov, 1987: 267-268; Nasiri, 1956: 189). Biçura hakkında anlatılan bir efsane şöyledir.

"Çok eski zamanlarda bir molla varmış. Bu mollaya Biçura musallat olmuş. Bundan sonra molla günden güne zenginleşmeye başlamış. Parası artmış, hayvanları çoğalmış. Hayvanları tok, iri ve güzel imiş. Meğer Biçura geceleri komşuların paralarını çalıp mollaya getiriyormuş. Komşuların tarlalarından, ambarlarından yulaf getirip mollanın atlarına, hayvanlarına yediriyormuş. Molla yeterince zenginleştikten sonra Biçura'dan bıkmış ve onu evden kovmayı düşünmüş. Komşu köyde üfürükçü yaşlı bir kadın varmış. Onu çağırıp büyü ile Biçura'yı evden kovmaya çalışmış. Üfürükçü kadın büyü yapıp gitmiş. O gece mollanın evini ateşler kaplamış. Mollanın bütün hayvanları, tarlaları, evleri yanmış. Molla üzerinde bir gömlek ile kendini kurtarabilmiş. Yangında mollanın her şeyi yanıp bitmiş, ama komşularının bir kazığına dahi bir şey olmamış" (Gıylecitdinov, 1987: 268).

1.2.4. Örek

Türk mitolojisinde ölülerin kırkı çıkana kadar ortalıkta dolaşan ve insanlara zararlar verebilen ruh olduğu düşünülen Örek, diğer Türk boylarında Özüt, Üzüt gibi isimlerle bilinir. Bu ruhun ölü ruhu olduğuna inanıldığından Erlik ile de ilişkilendirilir (Gilmanov, 1999: 130-135). Caferoğlu'nun (2011:276) ruh, can olarak tanımladığı bu varlık ile ilgili olarak Teleüt, Şor gibi Türk boylarında ölünün kırkına kadar mezarlıkta yaşayarak ara sıra evlere girmeye çalıştığına, insanlara hastalık veya başka zararlar verdiğine inanılmaktadır (Beydili, 2005: 592-593). Altay

mitolojisinde de ölülerin ruhu olarak kabul edilen Üzüt'ün başıboş veya başka bedende dolaştığına inanılır (Korkmaz, 2008: 126). Bu ruhun insanlara zarar vermemesi için bu dünyadan şaman ayini ile gönderilmesi gerekmektedir. Bununla ilgili olarak Dırenkova'nın Şorlarda gerçekleştirilen bir şaman ayininde Üzüt ile ilgili kaydettiği sözler şöyledir: *İleri geri dolaşma, orada burada görünme! Karanlık toprakta gez! Sen misin üzüt? Apanas'ın üzütü müsün? Işıklı dünyanın yemeğini özleyip mi geldin? Senin zamanın geçti, senin süren bitti! Yaşadığın diyara geri dön! Geri dönüp kalın kilimine gir!* (Akt. Lvova, Oktyabrskaya, Sagalayev, Usmanova, 2013b: 106-107). Üzüt ile ilgili olarak Altay Türklerinde ölü için yedi ve kırkıncı günlerde veya bir yıl sonra düzenlenen törenlere *Üzüt Bayramı* denmektedir (Dilek, 2014: 198). Yakutlarda herhangi bir sebepten dolayı rahatlık bulamayan ve dirilere çeşitli hastalıklar veren ölü ruhuna *Üör* denir. Bu mitik varlık gençken ölenlerin, biçilen ömrün tamamını yaşayamayanların, aniden ölenlerin, intihar edenlerin ve suda boğulanların ruhu (Dilek, 2014: 196) olması münasebetiyle Tatar Türklerinin inançlarındaki Örek ile oldukça benzerlik göstermektedir.

Tatar Türklerinde Örek ismi ile bilinen ve bazen kefenle dolaşan veya sadece ak yüzünü gösteren bu mitik varlık uzun boylu, zayıf bir görünüme sahiptir. Genellikle zorla öldürülen kişinin öldüğü, kanının akıtıldığı yer veya mezarının üzerinde dokunaklı sesler çıkarırken görülür. İnsanlara bir zararı dokunmadığına inanılan Örek, katil olan kişinin kapısını veya penceresini tıklatarak bu kişiye rahatsızlık verip onu sersemletmeye çalışır. Bazen insanları fark ettirmeden korkutur. Örek birine yaklaşmaya başladı mı onu korkutmak için kendi kendine kötü sözler ile sövmek gerekir (Gıylecitdinov, 1987: 282). Örek gören kişiler korktukları için bazen akıllarını yitirebilirler. Bu mitik varlık zaman zaman yolcu gibi görünüp bir arabaya oturur, rastladığı kişiye gideceği yere kadar kendisine eşlik etmesini ister. Bazen de arabaların arkasına gizlice oturarak yolculuk eder. Böyle bir durumda at, arabayı çekememeye ve hemen yorulmaya başlar. Bundan kurtulmak için kötü sözlerle sövmek gerekir. Buna rağmen Örek uzaklaşmasa, atı hızlıca çözüp yüzü arabaya bakacak şekilde yeniden arabaya bağlayıp dua okumak gerekir. Böylece yaşlı biri, çocuk veya ateş suretindeki Örek, hemen ortadan kaybolur (Gıylecitdinov, 1987: 282; Gılmanov,1999: 130-135; Nasiri, 1956: 188).

Tatar mitolojisinde ölü ruhu olarak bilinen Örek'in, diğer Türk boylarının inançlarında benzer işleve sahip mitik varlıklardan Üzüt'e göre daha az zararlı olduğu görülmektedir. Ancak ortaya çıkışı itibarıyla Yakutlardaki Üör ile benzerlik göstermektedir. Şor, Teleüt, Hakas, Yakut gibi Türk boylarında bu mitik varlıktan kurtulmak için Şaman tarafından ayin yapılması gerekirken, Tatar Türklerinin anlatılarından günümüze kalan izlere bakıldığında daha çok Müslümanlıkla ilgili olarak dua okunması gerektiği belirtilmektedir.

Örek hakkında anlatılan bir efsane şöyledir:

"Bir kadın geceleyin arabasına binip orman kenarında gidiyormuş. Bir köprüye gelmiş. Köprü kenarına dayanmış bembeyaz giyimli yaşlı biri, elinde dayandığı uzun sopası ile bu kadına;

-Molla hanımı, arabana beni de bindirsene, der. Kadın bir şey söylemeden yoluna devam eder. Bir süre sonra arkasına dönüp baktığında yaşlı kişinin orada durduğunu görür. Bu kişi aniden büyük bir ateş yumağına döner ve ardı sıra gelir. Sonra küçük bir kıza dönüşür ve arabaya oturur. Kadın atını koşturmaya çalışır ama at arabayı çekemez. Bunun üzerine kadın dua okumaya başlar fakat kız yerinden kıpırdamaz. Bu sefer kıza sövmeye başlar, kız yine arabadan inmez. Kadın sopası ile kızı dövmeye çalışınca kız, "yenge sağ selamet dönemezsin" diyerek kadını korkutmaya başlar. Daha sonra kadın arabadan inip kızı dövünce kız da arabadan iner. Ancak kadın ne zaman arabasına binse, kız da yeniden arabaya atlayarak biniyormuş. Ne yapacağını bilemeyen kadın, atını çözüp atın başı arabaya dönük olacak şekilde yeniden bağlayınca kız ortalıktan kaybolur. Biraz vakit geçtikten sonra kadın yeniden atı döndürüp bağlamış ve köye geri gelmiş" (Gıylecitdinov, 1987: 282).

1.2.5. Öy (Ev) İyesi

Genel Türk mitolojisinde iyelerin yaşadığı yerlerden biri de evdir. Evde yaşayan iyeler *Ot Eezi* (Ateş İyesi), *Ayıl Eji* (Ev İyesi), *Ejik Eeji* (Eşik İyesi) gibi isimlerle anılır. Genel anlamda evi ve ev halkını koruduğuna inanılan bu iyelerden Ateş İyesi Altay Türklerinde *Kırık Baştu Kıs Ene, Odus Baştu Ot Ene* veya yalnızca *Ot Ene*

isimleri ile bilinir. Bu iyeyi memnun etmek için akraba ve komşuların katılımıyla *koy çöktögöni* adı verilen tören düzenlenir (Dilek, 2014: 142). Güney Sibirya Türklerinde Ateş İyesi'nin ev, aile, boy, kabile gibi kavramlarla yakından ilişkili olan ocakta yaşadığına inanılır (Lvova, Oktyabrskaya, Sagayalev, Usmanova, 2013a: 161).[27]

Türk kültüründe 'eşiğe basılmaz' inanışının kökeninde Eşik İyesi'ne dair inanış vardır. Altay Türklerinde *Bozogo Eezi* adı verilen Eşik İyesi'nin kapı eşiğinde yaşadığına inanıldığından eşiğe basılmaz ve eşik üzerine oturulmaz. Böyle yapılırsa evin kötü ruhlara karşı korunmasının zayıflayacağına, bunu yapanların hastalıklarla cezalandırılacağına inanılır (Dilek, 2014: 41). Teleüt Türklerinde şamanlar hastanın yulasını kimin çaldığını *Ejik Tenerezi*'den (Eşik İyesi'nden) öğrenir. Kumandı Türklerinin şaman ayinlerinde ise Ot İyesi ile Eşik İyesi törene katılanları kötü ruhlardan korumakla görevlidir (Alekseyev, 2013: 89-90). Azerbaycan Türklerinin geleneksel görüşlerinde bu iye bir evliya olarak görülür ve *Kara Çuha* olarak adlandırılır (Beydili, 2005: 204). Çuvaşlarda evin koruyucu ruhu olan iye *Hirt-Surt* olarak adlandırılır. Kendisine kurbanlar sunulan bu iye evde mutluluğun sağlanmasında önemli bir rol oynar (Bayram, 2010: 39). Bu iyelerin dışında doğrudan evle ilgili olan iyelerden biri de Ev İyesi'dir. Altay Türklerinde *Ayıl Eezi*, Yakutlarda *Cie İççite* (Dilek, 2014: 33, 58), Nogaylarda *Uy İyesi* (Beydili, 2005: 206) olarak adlandırılan bu mitik varlık Kazan Tatar Türklerinde *Öy İyesi* adıyla bilinir. Kazan Tatarları, saçları başının tamamını kapatacak kadar uzun olan ve sıklıkla insan şeklinde giyinmiş olarak görünen bu ruhun, evlerin bodrum katlarında yaşadığına inanır. İçinde yaşadığı evi genellikle koruyup kolladığına inanılan Ev İyesi, ev içesinde gürültü yapılmasını, bağırarak şarkı/türkü söylenmesini sevmez. Ev İyesi'nin evlerin bodrum kısmında yaşadığına inanıldığından buraya kirli su, yemek artıkları dökmek uygun değildir. Bunun dışında Ev İyesi, yaşadığı evin etrafında herhangi bir leşin bulunmasından hoşlanmaz. Böyle bir durumda bu mitik varlık, ev sahibini rahatsız ederek leşin uzaklaştırılmasını sağlar.

Ev İyesi herhangi bir şekilde incitildiği zaman insanlara çeşitli zararlar verebilmektedir. Bundan dolayı istemeyerek de olsa Ev İyesi incitildiğinde, fakir yahut yolcu birine Pazar Sadakası verilmesi gerekir. Sadaka vermenin mümkün

[27] Ateş İyesi, Ut Anası/Ut Atası/Ut Kızı (Ateş Ruhu) başlığı altında değerlendirilmiştir.

olmadığı durumlarda ise Ev İyesi için pilav pişirilip evin bir köşesine konmalıdır. Eğer Ev İyesi'nin gönlü alınmazsa, evin sahibi yahut evdeki diğer bireylerin yaşamlarında sıkıntıların ortaya çıkacağına veya hastalanacaklarına inanılır. Ev İyesi'nin sevdiği işlerden biri, ev sahiplerinin saçlarını örmesidir. Ancak onun ördüğü saçı bozmamak gerekir. Bu örgü kendi kendine bozulmadan biri tarafından açılırsa, çeşitli belalar hatta ölüm dahi gerçekleşebilir.

Ev sahibi yeni bir eve taşındığı vakit, Ev İyesi de onunla birlikte bu eve göçer. Bunun için öncelikle bazı büyülü sözler ile Ev İyesi'nin ikna edilmesi gerekir. Eğer kişi, anne babasının evinden başka bir eve taşınacaksa anne babasının rızasını alıp bodrum katına iner. Burada üç çıra veya mum yakarak biraz toprak alıp yeni taşındığı evin bodrumuna serper. Bu uygulama esnasındaki en önemli husus, yeni taşınacağı eve dönerken yolda kimseye rastlamamasıdır. Eğer birine rastlarsa her şeyi yeniden yapması gerekir.

Bu mitik varlık incitilmediği veya rahatsız edilmediği sürece insana faydalı işler yapar. Ev sahibi uyuduğu zamanlarda evi her türlü sıkıntıdan, beladan, kötü ruhlardan korur. Geceleyin evin başına bir sıkıntı geldiği zaman Ev İyesi, bir şekilde ev sahibini uyandırır. Ev İyesi'nin ev içerisinde ilgilendiği nesneler ev sahibinin işleri veya geleceği hakkında ipuçları verir. Söz gelimi Ev İyesi para saydığı vakit ev sahibi para sesi duyarsa ve ticaret işine başlarsa zengin olur. Benzer şekilde Ev İyesi yün eğirdiği vakit ev sahibi bunu işitirse el işlerinin (örgü vs.) iyi olacağına, mutlu bir yaşam süreceğine inanılır. Eğer ev sahibi kalem gıcırdısı veya kitap yapraklarını çevirme sesi işitirse onun âlim olacağına inanılır (Gilmanov, 1996: 203-204; Urmançi, 2008: 266-269; Gıylecitdinov, 1987: 264-265; Nasiri, 1956: 189). Bu iye hakkında anlatılan bir efsane şöyledir:

"Kendi gözüm ile gördüm, bir seferinde ayaz bir gecede uykudan uyanıp yürüdüğümde ne göreyim. Önümde biri duruyor. Gövdesi insan gibi. Ben onun Ev İyesi olduğunu anladım, o fark etmesin diye uyumuş gibi yaptım. Ev İyesi bu sırada iskemlede gerinip oturmuş, bağırıyordu da bağırıyordu, ağırşak sesi evin her yerinden işitiliyordu. Kendisi tamamen giyinmiş gök ak, başı uzun saç ile olsa gerek, tamamen kaplanmış, yüzünü görmek istesem de göremedim. Bana sırtı dönük bir şekilde oturmuştu. Bundan sonra benim uyandığımı fark etmiş olacak ki hızlıca

oturduğu yerden kalktı, ağırşağını aldı ve fırının ardına girip kayboldu" (Gıylecitdinov, 1987: 264-265).

1.2.6. Ubır

Türk şive ve lehçelerinde obur, ubır, ubır karcık, ubır kişi, vupır, vupırlı karçık vupurla pattır (Bayram, 2010: 47) gibi isimlerle anılan ve genellikle kadınlara musallat olan bu varlık, musallat olduğu kişilerin başının tepesindeki küçük bir çukurda yaşar. Bazen de koltuk altındaki bir delikten insanın içine girip çıkar. Ubır'ın musallat olduğu kişilere Ubırlı denir. Bir kişinin Ubırlı olup olmadığı başındaki çukurdan veya koltuk altındaki delikten belli olur. Geceleri musallat olduğu kişiden ayrılıp bacadan çıkar ve domuz, kara kedi veya kara köpek suretlerinde gezinir. Erkekler için pek de korkunç olmayan bu varlık, kadınların, özellikle hamile kadınların korkulu rüyasıdır. Çünkü bu mitik varlık yeni doğan bir çocuğu kendi çocuğu ile değiştirebilir. Bundan dolayı kadın doğum yaptığında yanında bir erkeğin bulunması gerekir. Hayvanların yavrularını da birbiri ile değiştirmeyi seven Ubır, bazen görünmeden kadınları ve ev hayvanlarını emer. Böyle bir durumda hamile kadın veya hayvan yavrusunu düşürür.

Ubır'ın yeni doğan çocuk veya hayvan yavruları ile hamile kadın veya hayvanlara zarar vermesi, Hakas Türklerinde Kara Umay/Imay denilen mitik varlığa dair inançlarla benzerlik göstermektedir. Hakaslar özellikle bir evde peşpeşe çocukların ölmesini Kara Umay'ın o evi mesken tutması ile ilişkilendirir (Beydili, 2005: 297). Umay her ne kadar Göktürk Kitabelerinde, Dîvânü Lügati't-Türk'te, Sagay, Şor, Beltir, Altay gibi Türk boylarının inançlarında kadın ve çocukları koruyan mitik bir varlık, ruh veya tanrıça olarak görülse de zaman zaman Al ruhu, Al karısı, Albıs gibi insanlara zarar veren mitik varlıklarla ilişkilendirilerek kötü nitelikli bir varlık olabilmektedir (Çoruhlu, 2010: 39-43). Hakas Türklerinin inançlarındaki Kara Umay ile Tatar Türklerindeki Ubır'ın hamile kadınların çocuklarını düşürmesine sebep olması özellikleri birbirine benzemektedir.

Tatar mitolojisinde Ubır çarpan kişi aklını yitirir, sokaklarda bağırıp çağırarak, kendi kendine söylenip gezinir. Bu mitik varlık genellikle yakalanamaz ancak onu yakalamanın özel yolları vardır. Mesela gömleğin düğmeleri açılarak yatılırsa, Ubır

gelip yalvarmaya, çeşitli yeminler etmeye başlar. Böyle bir durumda kimin Ubırlı olduğunu öğrenmek için onu yaralamak gerekir. Ubır'ı yakalamanın bir diğer yolu da iki uçlu kemik veya ağaç parçası bulup uçlarını daha fazla ayırıp kırmaktır. Böyle yapıldığı zaman Ubır gelip "beni geçirsene" diye yalvarmaya başlar.

Pek çok Türk halkında ölülerden zarar gelebileceğine dair inançlar vardır. Ölülerden gelebilecek zararlardan sakınmak için ölen kişinin ardından çeşitli ritüeller gerçekleştirilir. Tatar Türklerinde de ölü ruhlarından biri olarak değerlendirebileceğimiz Ubır'dan kurtulmak için uygulanan pratikler vardır. Ubırlı kişiler öldükten sonra mezarlarının üzerinde bir delik olur. Ubır bu delikten çıkıp insanlara zarar verir. Böyle bir durumda mezarın deliğine at tezeği doldurulup meşe ağacından kazık çakılır veya mezara girip Ubırlı kişinin arkasına meşe kazığı çakılır (Gilmanov, 1999: 29-41; Urmançi, 2011: 141-145; Gıylecitdinov, 1987: 279-280; Nasiri, 1956: 184-187).

Ubır'ın musallat olduğu kişiler toplumdan dışlanır. Köylerin dışında, ormanda küçücük evlerde yaşarlar. Pek çok Tatar halk anlatısında da bu durum karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi *Ügi Kız* (Üvey Kız) masalında ormanda kaybolan kız Ubırlı yaşlı kadına rast gelir. Ubırlı kadın bu kızı altın, gümüş gibi ziynet eşyaları ile sınar. Masalın kahramanı olan kız bu sınavdan başarı ile geçer ve Ubırlı yaşlı kadın ona yeşil bir sandık içerisinde kıymetli hediyeler vererek onu köyüne geri gönderir. Üvey kızın altınlarını gören açgözlü kötü kız da Ubırlı kadına gider, ancak Ubırlı kadının zinet eşyaları ile gerçekleştirdiği sınavı geçemez. Bunun üzerine Ubırlı kadın bu kıza siyah bir sandık vererek onu köyüne geri gönderir. Bu sandıktan çıkan kara yılan kızı öldürür (Gatina, Yermi, 1978: 215-218). *Gölçeçek* masalında çok eski zamanlarda büyük bir karaorman içinde yaşayan Ubırlı yaşlı kadın ile Gölçeçek isimli gelininden bahsedilir. Masalın devamında bu kadının gelini evden gidince Ubırlı kadın sarı renkli kurda dönüşüp koklaya koklaya gelinini bulur (Gatina, Yermi, 1977: 169-171). *Eygeli Batır* masalında ise Ubırlı yaşlı kadın bir ağaç içerisinde yaşamaktadır. Bu kadın kendisinden ateş isteyen kızın kanını her gün ona farkettirmeden emerek onu halsiz düşürmektedir. Bu masalda Ubırlı kadının bir başka özelliği daha vardır. Masalın kahramanı olan Eygeli'nin ayakları yoktur, Eygeli'nin diğer iki arkadaşından biri kör, biri de elsizdir. Ubırlı kadın kendisini bırakmaları şartı ile bunları birer birer yutup tükürecektir. Böylece ayaksızın ayakları, elsizin elleri ve

körün gözleri yerine gelecektir. Bunların yanında kanını emdiği kızı da yutup tükürür ve kız eski haline döner (Gatina, Yermi, 1977: 215-218).

Tatar atasözlerinde de bu mitik varlık ile ilgili izlere rastlamak mümkündür.

Oçalmagan ubır öyindegin ubır. (Uçamayan Ubır evindeki Ubır.)

Ubır kitti urını kaldı, yabınırga tunı kaldı. (Ubır gitti yeri kaldı, örtünmeye giysisi kaldı.)

Ubır simirmes, ugrı bayımas. (Ubır semirmez, hırsız zengin olmaz.)

Ubırnın küzi kürmese de, künili toya. (Ubır'ın gözü görmese de gönlü duyar) (İsenbet, 2010a: 763).

Tokıy Çokırı isimli efsane Ubırlı bir kişi hakkındadır. Efsaneye göre "*Tokıy lakaplı Hemekey dede öldükten sonra Ubır olup, ateş şeklinde köye, evine geri döner. Kapı pencere bismillah denilerek kapatıldığından buralardan içeri giremez. Bacadan eve girdiğinde ise evdeki herkes uyudğunu görür.*

Benim eşimin babası – benim dedem onların evine gitmiş, gürültü çıkarmış. Kapı açılmayınca avlu kapısından geri çıkıp giderken bacadan bir ateşin çıkıp yuvarlanarak mezarlığa doğru gittiğini görmüş. Bundan sonra ev sahibi uyanmış ve "Kim var orda, ne diye gezinir?" diye seslenmiş.

Yuvarlanarak giden ateşi gören köy halkı çok korkmuş. Bunun üzerine bu kişinin kabrini açıp mezarını iki uçlu ağaç ile çivilerler. Böyle de baş edemezler, Ubır hemen çıkar. Köy halkı mezarı çıkarıp yakmaya karar verir. Bu kabri çıkarıp Eşmıştı çukuruna getirip yakarlar. Böylece bu ateş topu bir daha görülmez. Bu çukura da Tokıy Çukuru denilmeye başlanmış" (Gıylecitdinov, 1987: 281).

1.2.7. Şüreli

Tatar, Çuvaş, Başkurt mitolojisinde en çok bilinen mitik varlıklardan biri olan Şüreli orman ruhu olarak değerlendirilmektedir. Şemsi (1984: 147), Kreşin Tatarlarında bu mitik varlık için ormanda ak horoz kurban edildiğini belirtmektedir. Başkurtların da Şüreli olarak adlandırdığı bu mitik varlık Benzing'e göre orman ruhu olarak düşünüldüğünden (Akt. Atnur, 2007: 26) Çuvaşlardaki upate-arzurri ile benzerlik

gösterir. Dış görünüşü itibarıyla insana benzeyen bu varlık ormanlarda yaşar. İnsandan biraz daha uzun olan ve vücudu tüylerle kaplı olan Şüreli, ince ve uzun parmakları ile insanları gıdıklamayı sever. Kocaman memelerini arkasına salarak yürüyebilen Şüreli, insanları ormanlara çekip onların kaybolmasını sağlar. Bazı halk anlatılarından boynuzlu olduğu anlaşılan Şüreli, insan sesi çıkararak kaybolan kişinin kendisine doğru gelmesini sağlar. Genellikle yaz günlerinde güneş doğarken veya batarken insanlara görünen Şüreli, karşılaştığı kişiye sürekli sorular sorar. İnsanların kendisine sorduğu sorulara ise cevap vermez. Karşılaştığı kişinin dişlerini gördüğü andan itibaren uzun ve sert tırnakları ile onu öldürünceye kadar gıdıklar.

Şüreli hakkında anlatılan efsanelere bakıldığı zaman ormanlarda birden fazla Şüreli'nin yaşadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Bıltır isimli genç, Şüreli'yi kandırarak yakaladığında diğer Şüreliler onunla dalga geçerler. Bunun dışında insanlar gibi Şürelilerin de bir ailesi ve çocukları vardır. Ancak efsanelerde genellikle Şürelilerin ormanda yalnız gezindiği görülmektedir.

Genellikle ormanda kaybolmuş yalnız kişilerin yanına gelebilen bu varlığın en çok korktuğu hayvan köpektir. Yanında köpek bulunan kişilere asla yaklaşmaz. Şüreli'yi gören kişi ondan kaçarak kurtulmak isterse akan bir suya doğru koşup yüzerek karşı tarafa geçmesi gerekir. Çünkü Şüreli suya batmaktan çok korkar. Şüreli'yi yakalamanın birkaç yolu vardır. Bunlardan birincisi Şüreli'yi kandırarak parmaklarını ağaç yarığına sıkıştırmaktır. Bıltır isimli genç tarafından bulunan bu yöntem, aslında Şüreli'yi kandırmak için oynanan bir oyundur. Şüreli ormanda karşılaştığı yalnız kişiye gıdı gıdı oynayalım dediğinde Bıltır isimli genç önce *kısa kısa* (sıkıştır sıkıştır) oynayalım demiş. Şüreli oyunun nasıl oynandığını bilmediğini belirtince, Bıltır bir ağacı yararak Şüreli'ye parmaklarını bu yarığın arasına sokmasını söyler. Şüreli parmaklarını sokunca Bıltır, ağacın üst kısmını bırakarak Şüreli'nin parmaklarının sıkışmasını sağlar ve böylece onu yakalar.

Şüreli'yi yakalamanın bir diğer yolu da atın sırtına katran sürmektir. Atlara binip gezmeyi çok seven Şüreli, at sürüsüne musallat olursa atlardan birini yakalayıp biner ve onu öldürünceye kadar koşturur. Atlardan biri kaybolup terleyerek geri dönerse bu ata Şüreli'nin bindiği anlaşılır. Böyle bir durumda Şüreli'yi yakalamak için atların sırtına katran sürülür. Sırtına katran sürülen ata binen Şüreli yapışıp kalır

ve yakalanır. Yakalanan Şüreli genellikle yakılarak öldürülür. Efsanelerde Şüreli kendisini yakarak öldürenleri kargışlar ve kargışı gerçekleşir (Gilmanov, 1999: 66-72; Urmançi, 2011: 172-173; Gıylecitdinov, 1987: 269-276; Şemsi, 1984: 142-152; Nasiri, 1956: 190; Atnur, 2007: 26-30). Bu efsanelerden biri şöyledir:

"Bir köyde otlaması üzere çobana gönderilen at terleyerek geri dönüyormuş. Şemsettin isimli yaşlı kişi 'bu ata Şüreli binmiştir' der ve atın sırtına katran sürerek atı yeniden otlamaya gönderir. Ertesi gün at, sırtında bir yavru Şüreli ile geri döner. Atın sırtına yapışan yavru Şüreli'ye kadınlar eziyet etmeye başlarlar. Şemsettin isimli yaşlı kişi gelip 'Şüreli'yi bu şekilde öldürmek olmaz' deyip hamamı yaktırır ve Şüreli yavrusunu hamama atarak dumandan ölmesini sağlar. Şüreli öldüğü zaman: "köyünüz altıdan artmasın yediye yetmesin," diyerek kargışta bulunur. Daha sonra yangın çıkar ve köydeki altmış evden sadece altısı kalır. O günden sonra bu köyde altı evden fazla ev olmamıştır" (Gıylecitdinov, 1987: 274-275).

1.2.8. Yarımtık

İsmini yarım sözcüğünden alan bu varlık, Sibirya ve Doğu Avrupa halklarının inançlarında görülen, insana benzeyen ancak bir gözü, bir kolu, bir ayağı olan mitolojik bir karakterdir. İnsanoğluna pek çok zararlar verebilir. Udmurtlarda bu varlık için yarım kişi anlamına gelen Palesmurt, Çuvaşlarda Ar-çurri, Nganasanlarda, Enklarda Barusi, Baruçi isimleri kullanılır. Yakutlarda Suçunaa, Evinklarda Çuguldi olarak adlandırılan bu varlık için Mansilarda ise orman cini anlamında Humpal kelimesi kullanılır (Şemsi, 1984: 144). Çuvaşlarda Ar-şori/Ar-çuri'ler ile ilgili pek çok inanç mevcuttur. Bu isimlendirme her ne kadar yarım erkek anlamına gelse de bu mitik varlık vücudu kılla kaplı ve sadece cinsel organı açıkta olan, büyük göğüsleri aşağıya sarkan bir kadın olarak düşünülür (Bayram, 2010: 46-47). Şemsi'ye (1984: 146) göre bozkırda yaşadığına inanılan Yarımtık'ın yerini Tatar mitolojisinde zamanla Şüreli almıştır. Şemsi'nin belirttiği bu durum ile ilgili olarak Yarımtık hakkında anlatılan efsanede de Yarımtık ile Şüreli'nin aynı varlık olduğu vurgulanmaktadır. Benzer şekilde Urmançi (2011: 196) de Yarımtık hakkında anlatılan efsaneye dayanarak Yarımtık için Şüreli'nin ikinci ismi ifadesini kullanmıştır. Ancak bu iki varlık arasında benzerlikler olduğu gibi önemli farklılıklar

da vardır. Bunlardan ilki, Yarımtık tek kolu, tek gözü, tek ayağı olan yarım bir varlıkken, Şüreli'de böyle bir durum söz konusu değildir. İkinci olarak, Yarımtık düzlüklerde, dağlardaki boşluklarda, kuş yuvalarında yaşarken, Şüreli ormanda yaşamaktadır. Yarımtık, boynuzsuz ve kılsız iken Şüreli boynuzlu ve tüm vücudu kıllarla kaplıdır. Bu iki mitik varlığın en önemli ortak noktası ise insanları gıdıklayarak öldürmeyi sevmeleridir. Atlara binerek onları ölesiye koşturmayı seven bu mitik varlıklar, insanlar tarafından benzer yöntemlerle yakalanmaktadır. Yani her iki mitik varlık da atların sırtına sürülen katran ve insanlara kanarak ağaç yarığına parmaklarını sıkıştırmaları sonucu yakalanırlar. Yarımtık hakkında anlatılan bir efsaneye göre Yarımtık aslında önceleri bir insanmış. Bir büyücü tarafından sihirle Yarımtık'a dönüştürülmüş. Böylece boynuzsuz, tüysüz ve çıplak bir kişi olmuş (Gıylecitdinov, 1987: 277).

1.2.9. Albastı

Albastı ile ilgili olarak Türk mitolojisinde birbirine zıt iki tasavvur söz konusudur. Bunlardan ilkine göre doğum ve bereketin koruyucusu olan Albastı, aynı zamanda çocukları da muhafaza etmektedir. Bazı metinlerde bu mitik varlığın dünyadaki en güzel kadından bin kat daha güzel olduğu belirtilir. Albastı ile ilgili diğer tasavvurda ise bu mitik varlık şeytani bir güç olarak görülür. Omuzlarından dizlerine kadar uzayan iri göğüsleri ile çirkin görünüşlü bu ruh, bazen erkek bazen de kadın olarak düşünülmüştür (Beydili, 2005: 37). Çoğunlukla yeni doğan bebeklere ve annelere musallat olan Albastı, Alkarısı olarak da bilinir (Yıldız, 2008: 85).

Tatar mitolojisinde de kötü ruhlardan biri olarak karşımıza çıkan Albastı, terkedilmiş evlerde, tezek dökülen nehirlerde, tarlalarda, çayırlarda yaşar. Genellikle uyuyan insanları boğmayı seven bu varlık, köpek ve horoz seslerini sevmez. Bu hayvanların seslerini işittiği vakit ortadan kaybolur. Çoğunlukla insan suretinde veya kuru ot, saman, ağaç kütüğü şekillerinde insanlara görünür. Albastı'nın bastırdığı kişiler uykudan uyanamamakta, nefes alış verişi azaldığından kalbi çok hızlı atmaya başlamaktadır (Gilmanov, 1999: 21-27; Urmançi, 2008: 75-77; Gıylecitdinov, 1987: 281-282; Nasiri, 1956: 187-188). Albastı ile ilgili anlatılan bir Tatar efsanesi şöyledir:

"Bir kişi şehirden dönüyormuş, bir köye iki üç çakrım[28] kala yolun iki tarafına aniden çok büyük iki saman balyası çıkmış. Birisinin yanında ateş varmış. Bu kişi ne oldu deyip şaşırıp kalmış. Atını koşturmaya başlamış. Atı ne kadar koştursa da bu iki saman balyasından uzaklaşamıyormuş. Sonunda yolu bir ormana çıkmış. Ancak o etrafta orman olmaması gerekiyormuş. Bunun üzerine bu kişi saman balyasının Albastı olduğunu anlamış ve çok korkmuş. Orman içinde çan sesleri, sığır böğürmesi, at kişnemesi, ağlama sesleri işitilmeye başlamış. Bu kişi ne kadar gitse de ormanın ucu ve kıyısı görünmüyormuş. Arkasına baktığı zaman saman balyasının daha çok yaklaştığını görmüş. Bunun üzerine bu kişi artık ne olursa olsun diyerek arabasına uzanmış ve atı kendi haline bırakmış. Bu esnada aniden horoz sesi işitilmiş. Arabada uzanmış olan kişi ayağa kalkıp baktığında balyaların olmadığını görmüş. Yakınlarda bir köyün olduğunu farkedince de sevinçten ne yapacağını bilememiş ve kısa sürede bu köye varmış."

1.3. Yeraltı Dünyasında Yaşayan Mitik Varlıklar

Türk mitolojisinde yeraltı ölülerin, kötü ruh ve Tanrıların yaşadığı dünya olarak tasavvur edilmiştir. Altay mitolojisinde *altıgı oroon* denilen ve kesin olmamakla birlikte dokuz kattan oluşan bu dünya, Erlik ve ona bağlı ruhların yaşadığı yerdir (Dilek, 2014: 21). Bu yeraltı ruhları "*Erklig Kan süsin* (Erlik Han'ın orduları), *yir altınkılar* (yer altındakiler), *kara töz* (kara ruh), *kara neme* (kara şey), *yerdin neme* (yerin şeyi), *yaman körmöstör* (kötü ruhlar) gibi adlarla anılır." Bunların dışında *Celbegen*, *almış-şulmus*, *ayna*, *aza*, *üzüt*, *yutpa/cutpa* gibi yeraltı dünyasına ait insanlara zarar veren mitk varlıklar mevcuttur (Uluışık, 2015: 64-70). Yeraltı dünyasındaki ruhların başkanı olan Erlik, insanoğluna her türlü kötülüğü yapabilir. İnsanlara ve hayvanlara çeşitli hastalıklar göndererek onlardan kurban ister. İstediği yapılmadığında ise ölüm ve felaket ruhlarını göndererek öldürdüğü insanların canlarını yakalar ve onları yeraltı dünyasına götürüp burada kendisine hizmetçi yapar (İnan, 1976: 27-28). Yeraltında yaşayan ruhların en önemli ortak özelliği kötü

[28] 1.06 kilometreye eşit bir uzunluk ölçüsü. Mustafa Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü,* Genişletilmiş 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 89.

olmalarıdır. Bunun dışında eğri, eklemsiz, parmaksız, gölgesiz, kör, kısır, obur, açgözlü, kavgacı ve kurnaz olmaları ile dikkati çekerler (Uluışık, 2015: 64).

Genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar Türklerinde de yeraltı dünyasının, karanlık güçlerin ve kötülüklerin dünyası olduğuna inanılmaktadır. Bu dünyada Erlik gibi insanlara zarar veren Divler ve Ejderhalar bulunmaktadır.

1.3.1. Diyüv (Div)

Tatar mitolojisinde yeraltı dünyasına ait varlıklar arasında en öne çıkanı Diyüv'dür. Eski Farsçada *Daêvas* şeklinde olan bu sözcük (Ögel, 2010: 430), Latince *Deus* (Tanrı), Sanskritçe *Deva* şeklindedir. Hint Avrupa dillerinde ise Tanrı sözcüğünün karşılığı *Dyeu'*dur (Nişanyan, 2010: 131). İslam ülkelerinin ortak mitoslarından sayılan Div (Deveci, 2013: 797), Mecusilik ile yakından ilgilidir. Mecusilik'te kendisine itaatin ve iltifatın kesinlikle yasaklandığı, aşağılanan varlıklardan olan Div, âdeta Ahura Mazda'nın karşıtı, kötü Tanrılardandır. Mecusilik'e göre Div, kibrin ve kötülüğün soyundan gelmiş, insanın elinden mutluluk ve ölümsüzlüğü almıştır (Alıcı, 2012: 63-64). Zerdüştlük inancında Daeva'lar, Ehrimen'in yönettiği kötülük tanrılarıdır (Nişanyan, 2010: 131). İnsanın elinden mutluluğu ve ölümsüzlüğü alması bakımından İslamiyet'teki Şeytan'ı anımsatmaktadır. Yabancı tesirlerin az olduğu Altay-Türk masallarında Divler için *yelbegen* ifadesi kullanılır. Yelbegen insan görünümlü olup olağandışı büyüklüktedir. İnsan eti yiyen yelbegen üç, yedi veya on iki başlı olabilmektedir (Ögel, 2010a: 561). Küçük ses değişimleri ile Altay, Hakas, Teleüt gibi Türk boylarında Jilbegen, Çelbegen, Çilbegen şeklinde ifade edilen bu mitik varlık (Beydili, 2005: 617), Divanu Lügati-it-Türk'te ejderha anlamında olmak üzere *Yilbüke* şeklinde geçmektedir (Atalay, 1999: 227). Genellikle yedi saç örgülü, kanı pis kokulu, altmış altı dişli, kara başlı, kara tenli, açgözlü, bitli, tüylü, korkunç bir varlık olarak tasvir edilen Celbegen istediği zaman şekil değiştirebilmektedir. Erlik'in taifesinden olan bu varlık insanlara sürekli olarak kötülükte bulunur (Türker, 2012).

Şor Türklerinin *Altın Ergek* destanında Kara Mongus'un üç oğlu ak kızıl atı yakalamak üzere bu atı kovalarken altın dağın dibinde karşılarına çıkan yedi başlı Çelbegen'in yedi başını birden koparak öldürürler. *Altın Taycı* destanında da

Çelbegen, destan kahramanın babasının atlarını çalar. Altın Tayçı Sarı Çelbegen'i öldürmek üzere yollara düşer (Ergun, 2006: 222, 302-307). Tuva Türklerine ait *Boktu-Kara, Bora-Şeeley* destanında destan kahramanının mücadele ettiği varlıklardan biri de yer iyesi olarak nitelendirilen Çelbige adlı iblistir (Ergun, Açа, 2004: 397). Türk mitolojisinde zamanla başka dinlerin ve kültürlerin etkisiyle Yelbegen'in yerini Div almıştır.

Zerdüşt tarafından kurulan Zerdüştilik/Mecusilik'in Antik İran'dan dünyanın pek çok bölgesine yayıldığı bilinmektedir. Tatarlar arasında da yayıldığına inanılan bu dine ait birçok unsur, mitolojik dönemlerden kalma inançlarla harmanlanarak varlığını devam ettirmiştir. Bu unsurlardan biri de Farsçadaki telaffuzuna benzer bir şekilde anılan Div'dir. Mecusilik'teki kötü Tanrılardan olan Div, özellikle Tatar masallarında insanoğlunun düşmanı olarak görülmektedir.

Tatar halk anlatılarına göre Divler genellikle yeraltı dünyasında yaşamaktadır. Yeraltı dünyasının dışında insanların bulunmadığı düşünülen Baykal Denizi'nin karşı tarafı, Kaf Dağı'nın ardı, yedi denizin, kara ormanın ardı gibi yerler ile dere yatağı, dağ başı, nehrin öteki tarafı, su boyu gibi insanların bulunduğu yerlerde de yaşamaktadır. Bunlardan başka su altı, deniz dibi, göl dibi, kuyunun dibi gibi yerler de Divlerin yaşadığı mekânlar olarak geçmektedir (Cemaletdin, 2000: 137). Genel anlamda kötülerin yaşadığı yeraltı dünyasında yaşayan Divler, insan eti yemektedir. Söz gelimi, *Ak Büri* (Ak Kurt) masalında Div, yeryüzünden insanları kaçırıp yeraltı dünyasına götürür. Burada onları semirttikten sonra etlerini kaçırdığı ve kendisine hizmetçi yaptığı kızlara ayırttırır ve yer (Gatina, Yermi, 1977: 185-202).

Altay mitolojisine göre Erlik, geceleri yeryüzüne çıkıp dumansız barutla doldurduğu tüfeği ile insanları vurarak canlarını alıp götürür. Daha sonra güzel kızları aşçı, delikanlıları ise seyis yapar (Anohin, 2006: 21). Benzer şekilde Tatar masallarında da yeraltı varlıkları olan Divler, genellikle padişah kızlarını kaçırarak onları kendilerine hizmetçi yaparlar. *Ak Büri* masalında padişah, karısı ile birlikte sahrada yatarken geceleyin sert bir rüzgâr eser. Bu rüzgârın içinden çıkan Div, padişahın karısını alıp kaçırır (Gatina, Yermi, 1977: 185). *Eygeli Batır* masalında babasının mallarını çalan Div'i arayan Eygeli'ye yaşlı üç kadın rast gelir. Div, Eygeli'nin babasının mallarını ve üç kız kardeşi çalıp onları kendisine eş yapmıştır

(Gatina, Yermi, 1977: 213). *Üç Dust* masalında Gifrit isimli Div, bir kızı kaçırıp yeraltındaki sarayına götürür ve onu kendisine eş yapar (Gatina, Yermi, 1977: 219). *Pırtupi Pıraporşik* masalında padişahın kızı, Pıyala şehrinin Div'i tarafından kaçırılmıştır (Gatina, Yermi, 1977: 236). Bu anlatıların hepsinde kahraman, Div'i öldürerek kaçırılan kızları kurtarır.

Yeraltı dünyasının kötü varlıklarından olan Divler tarafından insanların kaçırılması, edebî eserlere de yansımıştır. *Hüsrev Şirin* hikâyesinde Hüsrev, Şirin'in aniden gözden kaybolmasını şöyle tarif eder.

Ferişteni alıp kaçkan Diyüv tik,	Ferişteyi alıp kaçıran Div gibi,
Yugaldı küzden atlı kız du itip.	Kayboldu gözden atlı kız deh deyip.

(Yahin, 1999: 185)

Divlerin bir başka özelliği ise 3, 7 veya 9 başlı olmalarıdır. Halk anlatılarında genellikle Divlerin baş sayısı arttıkça gücü de artmaktadır. *Ak Büri* masalındaki Divler 7 ya da 9 başlıdır (Gatina, Yermi, 1977: 185-202). Divler, her ne kadar olağanüstü büyüklükte olsalar da, genellikle insana benzeyen kanlı canlı varlıklardır. Söz gelimi *Altın Elma* masalında kahraman, Div'in başını kesince Div'in kanı kahramanın topuğuna kadar gelir (Gatina, Yermi, 1977: 230).

Divlerin özelliklerinden biri de kendilerini öldürecek olan kişiyi önceden bilmeleridir. *Tanbatır* masalında Div'in atı, Tanbatır'ın köprünün altında olduğunu hisseder ve ilerlemez. Bunun üzerine Div, Tanbatır geldi diye mi korkuyorsun. O henüz anasından doğmamıştır, der. Bu masaldaki gümüş ve bakır sarayların sahipleri olan Divler de kendilerinin Tanbatır tarafından öldürüleceğini önceden bilmektedirler (Gatina, Yermi, 1977: 248).

Halk anlatılarında Divler insanların dışında, insanlar için önemli olan eşya veya nesneleri de kaçırabilmektedir. Bu durumun bir örneği *Altın Elma* masalında görülmektedir. Masala göre bir padişahın üç veya on yılda bir altın elma veren bir bahçesi vardır. Div padişahı gelip bu bahçedeki altın elmaları çalar (Gatina, Yermi, 1977: 230).[29] Divlerin gelişlerinin alameti, onların sert esen bir rüzgârla yahut büyük

[29] Divlerin önemli eşyaları çalması, Anadolu'da ortadan kaybolan şeyler için söylenen "şeytan aldı götürdü, satamadan getirdi" sözlerini anımsatmaktadır.

bir sarsıntı ile gelmeleridir. Söz gelimi *Zöhre* masalında Div padişahının Zöhre'yi almaya gelişi şöyle tarif edilir: *Çıksalar, bötin kük yözi karangılanıp kile, dünyanın astı öske eylene. Ajdahalar, periler, cinner, yılanlar birsi de kalmagannar.* (Çıktıklarında, bütün gökyüzü karanlığa bürünüp, dünyanın altı üstüne gelmiş. Ejderhalar, periler, cinler, yılanların hepsi ortadan kaybolmuş) (Gatina, Yermi, 1977: 122-123).[30]

Tatar mitolojisinde farklı dünya varlıklarının birbiri ile evliliği genellikle uygun karşılanmamaktadır. Bu yüzden bazı masal ve destanlarda farklı dünya varlıkları ile insanların birliktelikleri ölümle neticelenmiştir. Benzer durum yeraltı dünyasına ait bir varlık olan Div ile insanın evliliği için de geçerlidir. Özellikle Divlerin kızları kaçırmak suretiyle yaptığı evlilikler, kahramanın Div'i öldürüp kızları kurtarması ile sonuçlanır. Söz gelimi *Zöhre* masalında, Zöhre ile yılan suretindeki Div padişahının evliliği, Div'in ölümü, Zöhre ve çocuklarının ise çeşitli kuşlara evrilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu masalda Zöhre'nin ninesi, karayılan suretindeki Div padişahını öldürür (Gatina, Yermi, 1977: 124).

Divlerin yeraltı dünyası yahut cehennemle ilişkisine dair bir Tatar atasözü şöyledir: *Diyuge temug yulın kürsetmesen, ocmah yulın bilmes.* (Div'e cehennem yolunu göstermesen cennet yolunu bilmez) (İsenbet, 2010a: 763). Bunun dışında Mecusi inancı ile ilişkilendirilen Divler, İslamiyet ile birlikte Tatarların inancında cin ve peri ile yer değiştirmiştir. Bu hususta bir Tatar atasözü şöyledir: *Söleyman üldi, diyüler kotıldı.* (Süleyman öldü, Divler kurtuldu) (İsenbet, 2010a: 764). Burada Div ile kastedilen varlıklar aslında İslamiyetteki cinlerdir.[31] *Zöhre* masalında cinler padişahı, çocukluk döneminde cinler tarafından kaçırılmış bir insanoğludur. Bu kişi bütün ilimleri öğrenip cinlerin padişahı olmuştur. Masalın devamında bu kişi için Diyüler padişahı ifadesi de kullanılır (Gatina, Yermi, 1977: 123-124).

Tatar halk anlatıları incelendiğinde yeraltı dünyasının kötü güçlerinden olan Div ile ilgili olarak şu sonuca varılabilir. Tatar mitolojisinde Mecusilik inancının etkisiyle Türklerin yeraltı dünyasına dair inançlarındaki varlıklardan olan Erlik, Yelbegen ve diğer kara nemelerin yerini Divler almıştır. Bu varlık halk anlatılarında

[30] Günümüzde Anadolu'da küçük hortumlar meydana geldiğinde "cinler dövüşüyor", denilir.
[31] Süleyman'ın, cinlerden, insanlardan ve kuşlardan meydana gelen orduları onun önünde toplandı. Hep birlikte düzenli olarak sevk ediliyordu. Kur'an-ı Kerim Neml: 17.

zaman zaman İslamiyet'teki cin, peri, şeytan (İfrit) gibi varlıklarla da yer değiştirmiştir. İnsanlara kötülükte bulunan, onları kaçıran ve suret değiştirebilen Divler âdeta kötülüğün sembolüdür.

1.3.2. Ajdaha (Ejderha)

Tatar halk anlatılarında yeraltına ait kötü karakterli varlıklardan biri de Ejderha'dır. Özellikle masallarda ve efsanelerde sıkça karşımıza çıkan Ejderha, bir yönüyle yılanın gelişmiş halidir.[32] Yılan padişahı olarak da bilinen Ejderha, uçabilen kanatlı bir hayvandır. Ejderha kelimesinin etimolojisine dair Taberî'den nakledilen hikâye şöyledir. "Eskiden zalim bir hükümdar varmış. Araplar ona Zahhâk dermiş. Acemlerin ise İzdihak/Ezdehak adını verdikleri bu hükümdar, Tanrı tarafından ejderha suretine tebdil edilmiş. Zulüm ve cebirle iş gören bu hükümdarın ensesinde iki büyük ur çıkmış. Bunlar bedenine dokundukça acıtıyor, o da acısını dindirmek için insan beyni istiyordu. Her gün iki adam öldürtüp onların beyni ile urlarını sıvazlayarak rahatlatırmış. İsfahan ahalisi bu zülumlere dayanamayıp Zahhâk'a isyan ederler. Her ne kadar Kâbî adında biri isyan bayrağını açıp halkı etrafında toplasa da Feridun hükümdar olur. Zahhâk'a karşı harekete geçen Feridun, demir çomakla Zahhâk'ın başına vurur ve onu bağlayarak Dünbavend Dağı'na götürür. Acemler, onun bukağılara vurulmuş halde hâlâ orada mahpus olup azap çektiğini söylerler. Günümüzde kullanılan Ejderha kelimesinin kökeni Arapça Zahhâk sözcüğünün Farsça söylenişi olan İzdihak/Ezdahak'tan gelmektedir (Karatay, 2003: 173-176). Dünya mitolojilerinin pek çoğunda görülen bu varlık aslan pençeli, kartal kanatlı, yılan kuyruklu, ağzından ateş çıkaran, vücudu balık puluyla kaplı olarak betimlenmiştir. Yılanın soyundan geldiğine inanılan bu düşsel yaratığın kanatlı ejder ya da yılan şeklinde çeşitlemeleri vardır (Tez, 2008: 44).

Tatar halk anlatılarında Kazan şehrinin kuruluşu ile ilgili efsanelerde kanatlı, uçabilen ve birden çok başa sahip olan bu varlık, yılanların başı konumundadır. Efsaneye göre, Kazan şehri şimdiki yerinde kurulmadan önce bu yerde pek çok yılan bulunmaktadır. Padişahın izni ile yılanları yok etmek isteyen sihirbaz kız, bütün yılanları yakar. Ancak sadece on iki başlı olan yılan korkunç bir ses çıkarıp havaya

[32] Tatar mitolojisinde Yılan, Ejderha ve Yuha'nın ilişkisi Hayvanlar başlığı altında değerlendirilmiştir.

uçar. Bu Ejderha bir süre uçtuktan sonra yakılan ateşlerle tutuşur ve Kazan'dan on çakrım uzaklıkta bir yere yığılır (Gıylecitdinov, 1987: 48). Başka bir efsanede ise bu mitik varlık, kanatlı ve her başı başka bir hayvan olan üç başlı bir Ejderha'dır. Efsaneye göre Huzan isimli bir zenginin iki oğlu ava çıkar. Avda çok güzel bir yer görürler ve avdan döndükten sonra bu yeri babalarına anlatırlar. Huzan da bu yeri görünce çok beğenir. Ancak burada bir başı yılan, ikincisi kartal, üçüncüsü arslan olan bir Ejderha vardır. Yüz on yaşındaki sihirbazın yardımıyla yılanları yakmaya çalışırlar fakat kanatlı yılan kaçar. Yılan Dağı denilen yere Huzan şehri kurulur. Ancak bir süre sonra bu yılan, Moğol-Tatar askerlerini peşine takıp gelince, bu şehrin yerine Kazan şehri kurulur (Zakirova, 2003: 33). *Umartacı Kız* efsanesinde Kazan şehrinin kurulması için belirlenen yer, domuz ve yılanlardan temizlenmeye çalışılırken iki başlı kanatlı Ejderha, Yılan Dağı'na uçup gider ve bu esnada çevresindekileri öldürür. Efsanenin sonunda Ejderha, büyücünün yardımıyla öldürülür (Gıylecitdinov, 1987: 50-51). Yeni Kazan Kalesinin Kuruluşu efsanesinde kalenin kurulacağı alanı yılanlardan temizlemek için büyük bir ateş yakılır. Yılanlar yanar ancak iki başlı büyük bir yılan ateşten kaçıp kurtulur. Bu yılan, ateşi yakan kişiye saldırıp onu altı parçaya böler (Gıylecitdinov, 1987: 51-53).

Tatar mitolojisinde Ejderha'nın yaşadığı yer, Divlerin yaşadığı yerlere benzemektedir. Bu mitik varlığın yaşadığı kara orman, dağ, su kenarı, nehir, deniz, deniz ortasındaki ada gibi yerler, halk anlatılarındaki ölüler dünyası ya da öteki dünyayı çağrıştırmaktadır (Urmançi, 2005: 55). Ejderha bazen insanlara zarar vererek onların başka yerlere göçmesine neden olabilmektedir. *Barac Nesli* isimli efsaneye göre Büler şehrinde Alıplar (büyük gövdeli insanlar) zamanında bir Ejderha bu şehre zarar vermeye başlar. Bu şehrin halkı her ne kadar Ejderha'ya karşı savaşsa da ona karşı koyamaz ve göç edip başka bir yere şehir kurmak zorunda kalırlar (Gıylecitdinov, 1987: 32). Bazı halk anlatılarında Ejderha, kendi bölgesine izinsiz girme veya başka sebeplerden dolayı kurban ister. *Yirtöşlik* destanında, Yirtöşlik'in babası yedi gelini ile dönerken gece konaklamak için bir yerde durup uyumaktadırlar. Geceleyin gözleri iki mum şeklinde yanan, ağzından kıvılcımlar saçan Ejderha gelip oradaki halkı kuşatır. Halkın ortasında uyuyan hanı sakalından tutup fırlatır ve ona; "ey han benim yerimde hayvanlarını otlatıp, benim suyumdan içirip, yakacağımı yaktırıp neden durdun? Bütün halkı ve seni yutarım," der. Han

bunun üzerine; altı oğlumu altı gelinimi vereyim, bırak der. Ejderha ise kendisinin de evinde altı oğlu ve altı gelini olduğunu söyleyip Yirtöşlik'i ister. Babası ve Yirtöşlik'in kardeşleri bunu kabul eder (Urmançi, 2007a: 143). Benzer şekilde *Mişek Alıp* destanında aynı kökten çıkan yedi ağacın üzerinde yaşayan Çüçele kuşunun yavrularını her yıl aynı zamanda bir Ejderha gelip yer. O gün anne ve baba kuşlar yuvadan uçup gider. Ejderha, kuşları yemek için ağaca çıkmaya başlar. Bu Ejderha o kadar büyüktür ki bir kısmı ağacın üzerinde iken bir kısmı ırmağın ortasındadır. Mişek alıp Ejderhayı öldürerek Çüçele kuşlarının yavrularını kurtarır (Urmançi, 2007a: 189). Bu sahne mitolojilerde kötü ruhların gazabından kurtulmak için her yıl cadıya veya başka kötü bir güce kurban sunma ritüelini hatırlatmaktadır. Bu destandaki anne ile baba kuş, kendilerine zarar vermemesi için her yıl yavrularını Ejderha'ya kurban olarak sunmaktadırlar. *Avcı* masalında altı başlı ejderha şehir halkından hergün bir kurban alır. Masalın kahramanı olan avcı yiğit, altı başlı ejderhanın padişahın kızını yiyeceği gün gelerek ejderhayı öldürüp padişahın küçük kızını kurtarır. Daha sonra avcı, padişahın ortanca kızını kurtarmak için dokuz başlı ejderhayı, büyük kızını kurtarmak için ise on iki başlı ejderhayı öldürür (Gatina, Yermi, 1978: 55-60). Anlatı kahramanının kurbanı kurtararak Ejderha'yı öldürme motifine Altay Türklerinin Kökütey destanında, Kazak ve Kırgız Türklerinde anlatılan Er Töştük destanında, Azeri Türklerine ait Melik Memet masalında ve Anadolu'da anlatılan Zümrüdü Anka masallarında da rastlanılmaktadır (Altınkaynak, 2003).

Tatar mitolojisinde yeraltı dünyasının güçlerinden olan Div ile benzer şekilde Ejderhalar da üç, altı, yedi, dokuz ve on iki başlı olabilmektedir. Baş sayısı arttıkça ejderhaların gücü de artmaktadır. *Avcı* masalında da avcı tarafından öldürülen ejderhalar sırasıyla altı, dokuz ve on iki başlıdır.

Mişer Tatarlarının mitolojisinde Ejderha, kötü karakteri temsil eder. O, yalnız kalan kadınların kocaları suretine bürünüp kadınla yaşamaya başlar. Ancak kadının bunu kimseye söylememesi gerekir. Söylerse Ejderha onu öldürecektir. Bu durumdan kurtulmanın tek yolu Ejderha'yı silahla vurmaktır (Urmançi, 2005: 55).

Ejderha'nın doyumsuzluğu ve insanlara verebileceği zararlar hakkında iki Tatar atasözü şöyledir:

Ejderha azsa külge sıymas. (Ejderha azsa göle sığmaz) (İsenbet, 2010a: 763).

Ejderhanın eçken sayın susını kabarır, di. (Ejderha'nın içtiği su kadar susuzluğu artar, derler) (İsenbet, 2010a: 763).

Genellikle yeraltı dünyasına ait kötü güçlerden kabul edilen Ejderha'ya dair inançlar, sadece halk edebiyatı metinlerinde değil edebî eserlerde de görülebilmektedir. Söz gelimi *Nur u Sudur*'da Giray Han'ın, kılıcı ile Ejderha'yı öldürdüğü anlatılır.

Ajdahanı tar-mar iter kılıçı,	Ejderha'yı tarumar eder kılıcı,
Behramni de sukır iter uk uçı.	Behram'ı da kör eder ok ucu.

(Yahin, 1999: 147).

Kısacası Tatar halk anlatılarında Ejderha yılanın kanatlı ve çok başlı halidir. Bu varlık, gerek yaşadığı yer itibarıyla gerek insanlarla münasebetinden dolayı yeraltı dünyasının kötü güçlerinden olan Div'e benzemektedir. Halk anlatılarında zaman zaman suret değiştiren, yeryüzünden padişah kızlarını, eşlerini veya kıymetli eşyaları çalan, kendisine kurbanlar sunulan Ejderha, Türk mitolojisindeki arındırıcı, temizleyici özelliğinden dolayı çoğunlukla ateş ile yok edilir.

1.4. Su altı Dünyasında Yaşayan Mitik Varlıklar

Türk mitolojisinde yaratılışın en önemli öğelerinden olan suların koruyucu ruhları önemli bir yer tutmaktadır. Altay Türklerinin mitolojik inançlarında deniz iyesi olarak da bilinen *Talay Kaan* denizlerin ve bütün suların hâkimidir (Dilek, 2014: 170). Suların sahibi ve hâkimi anlamındaki Su İyesi farklı Türk anlatılarında *Su Issı, Sug Eezi, Su Anası, Uhun Ecen, Su Baba, U İçite, Ukulaan Toyon* gibi isimlerle anılmaktadır (Türkan, 2012: 136). Tatar Türklerinden başka Tuva, Hakas, Başkurt, Altay, Karaçay-Malkar gibi Türk boylarının anlatılarında da su altı dünyası ve bu dünyada yaşadığına inanılan varlıklara dair geniş tasavvurlar bulunmaktadır. Su altı dünyasına dair bu inançlar, bazı Türk boyların büyük su kütlelerinin yakınında yaşamış olmaları ile yakından ilişkilidir (Karagöz, 2009: 351).

Su ile ilgili mitik varlıklar insanoğlunun suyla münasebetini düzenlemede önemli rol oynamıştır. Bu durum yaşamın devamı noktasında önemli bir işleve sahip olan suları koruyan Su İyelerinin, ilkel insanın tasavvurunda antropomorf özelliklere büründürülerek halk anlatılarına konu olmasını beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda Tatar halk anlatılarında karşımıza Su Anası, Su Kızı, Su Babası, Su İyesi gibi mitik varlıklar çıkmaktadır.

1.4.1. Su Anası, Su Babası, Su Kızı, Su İyesi

Tatar mitolojisinde suların en derin yerlerinde yaşayan bu mitik varlıklar, genellikle insanlara zarar verirler. Suların koruyucu ruhları, insanlara kızdıkları zaman suda yıkananları yahut su almaya gelenleri kendine çekerek boğulmalarını sağlarlar. Hatta bazen insanların teninde su kabarcıklarının çıkmasına neden olurlar. Böyle bir durumda tuz ve un ile hazırlanan karışımdan bir avuç alarak suya serpmek gerekir. Bazen de bu tuz ile un karışımını kabarcıkların çıktığı yerin üzerine sararak, suya girip şu sözler söylenmelidir.

Kayan kildin, şunda kit;	Nerden geldiysen oraya git;
İyene şunı iltep bir.	İyene (sahibine) şunu iletip ver.

(Gıylecitdinov, 1987: 283).

Sudaki mitik varlıkların insanlara zarar vermemesi için büyülü sözler söylenmekte idi. Bu büyülü sözlerden biri şöyledir:

Su anası, sılu sakal,	Su anası, güzel sakal,
Cir anası, ciren sakal,	Yer anası, al sakal
Kük anası, kören sakal,	Gök anası, kahverengi sakal,
Mini aşama, mini eçme…	Beni yeme, beni içme…
Şuşını aşa, şuşını eç,	Şunu ye, şunu iç,
Minnen kötkenin şul bulsın,	Benden beklediğin şu olsun,
İmi-tomı şuşı iken,	İlacı (Kocakarı) şu imiş,
Tabılmıyça tora iken.	Bulunamadan dururmuş (Nadirov, 1980: 39).

Bazı Türk boylarının evlenme âdetlerinde yeni gelin, erkek evine geldiği zaman Su İyesi ile tanıştırılır. Bunun için gelin su alınan yere gönderilir ve Su İyesi'ne saçılar yaparak saygıda bulunur (Ögel, 2010a: 316). Bu ritüelin bir benzeri Tatar Türkleri arasında da yaşamaktadır. Tatarlarda da bir çeşmeden, kuyudan veya herhangi bir sudan ilk defa içildiği zaman su içen kişi erkekse sakalından, kadınsa saçından bir tel koparark suya bırakır. Böylece Su İyesi'nin gönlü hoş edilir (Gıylecitdinov, 1987: 283).

Tatarlarda namazdan sonra Su Anası, Su Babası gibi varlıklara da dua edilmekte idi. Dualarda su babasının ismi Süleyman, su anasının ismi Sılubike olarak geçer.

İ Hudayım, oşbu okıgannarımnı bağışladım, üzinnin rızalıgın öçin, Mehemmed galeyhisselam hakı hörmeti öçin, atabız Adem, anabız Hava hakı hörmeti öçin ... unbir ana, unbir Ehmet hakı hörmeti öçin, Su atası Söleyman, Su anası Sılubike hakı hörmeti öçin, cirdegi ve küktegi ferişteler hakı hörmeti öçin… kön irennerine, tön irennerine, nigiz hucalarına, kirte hucalarına, kır irennerine, su irennerine, Kaban külindeki Feyzulla Efendi bilen Galiekber Hucalarga, Çabır tav izgelerine.

(Ey Allahım, bu okuduklarımı (dualarımı) bağışladım senin rızan için, Muhammed Aleyhisselam hakkı hürmeti için, babamız Adem, anamız Havva hakkı hürmeti için,… on bir ana on bir Ehmet hakkı hürmeti için, su atası Süleyman, su anası Sılubike hakkı hürmeti için, yerdeki ve gökteki meleklerin hakkı hürmeti için, gün erenlerine, gece erenlerine, nigez (?) hocalarına, kirte (?) hocalarına, kır erenlerine, su erenlerine, Kaban Gölü'ndeki Feyzulla Efendi ile Galiekber hocalara, Çabır Dağı mübareklerine) (Zakirova, 2003: 78).

Su İyesi'nin kara renkli hayvanları sevdiğine inanılırdı. Özellikle kuraklık dönemlerinde yağmur pilavı pişirilerek kara renkteki hayvanlar kurban edilir. Böylece Su İyesi'nin gönlü hoş edilmeye çalışılır.

Yangırkeyim, yav, yav, yav!	Yağmurcuğum, yağ, yağ, yağ!
İlge açlık kilmesin,	İle (ülkeye) açlık gelmesin,
Açtan halık ülmesin,	Açlıktan halk ölmesin,

Çuma çire yörmesin!	Veba, hastalık yayılmasın!
Yangırkeyim, yav, yav, yav!	Yağmurcuğum, yağ, yağ, yağ!
İgin-aşlık küp bulsın,	Ekin, yiyecek çok olsun,
Başakları tuk bulsın,	Başakları dolu olsun,
Kiben-eskert zur bulsın!	Harman, ot büyük olsun!
Yangırkeyim, yav, yav, yav!	Yağmurcuğum, yağ, yağ, yağ!
Kara sarık suyarmın,	Kara koyun yüzerim,
Botın sina kuyarmın.	Butunu sana bırakırım.
Sötli sıyır abzarda,	Sütlü sığır ahırda,
Barda bulır yavganda,	Hepsi de olur yağınca,
Yangırkeyim, yav, yav, yav	Yağmurcuğum, yağ, yağ, yağ! (Nadirov, 1980: 50)

şeklindeki büyülü sözler, Su İyesi'ne yağmur yağdırması için söylenirdi.

Su ile ilgili ruhlardan **Su Babası**, belli bir bölgedeki suların en büyük olanında ve en derin yerinde yaşar. Yaşadığı bölgedeki bütün suları yönetir. Çok yaşlı olduğundan diğer Su İyeleri ona hürmet eder ve bütün emirlerini yerine getirir. Su Babası insanlar tarafından incitildiğinde, suda fırtınalar koparıp büyük dalgalar oluşturur ve insanları helak eder (Urmançi, 2011: 68).

Su altı dünyasının anlatıldığı *Tülek* destanındaki Çaçdar Han, bir Su Babası'dır. Destana göre Çaçdar Han su altı dünyasında hanlık sürmektedir. Onun bütün emirlerini yerine getiren, kendisine hizmet eden Divler ve periler vardır. Çaçdar Han su altı dünyasının hâkimi olduğundan Tülek, kendi vatanını özlemesine rağmen oradan ayrılamaz. Çaçdar Han, Tülek'in gitmesine müsaade edince Tülek yeryüzüne çıkar (Urmançi, 2007a: 52-73).

Su altı dünyasında yaşadığına inanılan en meşhur varlıklardan biri de **Su Anası**'dır. Su Anası, sıklıkla ay ışığında su kenarına çıkıp saçlarını tarar. Gövdesi insana benzese de saçları yere kadar uzundur, başı kocamandır, gözleri büyük ve karadır, kaşları ise yoktur. Memeleri çok büyük ve teni bakır gibi kızıldır. Çocukların kanını emmeyi çok seven Su Anası, sulara düşen çocukları su altına götürüp

kanlarını emerek öldürürmüş. Bu mitik varlık genellikle erkekleri kendisine misafir olarak çağırır. Su Anası ile ilgili anlatılan *Yetim Kız hem Su Anası* efsanesinde köy halkı Su Anası'ndan kurtulmak için Su Anası'nın yaşadığı suyu zehirler. Bunun üzerine Su Anası köylülerin mallarına zarar vermeye başlar. Sığırlarını sağar, buzağılarını düşürtür (Gıylecitdinov, 1987: 284-286).

Bulgar'da el-Gırnâtî'ye Su Anası hakkında anlatılan efsaneye göre bu mitik varlığın görünüşü şöyledir: "Teni beyaz, yanakları al, saçları kara, eşi bulunmaz kadınların en güzeli imiş. Yuralılar onu almış ve karaya çıkarmışlar. Allah onun bedeninin orta yerinde beyaz deriden bir kapalılık yaratmış. Güçlü safik kumaşından bir elbise gibiymiş ve ortasından aşağıya dizlerine kadar avret yerlerini örten bir elbise yaratmış" (Sabuncu, 2011: 194).

Su İyesi, suların koruyucu ruhları için kullanılan genel bir ifade gibi görülse de aslında Su Babası, Su Anası gibi su altında yaşayan mitik bir varlıktır. Bu mitik varlık su olan her yerde bulunmaktadır. Olur olmaz şeylere kızan Su İyesi, değirmen bentlerini yıkar, balıkçıların avlandığı yerlerde balıkları kovar ve suyun yakınlarında bulunan insan veya hayvanları tutup suya atarak boğulmalarına sebep olur. Bu mitik varlık zaman zaman insan suretine bürünüp pazarlarda dolaşır, yiyecekler alarak onları yer. Efsanelerde eşini çok kıskanan Su İyesi, aynı zamanda insanlar tarafından kolay kandırılmasından dolayı aptal olarak tasvir edilmektedir (Gıylecitdinov, 1987: 283-284). *Yirtöşlik* destanında su perisi, Yirtöşlik ile eşi Könersılu'nun birbirinden ayrılmasına neden olur. Su perisi, Yirtöşlik'in kervanını helak eder. Onları suya gark ederek Yirtöşlik'in batıya, eşi Könersılu'nun ise doğuya doğru akıp gitmesine sebep olur (Urmançi, 2007a: 167). Bu destanda kervanı suya gark ederek helak eden su perisi muhtemelen Su İyesi'dir.

Tatar Türkleri su bentlerinin Su İyesi tarafından yıkıldığına inanmaktaydılar. Bununla ilgili olarak bir Tatar atasözü şöyledir. *Buvannı su iyesi aşıy.* (Su bendini Su İyesi yıkar)(İsenbet, 2010a: 762).

Bunların dışında *Tülek* destanında su altında yaşayan mitik bir varlık olarak **Su Kızı** karşımıza çıkmaktadır. Su Babası'nın kızı olan Su Kızı, genellikle Su Anası gibi saçlarını taramak için içinde yaşadığı suyun dışına çıkmaktadır. Su Kızı'nın en önemli özelliği onun güzel oluşudur. Anlatılarda Su Anası her ne kadar çirkin olarak

tarif edilse de Su Kızı aksine bir o kadar güzeldir (Zakirova, 2003: 77). İnsanoğlu ile bir su kızının aşkını anlatan Tülek destanında Su Kızı, su perisi olarak anılmaktadır.

İnüb kildim atımdin,	İnip geldim atımdan,
İmdi senin üzine,	Şimdi senin özüne,
Selam birdim ben sena,	Selam verdim ben sana,
Ay tik kürikli yözine.	Ay gibi güzel yüzüne.
Gaşıyk buldım ben sena,	Âşık oldum ben sana,
Nezik zifa buyına,	İnce güzel boyuna,
Süzin eytçi, susılu!	Sözünü söyle Susılu![33]

(Urmançi, 2007a: 32-33).

Ak Köbök destanında Ak Köbök, Manguş'u öldürmek için onu Kürlek denen dereye götürür ve ona burada öldürülmeyi kabul edip etmediğini sorar. Manguş;

Kürlek digen olı suv-ay,	Kürlek denen büyük su hey,
Kür ademnin yortı idi ul-ay,	Kör insanın eviydi o hey,
Kürlek hatın bir alıp-ay	Kürlek hatun bir alıp hey
Salıp kitken yortı idi ul-ay.	Bırakıp gittiği yurduydu o hey.

der. Bunun üzerine Ak Köbök Manguş'u Şarlak denen suyun kenarına getirip aynı soruyu sorunca, Manguş şöyle cevap verir:

Şarlak digen olu sıv-ay,	Şarlak denen ulu su hey,
Şer ademnin yortı idi ul-ay,	Kötü insanın eviydi o hey,
Şargı hatın bir alıp-ay	Şargı hatun bir alıp hey
Salıp kitken yortı idi ul-ay.	Bırakıp gittiği yurduydu o hey.

Manguş'un kör (kürlek) ve kötü (şar/şer-şarlak) kadınların evi olan suların bulunduğu yerde ölmek istemeyişi, bu kadınların genellikle insanoğluna zarar veren mitik varlıklardan olan su iyelerini temsil ettiğini göstermektedir.

[33] Susılu sözcüğü su güzeli anlamına gelmektedir.

2. Kozmogoni Mitleri

Özelde dünyanın genelde ise evrenin yaratılışını anlatan kozmogoni mitleri, ilkel insanın varlığı anlamlandırma çabasının neticesidir. Kaostan sonra kozmosun, karanlıktan, yokluktan yahut Türk mitolojisinde olduğu gibi büyük su kütlesinden sonra dünya ve dünyadaki varlıkların nasıl yaratıldığını anlatan kozmogonik mitler, yaratıcı yahut yaratıcıların varlığına işaret etmektedir. Hemen her inanç sisteminde var olan kozmogonik mitler, insanoğluna kendisi ile beraber dünyada ve evrende başka varlıkların da yaratıldığını dolayısıyla bütün bu varlıklara saygı duyulması gerektiğini öğretir. Mitolojide, insandan önce dünyanın, evrenin yaratılışının anlatılması, ilkel insanın kendi varlığından önce çevresinin var oluşunu merak ettiğinin göstergesidir (Seyidoğlu, 2011: 11). Çünkü yaratılış mitleri incelendiğinde önce dünyanın, güneşin, ayın vs. yaratıldığı; daha sonra insanın yaratıldığı görülmektedir.[34] İlkel insanın inançlarından kalma kozmogonik mitlerin bir kısmı kayıt altına alınmadığından yok olmuştur. Bir kısmı ise halk anlatılarında sembolize edilerek günümüze değin ulaşmıştır.

Genel anlamda Türk mitolojisinde kozmogoni mitlerinin sayısı oldukça azdır. Benzer durum Tatar mitolojisi için de geçerlidir. Hâlihazırda var olan kozmogoni mitleri ise çok eski zamanlarda yaşamış olan mitlerin farklı parçacıkları, kesitleri veya bazı motiflerinden ibarettir (Urmançi, 2005: 38). İlkel insan için evren tasavvuru onun inanç sistemi ile paralel bir şekilde gelişmiştir. Günlük hayattaki pek çok varlığın kutsal bilindiği ve onlara saygı duyulduğu bu düzende, evrenin nizamı da gündelik yaşamın parçası olan bu varlıklardan bağımsız düşünülmemiştir. Nitekim Türklerin mitik dönemlerdeki inançlarına göre düz, yassı yeryüzü, öküz boynuzunda durur. Bu öküz, ilahi büyüklükteki balığın bıyığındadır. Balık, uçsuz bucaksız suda yüzmektedir. Yeryüzünün her tarafını saran su ise sınırsız

[34] Radloff tarafından derlenen Altay Türklerine ait iki yaratılış efsanesinde de Tanrı ile Kişi/Kiji kaz suretinde su yüzeyinde yüzmektedir. Buradan her ne kadar Tanrı'nın insanı dünyadan daha önce yaratmış olduğu düşünülebilse de efsanenin devamında Kişi/Kiji kötülük yaptığından dolayı Tanrı tarafından cezalandırılır ve Kötülük Tanrısı olarak nitelendilen Erlik'e dönüştürülür. Bu efsanelerde Erlik'in insan olarak verilmesiyle ilgili Ögel, efsanenin bu kısmında ya bir yanlışlığın olduğunu yahut buranın başka bir destanla karıştırılmış bir parça olabileceğini belirtir. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 428-429
Bu efsanelerin devamında dünya yaratıldıktan sonra bir ağacın dokuz dalından dokuz ulusu temsilen dokuz insan yaratılır. Efsane metinleri için bk. Saim Sakaoğlu, Ali Duymaz, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, 6. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s. 168,174.

karanlıktadır (Urmançi, 2005: 38). Bu küçük efsanedeki öküzün, balığın ve suyun ilkel insanın günlük yaşamının ayrılmaz parçaları olduğu aşikârdır.

Genel itibarıyla Türk mitolojisinde yeryüzü âlemin, cihanın merkezi kabul edilirdi. Bu yüzden Gök padişahlığındaki Ay, Güneş, Yıldızlar, tabiatın canlı güçleri olarak yeryüzünün menfaatleri doğrultusunda yaşamakta idiler. Dolayısıyla yeryüzündeki canlı cansız varlıklar, onların yaşamındaki haller, vakıalar doğrudan doğruya Ay, Güneş, Yıldızlarla irtibatlandırılırdı (Urmançi, 2005: 38). Günümüzde insanlar arasında burçlara dair inançlar, her insanın bir yıldızı olduğuna ve yıldız kaydığında o insanın öldüğüne inanılması bu inancın bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

İnsanoğlunun; kendisinin, hayvanların, bitkilerin, dağ, göl, deniz gibi varlıkların yaratılışını anlamlandırabilmesi için dünyanın yaratılışını bir zemine oturtması gerekmekteydi. Dünyanın yaratılışı aynı zamanda dünya ile ilgili bir tasarımın varlığını da gerekli kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığı zaman ilkel insanın tasavvurları belli bir düzen doğrultusunda ilerlemekte idi. Bu tasavvurlara göre önce Tanrı veya Tanrıların var olması gerekir. Daha sonra sırasıyla evrenin, dünyanın, insanların, hayvanların, bitkilerin vs. yaratılmış olması lazımdır.

2.1. Dünyanın Yaratılışı ve Tasarımı

Türk mitolojisinde dünyanın yaratılışını anlatan mitik efsaneler Altay, Yakut, Yenisey Türkleri ve Lebed Tatarları arasında derlenmiştir. Bunların dışında pek çok efsane Türk yaratılış destanının parçacıklarını içermektedir. Türkler arasında dünyanın yaratılışı ile ilgili en meşhur mitik metin, Altay Türklerinden derlenen metindir. Bu metnin bir benzeri Tatar Türklerinde de mevcuttur. Tatar halk anlatılarında dünyanın yaratılmasının yanı sıra dünyanın düzenine dair inanç izlerine de rastlamak mümkündür. Uçsuz bucaksız su üzerinde duran dünya tasavvuru, bu dünyanın nasıl batmadığı yahut neyin üzerinde durduğu sorularını akla getirmiştir. Bunun dışında dünyanın gök, yeryüzü ve yeraltı katmanlarından oluştuğuna inanılması; bu katmanların birbirine geçmesini/çökmesini engelleyen ve bu katmanlar arasında bağlantıyı sağlayan dünya ağacı veya direği gibi inanç unsurlarını meydana getirmiştir.

Türk mitolojisinde dünyanın yaratılış sıralamasına dair muhtelif durumlar söz konusudur. Orhun Yazıtları'nda yaratılış sıralamasında önce gök gelmektedir.[35] Altay ve Kırgız destanlarında da önce göğün yaratıldığı belirtilmektedir. Ancak Kutadgu Bilig'de "Kara yer ile mâvî göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamâneyi ve mahlûkları o yarattı" denilerek yer, göğün önüne geçirilmiştir (Arat, 1994: 12). Evrendeki bazı varlıkların yaratılış sıralamasına dair inanç, Tatar halk anlatılarında hala saklanmaktadır. Tatar mitolojisine göre dünya gökle birlikte ay ve güneşin yaratılmasında sonra yaratılmıştır.

Evvel başlap ni bitti?	Evvel başlangıçta ne yaratıldı?
Ay bitti de kön bitti.	Ay yaratıldı da güneş yaratıldı.
İkinçilev ni bitti?	İkinci olarak ne yaratıldı?
Kük bitti de cir bitti.	Gök yaratıldı da yer yaratıldı

(İsenbet, 2010a: 277).

Burada her ne kadar gök ile yerin birlikte yaratıldığı anlaşılsa da göğün yaratılışı yerin yaratılışından önce söylenmiştir. Dolayısıyla genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar mitolojisinde de yeryüzü gökyüzünden sonra yaratılmıştır denilebilir.

2.1.1. Sudaki Balçıktan Yaratılan Dünya

Türk mitolojisinde yeryüzünün sudaki balçıktan yaratılması miti Altay ve Yakut Türkleri ile Lebed Tatarları arasından derlenmiştir. Bu mitik metinlerin benzerleri dünyadaki pek çok halk arasında da mevcuttur. Eliade (2009: 40-41), sudaki balçıktan yaratılma mitine Orta ve Kuzey Asya'nın tamamında, Kuzey Amerika, Ari'ler Çağı ve Ariler öncesi Hindistan'ında ve Güneydoğu Asya'da rastlandığını belirtmektedir. Tatar halk anlatılarında da dünyanın yaratılışı ile ilgili mit metni korunup günümüze ulaşmıştır. *Cir Niçek Yaralgan* (Yeryüzü Nasıl Meydana Gelmiş) isimli bu efsaneye göre; *elik zamanlarda dönya totaş sudan gına turgan. Kişiler eli bulmagan. Suda balıklar hem su koşları gına yeşegenner. Şunda bir ürdek, su töbine*

[35] Üze kök tengri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oglı kılınmış. Bk. Saadettin Özçelik, *Eski Türkçe*, Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, Ankara 2010, s. 25.

çumıp, borını bilen bir kisik balçık alıp çıkkan. Bu zuraygan hem şunnan cir hasil bulgan, di. (ilk zamanlarda dünya tamamen su imiş. İnsanlar yok imiş. Suda sadece balıklar ve su kuşları yaşarmış. Burada bir ördek su dibine dalıp burnu ile bir parça balçık alıp çıkmış. Bu büyümüş ve bundan yeryüzü hâsıl olmuş, derler.) (Gıylecitdinov, 1987: 232).

Türk yaratılış destanlarında yaratıcının ismi Yakut Türklerinde Ürüñ Ayıı Toyon, Lebed Tatarlarında Tanrı, Altay Türklerinde ise Ülgen, Tanrı (Kuday) veya Tengere Kayra Kan şeklinde geçmektedir. Ancak bu Tatar efsanesinde yaratıcı olarak herhangi bir Tanrı ismi zikredilmemektedir. Altay yaratılış efsanesinde suyun dibine dalıp balçık çıkaran kuş kaz iken Lebed Tatarlarında kuğu kuşu (Sakaoğlu, Duymaz, 2011: 168-176), Yakutlarda yaban ördeği, Yenisey Türklerinde balıkçıl (Ögel, 2010: 449, 467), Hakas Türklerinde Ördek (Lvova, Oktyabrskaya, Sagayalev, Usmanova, 2013a: 25)'dir. Yaratılışla ilgili bu Tatar efsanesinde ise balçığı çıkaran kuş, Yakut ve Hakas Türklerinin yaratılışla ilgili mitik metinlerinde olduğu gibi ördektir.

Bu mitolojik efsanenin İslami vasıflara büründürülmüş bir varyantı da 1843 yılında Şerifulla bin Carmöhemmet tarafından Kazan'da yazılmıştır. Bu efsaneye göre; *Hak Söbhan kemal kodreti birlen bir kül yarattı. Ul ürdekke boyırdı: Oşbu külnin töbindegi komnı yigil, dip. Ul ürdek barçasın yidi. Annan son Hak Tegale dehi boyırdı: Karnındagı komnı dönyaga saçgıl, diyip. Alla emirince saçdı…* (Hak Subhan kemal kudreti ile bir göl yarattı. O ördeğe buyurdu: İşbu gölün dibindeki kumu ye, dedi. O ördek hepsini yedi. Ondan sonra Hak Teâla dahi buyurdu: Karnındaki kumu dünyaya saç, dedi. Allah'ın emriyle saçtı) (Gıylecitdinov, 1987: 350). Yeryüzünün yaratılışı ile ilgili bu efsane bir önceki efsane ile karşılaştırıldığında İslamiyet'in tesiri açıkça görülmektedir. Birinci efsanede yaratıcı belirsiz gibi dursa da ikinci efsanede yaratıcı kesin ve açık bir şekilde Allah'tır. İlk anlatıda dünyanın tamamen su olduğu ve balçıktan yaratıldığı söylenirken ikincisinde Allah'ın emriyle önce bir göl yaratılır ve bu göldeki kumdan da dünya hâsıl olur. Her iki efsanede de dünyanın yaratılmasına yardımcı olan kuş ördektir. Ancak Kur'an-ı Kerim'de dünyanın yaratılışı ile ilgili ayetler incelendiğinde dünyanın neyden yaratıldığından ziyade dünyanın düzenlenmesi ile ilgili bilgilere rastlanılmaktadır. Her ne kadar insanın ve diğer canlıların sudan yaratıldığı belirtilse de dünyanın

yaratıldığı madde hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.[36] Dolayısıyla dünyanın yaratılışı ile ilgili olan ikinci efsane ilk efsanenin İslami dokuya uyarlanmış halidir.

Bulgar dönemine ait kalıntılar arasında bu mitolojik efsaneyi doğrular nitelikte pek çok materyale rastlanmıştır. Bu materyaller arasında küpelerde süsleme motifi olarak ağzına, kanatlarına ve kuyruğuna birer altın tanesi alan ördek resmi âdeta üç defa kum almak için suya dalan ördeği tasvir etmektedir (Zakirova, 2003: 44).

2.1.2. Su, Balık, Öküz ve Dünya

Gezegen olarak dünyanın neyin üzerinde durduğuna dair sorulan sorunun cevabı, farklı milletlerde farklı tasavvurların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dünyanın genellikle ters döndürülmüş kaplumbağa, balık, öküz, fil ve insan tarafından taşındığına dair inançlar bunlardan bazılarıdır (Harva, 2014: 19-25). Türk düşünce sisteminde de bir tür dünya tasarımı olan bu konu hakkında inançlar mevcuttu. Türkler genel olarak dünyanın, bir öküzün boynuzları arasında olduğuna inanmışlardır. Bu öküz, ilahi büyüklükteki bir balığın bıyığında durmaktadır. Bu balık ise uçsuz bucaksız suda yüzmektedir (Çoruhlu, 2010: 105-106).[37] Holmberg'in belirtiğine göre dünyayı taşıyan boğa fikri Tatarlar (Türkler) aracılığıyla İslami motiflere bürünmüştür. Ona göre bu efsane Kırım Tatarları ve Sibirya-Volga arasında yaşayan Tatarlar arasında yaygındı (Çoruhlu, 2010: 110).

Tatar Türklerinde dünyanın tasarımına dair bu inancın izlerini Leyla ile Mecnun hikâyesinin Tatar varyantında bulmak mümkündür. Hikâyeye göre âşıklar bu dünyada kavuşamaz. Âşıkların hocası rüyasında Leyla ile Mecnun'u cennette görünce onlara, 'yoksa birbirinize kavuştunuz mu?' diye sorar. Onlar şöyle karşılık verirler: 'Ey hoca! Bizlere bu yer ve gök bozulmadığı sürece kavuşma emri yoktur.

---

[36] Enbiya Suresinin 31. ve 32. ayetlerinde yeryüzüne sabit dağların yapıldığı, insanların geçebilmeleri için geçitlerin, yolların yaratıldığı söylenmektedir. Kur'an-ı Kerim, Enbiya, 31-32. Hicr ve Rad Surelerinde yerin yayıldığı (düzenlendiği) belirtilmektedir. Kur'an-ı Kerim, Hicr 19-20-21-22; Rad 2-3-4.

[37] Bir Altay yaratılış efsanesine göre Ülgen dünyayı yarattıktan sonra üç büyük balık yaratıp dünyayı bunların üzerine koyar. Bu balıklardan ikisini yerin kenarına diğerini ise orta kısmına yerleştirir. Ortadaki balığın başı kuzey yönündedir. Bu balık başını eğerse kuzeyden tufan olur. Çok eğerse dünyayı su basar. Bk. Saim Sakaoğlu, Ali Duymaz, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, 6. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s.174.

Onun için bizim düğünümüzde bu yeri taşıyan öküzü kesip toy ederler. Eğer bizler dünyada kavuşsaydık, bu yer harap olurdu, insanoğullarına mekân kalmazdı,' diye cevap verirler (Urmançi, 2007: 257). Hikâyenin sonundaki bu ifadeler, Tatarlarda dünyanın bir öküz tarafından taşındığına dair mitik inancın varlığını göstermektedir.

2.1.3. Yer Kökünün Dayağı/Direği

Yer kökünün dayağı yahut direği konusu, dünyanın göbeği veya merkezi inancı ile yakından ilişkilidir. Pek çok toplum ilkel dönemlerde kendilerini dünyanın merkezinde olarak düşünmüş, diğer toplumları ise ikinci derecede topluluklar olarak görmüştür (Çoruhlu, 2010: 100). Bunun yanında dünyanın merkezinde dünyayı ayakta tutan, yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü katmanlarının birbirinden ayrı durmasını ve bu katmanlar arasında bağlantıyı sağlayan bir direğin bulunduğuna inanılmakta idi. *Axis mundi* adı verilen bu direk (Eliade, 1991: 17), bazen dünya ağacı bazen bir dağ bazen de bir dayaktır. Göğün direği, dünya direği gibi isimlerle de anılan bu direk, aynı zamanda yeryüzündeki bütün yapıların da ayakta durmasını sağlamaktadır.

Altay mitolojisinde *Bay Terek* olarak geçen ve devasa büyüklükte yedi boğumlu bir kavak ağacı olarak düşünülen hayat ağacının dünyayı ayakta tuttuğuna inanılmaktadır.[38] Yakutlarda ise *Uluu Aal Luuk Mas* olarak adlandırılan hayat ağacının yerin ortasında bittiği, evrenin merkezinde yer aldığı ve sekiz dallı olduğu düşünülmüştür (Dilek, 2014: 175, 188). Altay Türklerinin destanlarından olan Maaday Kara'da yeraltında Erlik'in, gökyüzünde Ulu Tanrı Üç-Kurbustan'ın, orta dünyada ise insanların atlarını bağladığı at çakı, üç dünyayı birbirine bağlayan kozmik bir direk olarak karşımızda durmaktadır (Bekki, 2001: 211). Bu kozmik direk Altay ve Tuva destanlarında *çakı*, Hakas destanlarında *sarçın, teek* ya da *seçpe,* Yakut destanlarında da *sergey* olarak adlandırılır (Dilek, 2010: 2). Bununla ilgili olarak Hakas destanlarından *Altın Arığ* destanının giriş kısmında destan

[38] Roux, Altay Tatarlarının her şeyin merkezinde, yeryüzünün göbeği üzerinde, ağaçların en büyüğü olan ve üstünde Göksel Tanrı Ülgen'in üzerinde oturduğu bir çam ağacının bulunduğuna inandığını belirtir. Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* 2. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s. 155.

kahramanının en önemli yardımcılarından olan ak yeleli Ak Boz atın *çeçpe* denilen at bağlama direğinde bağlı olduğu belirtilir (Özkan, 1997: 37). Bu direğin gökyüzü ve yeraltı dünyaları ile bağlantılı olduğu düşünüldüğünden buraya sıradan hayvanlar bağlanılmaz. Ak Boz at gibi olağanüstü ve kutsal özelliklere sahip bir hayvan bağlanmıştır. Tuva kahramanlık destanlarında bahadırların, hanların, üst âlem ve alt âlemde yaşayan mitolojik kahramanların atlarını bağladıkları kutsal çakılardan bahsedilmektedir. Söz gelimi *Aldın-Kurgulday* destanında destan kahramanı yedi yıldır doğurmamış sırmalı kara kısrağın doğurduğu atını otağının önündeki altın kutsal çakısına bağlar. Benzer şekilde *Boktu-Kiriş, Bora Şeeley* destanında göğün üçüncü katına yarışmak üzere gelen Bora-Şeeley, Ulug-Ege-Haan'ın otağına vardığında otağın eşiğinin güney tarafında bakır çakı, kuzey tarafında gümüş çakı, hemen önünde ise at başı şeklinde, altın-gümüş nakışlı sarı çakı görür. Altın sarı çakı dokuz dallıdır ve her bir dalında da bir at bağlanmıştır (Ergun, Açа, 2004: 148-149). Şor kahramanlık destanlarından *Altın Sırık*'ta Altın Kağan'ın atını bağladığı altın kazığın yerin otuzuncu katından otuz kökün üstünde yükselmekte olduğu belirtilir (Ergun, 2006: 230). At çakı üç dünyayı birbirine bağlayan direk olması bakımından hayat ağacı ile benzer fonksiyona sahiptir. Söz gelimi Yakut Türkleri arasında derlenen *Er-Sogotoy* destanında Er-Sogotoy'un evinden içeri girip doğuya gidenler Ağaç Hakan'a rastlar. Bu ağaç her şeyin anası olduğundan varlık ona bağlıdır. Gökle yerin binası olan bu ağacın kökleri yeraltı dünyasını kaplarken, zirvesi göğün dokuz katını deler (Ögel, 2010: 98). Görüldüğü üzere bu destandaki ağaç da üç dünya arasında bağlantıyı sağlamaktadır. Roux (2011: 155), gövdesi üst delikten geçecek şekilde *Yurt*'un merkezine dikilen ağaç ile ilgili olarak yedi veya dokuz dalı bulunan bu ağacın, Şamana kozmik yolculuğunda merdiven görevini gördüğünü belirtir.

Tatarların da mitik inançlarına göre yeryüzü bir direk yahut dayak ile ayakta durmaktadır. Bu inancın izine Yirtöşlik destanında rastlanılmaktadır. Bu destanda Barsa Kilmes padişahının kızını almaya giden Yirtöşlik, evini köşelerinden doldurup ayakta tutmaya çalışan bir ihtiyara rastlar ve ona ne yaptığını sorar. Bunun üzerine yaşlı adam, Barsa Kilmes padişahının kızı Könersılu, Yirtöşlik beni almaya gelmesin diye, yer kökünün dayağını almış, bunun için evim ayakta durmuyor, şeklinde cevap verir (Urmançi, 2007a: 155). Burada yer kökünün dayağının olmaması, yeryüzünde ayakta duran bütün yapıların da ayakta duramamasını beraberinde getirmektedir.

Kuzı Körpeç ile Bayansılu destanında Kuzı Körpeç'in annesi kötü bir rüya görür ve oğlunun uzaklara gitmesini istemez. Kuzı Körpeç'in annesi:

Buginde yaman töş kürdim, balam, Bugün kötü rüya gördüm, yavrum,

Öyim artında baytirek kürdim, balam, Evimin ardında baydirek gördüm, yavrum,

Öy östine yıgıldı, balam. Ev üstüne yıkıldı, yavrum.

(Urmançi, 2007: 34).

Kuzu Körpe'yi çok seven annesine göre evladının başına bir şey gelmesi, onun kıyametidir. Rüyasında baydireğin yıkılmasını, yolculuğa çıkacak olan evladının başına kötü şeylerin geleceği şeklinde yorumlamıştır. Burada baydirek ile ifade edilen aslında yeryüzünü ayakta tutan direktir. Destanın devamında yola çıkan Kuzı Körpe deryanın öteki kıyısına geçip bir baydireğin dibinde atından iner. Atın eğerini alır, yularını çıkarır ve onu serbest bırakır. Daha sonra bu eyeri yastık yapıp eyerin dokumasını ise döşek yaparak üzerine yatar. Kara samur kürkünü üstüne örtüp uyur. Baydireğin dibinde altı ay uyuyan Kuzı Körpe kışın atının uyandırması ile uyanır (Urmançi, 2007: 37). Kahramanın altı ay boyunca uyumasına rağmen ölmemesi baydireğin ölümsüzlük kaynağı, hayat gücü olması ile ilişkilidir.

Dünyayı ayakta tutan direk inancı çeşitlenerek atasözlerine de yansımıştır. *Batır ilnin kazıgı*. Kahraman ülkenin direğidir (İsenbet, 2010a: 592). Bu atasözüne göre dünyayı ayakta tutan bir direğin olması gibi ülkeyi de ayakta tutan bir yiğidin olması gerekir.

2.2. Dünyanın Bölümleri

Türk mitolojisine göre dünya genel olarak yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü katmanlarından oluşmaktadır. Ancak Tatar Türklerinde bu dünya tasarımına ek olarak bir de su altı dünyası mevcuttur. Her katmanda yaşadığına inanılan varlıklar ve bu varlıkların kendilerine has özellikleri vardır. Bu katmanların benzer ve farklı özellikleri bulunmaktadır. Yeryüzünde olduğu gibi yeraltı ve su altı dünyalarının da kendilerine ait halkları, hükümranları, başçıları vardır. Gökyüzü dünyası ve bu dünyada yaşayanlar hakkında ise halk anlatılarında fazla ipuçları bulunmamaktadır.

Türk halk anlatılarında ve inançlarında bu üç dünya dağ, at direği, ağaç, bazı nehirler veya bir ip ile birbirine bağlıdır (Uluışık, 2015: 77).

Katmanlardan oluşan gökyüzü Tanrı/Tanrıların yaşadığı tabaka iken yeryüzü, insanlarla birlikte Ubır, Biçura, Ev İyesi gibi mitik varlıkların yaşadığı yerdir. Su altında Su Anası, Su Babası, Su Kızı yaşarken; yeraltı dünyasında ise Div, Ejderha, Yılan gibi varlıklar yaşamaktadır. Bu dünya varlıkları bazen insanlara fayda sağlamakla birlikte genellikle zarar verirler. Su altı ve yeraltı dünyasındaki varlıklar sihri güce sahiptirler. Yeraltı varlıklarından olan Divler ve Ejderhalar genellikle insanları yemek veya kızları (çoğunlukla padişah kızlarını) kendilerine eş, köle yapmak için kaçırırlar.

Tatar mitolojisinde dünyanın değişik katmanları ve bu katmanlarda yaşayan varlıkların özellikleri şu başlıklar altında değerlendirilebilir.

2.2.1. Yeryüzü Dünyası ve Özellikleri

Yeryüzü, genel hatlarıyla Türk mitolojisinde benzer özelliklere sahiptir. Kötülüğün mekânı olan yeraltı dünyası ile iyiliğin mekânı olan gökyüzü arasında bulunan bu dünya insanoğlunun şahsında iyilik ile kötülüğün mücadele ettiği yerdir (Dilek, 2010:47). Halk anlatılarında yeryüzü, yeraltında bulunan ruhların çıkıp yaşamak istedikleri ak ve aydınlık dünyadır (Uluışık, 2015: 77). Bu yüzden yeraltında ve su altında yaşayan ruhlar/mitik varlıklar zaman zaman yeryüzüne çıkarlar.

Tatar mitolojisinde de üstte Tanrı veya Tanrıların yaşadığı gökyüzü dünyası ile altta Div, Ejderha gibi kötü varlıkların yaşadığı yeraltı dünyası ve Su Anası, Su Babası gibi genellikle insanlar için zararlı varlıkların bulunduğu su altı dünyası arasında insanın yaşadığı yeryüzü dünyası bulunmaktadır. Dolayısıyla insan başı iyilikte ayakları kötülükte olan bir varlıktır.[39] Yeryüzü dünyasında sadece insanlar değil pek çok mitik varlık da yaşamaktadır. Bu mitik varlıklar ilkel insan için

[39] Kükke kara da şökir, cirge kara da tökir! (Göğe bak şükür (et), yere bak tükür!). Nekıy İsenbet, *Tatar Halık Mekalleri*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1967, s. 316. Bu atasözü, Tatarların mitik inançlarında göğün Tanrı ile bağlantısından dolayı kutsallığını; yerin ise kötü güçlerle bağlantısından dolayı kötülüğü simgelemesi bakımından önemlidir.

kıymetli varlıkları koruyan, bu varlıklar ile insanoğlunun ilişkisini düzenleyen iyelerdir.

İnsanoğlunun yaşadığı tabaka olan yeryüzü, evrenin merkezi konumundadır. Ancak gökyüzü, yeraltı ve su altı dünyalarında yaşayan varlıklar, yeryüzünde yaşayan insanlarla ve varlıklarla doğrudan ilişkilidir. Ayın evreleri, güneşin ve bazı yıldızların konumları ilkel insanın günlük yaşamını şekillendirmesinde önemli rol oynarken, yeraltı ve su altı dünyasında yaşadığına inanılan mitik varlıklardan dolayı insanların yaşamlarında çeşitli ritüeller, pratikler ortaya çıkmıştır.

Yeryüzü tabakasından gökyüzü ve su altı ile yer altı dünyalarına çeşitli geçiş noktaları bulunmaktadır. Farklı dünyaları birbirine bağlayan bu kapılardan insanlar diğer dünyalara geçebildiği gibi diğer tabakalarda yaşadığına inanılan varlıklar da yeryüzüne geçebilmektedir.

2.2.2. Yeraltı Dünyası ve Özellikleri

Türk mitolojisinde yeraltı dünyası genellikle kötü varlıkların yaşadığı yer olarak tasavvur edilir. Bu durum yaratılıştaki ilk suçun cezalandırılmasının yerle ilgili olmasından kaynaklanmaktadır. Yaratılış efsanesine göre Ülgen, Erlik'e kızarak onu yeraltı dünyasına gönderir. Bununla ilgili olarak Türkçede "yerin dibine girmek, yer yarılıp da içine girmek, yerlere geçmek" gibi pek çok deyim bulunmaktadır (Çolak, 2010: 171-181). Bazı Tatar halk anlatılarında edilen kargışlar neticesinde cezalandırılan kişileri yer yutar. Yani bu kişiler yeraltı dünyasına gönderilir. Söz gelimi *Urazlını Cir Ubu* (Urazlıyı Yer Yutar) efsanesinde bir dilenci, Müslüman olan Urazlı köyüne gelerek uyumak için yer ister. Yaşlı bir kadının dışında kimse bu dilenciye uyuması için yer vermez. Dilenci, evinde kaldığı yaşlı kadına sabahleyin ne gürültü duyarsa duysun evinden dışarı çıkmamasını söyler. Sabah olduğunda hayvanlar bağırmaya, korkunç insan sesleri çıkmaya başlar. Yaşlı kadın pencereden baktığında kendi evi hariç bütün köyü yerin yuttuğunu görür. Benzer şekilde *Töpsiz Kül* (Dipsiz Göl) efsanesinde de Hızır-İlyas suretindeki yaşlı bir kişi dilenmek için bir köye gider. Ancak köylüler bu dilenciye ya kapılarını açmazlar ya da ona hakaret ederler. Bunun üzerine yaşlı dilenci bu köyü kargışlar ve köyü yer yutar. Daha sonra bu köyün yerinde bir göl oluşur (Gıylecitdinov, 1987: 256-257). Görüldüğü üzere bu

efsanelerde Türk mitolojisinde Ülgen'in işlediği suçlardan dolayı Erlik'e kızıp onu yer altı dünyasına göndermesi gibi, genellikle Hızır-İlyas suretinde görünen yaşlı dilenciye kötü davranan köylüleri de yer yutmaktadır. Yani bu kişiler cezalandırılarak yeraltı dünyasına gönderilmektedir.

Altay Türklerinde yeraltı dünyasında yaşadığına inanılan kötü güçler *Erlik-biy, Cebelek, Köbölök, Körmös* gibi isimlerle bilinirken, Tuvalarda *Albıs*, *Çer eezi*, *Çut eezi*, *Azalar*, *Buk*, *Şulbus*, *Diren*; Hakas Türklerinde *Arsı*, *Ayna*, *Hubay*, *Incıh*, *Sımıl*, *Sile* vs. gibi isimlerle bilinir (Yıldız, 2008). Bunların dışında Türk dünyası mitolojik inançlarında yeraltında yaşadığına inanılan pek çok mitik varlık mevcuttur. Kazan Tatar Türklerinin halk anlatılarında ise yeraltı dünyasında genellikle Div, Ejderha, Yılan gibi kötü varlıkların yaşadığına inanılmaktadır. Bu varlıklar genel Türk mitolojisindeki yeraltında yaşadığına inanılan varlıklar gibi insanoğluna zarar vermektedir.

Bu dünya küçük farklarla yeryüzünün bir benzeridir. Söz gelimi yeraltı dünyasında da güneş vardır. Altay mitolojisine göre Erlik, yeraltı dünyasını aydınlatmak için kara bir güneş yaratmıştır (Çoruhlu, 2010: 54). Benzer şekilde Tatar halk anlatılarından *Tanbatır* masalında da yeraltı dünyasında güneş ışınları gümüş saraya yansımakta ve saray parlamaktadır (Gatina, Yermi, 1977: 245).

Bu dünyanın en önemli özelliklerinden biri altın, gümüş gibi değerli madenlerin burada çokça bulunmasıdır. Bazen hazinelerin, bazen de altından ve gümüşten şehirlerin, sarayların bulunduğu yeraltı dünyasındaki varlıklar, yeryüzündeki altınlarla da yakından ilgilidir. Günümüzde dahi altınla ilgili anlatılan pek çok efsanede altın bulunan yerin cin veya yılan gibi varlıklar tarafından korunduğuna inanılması, bu madenin başka dünya varlıklarına ait olduğuna dair inanıştan kaynaklanmış olmalıdır. *Elmemet Çukuru* isimli efsanede Elmemet isimli kişi altınlarını düşmanlara kaptırmamak için demirden bir fıçıya koyup Şuşma nehrine atar. Uzun süre burada kalan altınlar cinlenir ve bu cinler zaman zaman suret değiştirerek yeryüzüne çıkarmış. *Kert Tavı* (Kert Dağı) isimli efsanede Kert Dağı denilen yerde hazine gömülü olduğu belirtildikten sonra hazinelerin yeraltında yüz elli iki yüz yıl kaldıktan sonra cinlendiği söylenir (Gatina, Yermi, 1977: 254-255). Efsanelere göre gömülen hazineleri zamanla sahiplenen cinler, çeşitli suretlere

girerek altınları korur. Söz gelimi *Elmemet Çukuru* efsanesinde altınlara yaklaşan Möhemmetkerim isimli kişiyi, sudan çıkan kızıl bir öküz kovalayınca bu kişi dilsiz ve sağır olur. Benzer şekilde *Biler Hanı Hazinesi* isimli efsanede de yeraltındaki hazineye yaklaşan kişiler karşılarında kara bir köpek görüp kaçarlar ve delirirler (Gıylecitdinov, 1987: 254-255).

Altın Elma masalında kahramanın karşılaştığı kız ona şöyle der: Bizim padişahımız Div padişahıdır. Biz, yeraltındaki bütün bakır hazinesinin sahibiyiz. Daha sonra kahraman, sırasıyla başka Divlerin yeraltındaki bütün gümüş ve altın hazinesine sahip olduğunu söyleyen kızlarla karşılaşır (Gatina, Yermi, 1977: 230-231). *Zöhre* masalında Zöhre'yi yeraltı dünyasına götüren yılan, bu dünyanın kapısından girer girmez altın basamağa basar (Gatina, Yermi, 1977: 123). *Üç Dost* masalında Gifrit'in kaçırdığı kızın bulunduğu saray odasının duvarları, altın kâğıtla kaplanmıştır. Kızın oturduğu taht da altındandır (Gatina, Yermi, 1977: 219). *Tanbatır* masalında Div, padişahın üç kızını kaçırmıştır. Bu kızlardan yaşça büyük olanını bakır saraya, ortancasını gümüş saraya, en küçüğünü ise altın saraya koyar (Gatina, Yermi, 1977: 245). Kısacası Tatar Türklerinde altın, gümüş, bakır gibi insan için maddi değeri yüksek madenlerin yeraltı güçleri tarafından kontrol edildiğine inanılmaktadır.

Yeraltı dünyasına genellikle yeryüzündeki bir delik ile geçilir. Bu delik bazen bir orman içerisinde bazen bir dağda bazen de bir gölün altında bulunabilmektedir. Söz gelimi *Yirtöşlik* destanında Yirtöşlik bir delikten girerek yılanların dünyasına geçer (Urmançi, 2007a: 145). *Zöhre* masalında Zöhre'nin elbiseleri karşılığında onu kendisi ile evlenmeye ikna eden yılan, Zöhre'yi bir gölün altındaki delikten başka bir dünyaya götürür (Gatina, Yermi, 1977: 123). *Balıkçı Kart* masalında yaşlı balıkçı, oğlunu Div'e vermek zorunda kalır. Div, ona gideceği yolu şöyle tarif eder: *Felen cirlerni, felen cirlerni uzgaç karurman bulır. Şul karurmannı çıgar, çıkkannan son biyik taş koyma bulır, anın kapkası bulır, di. Ul kapkanı açıp çıgar. Çıguga ikinci yaktı dünya bulır, şul minim öyime alıp citkençi alıp barır, di.* (Falan falan yerleri geçtikten sonra sık orman olur. Bu sık ormanı geçtikten sonra büyük bir taş olur, onun kapağı vardır. O kapağı çıkar. Çıkarınca ikinci aydınlık dünya görünür. Bu seni benim evime alıp getirir, der.) (Gatina, Yermi, 1977: 145). Bu masalda yeraltının ikinci aydınlık dünya olarak belirtilmesi dikkate değerdir. Burada hem yeraltının

aydınlık olması hem de onun aydınlık, ışık bakımından dünyadan sonra gelmesi vurgulanmaktadır. *Üç Dust* (Üç Arkadaş) masalında üç arkadaş demir bir kapı bulurlar. Bu kapıyı açıp baktıklarında ise bir kuyu görürler. Bu üç kişiden biri kuyuya inip oradan Gifrit (İfrit) denilen devin sarayına girer (Gatina, Yermi, 1977: 219). *Tanbatır* masalında dağdaki büyük delik, öteki dünya ile bu dünya arasındaki kapı görevindedir (Gatina, Yermi, 1977: 243). Bu örneklerde iki dünya arasındaki kapı bazen bir delik bazen sık bir orman geçildikten sonraki büyük bir taş yahut demir kapı ardındaki kuyu olabilmektedir. Bunların dışında *Ak Büri* masalında, masalın kahramanı pek çok macera yaşadıktan sonra onu taşıyacak olan aygır şöyle der: *İndi, yiğit, sin hezir küp nerseler kürdin. Bu sular, utlar, tavlar bar da diyü patşalıgınnnan adem ütmesin öçin işlegen işler idi.* (Yiğit, şimdiye kadar çok şey gördün. Bu sular, dağlar, ateşlerin hepsi Div padişahlığından âdemoğlu geçmesin diye yapılmış işlerdir) (Gatina, Yermi, 1977: 191). Yani yeraltı dünyasına ait varlıklar ile insanların alanlarını ayıran dağlar, taşlar ve ateşler vardır. Tatar halk anlatılarında kahramanların yeraltı dünyasına geçmekte kullandıkları yollar Altay, Hakas, Tuva gibi Sibirya Türk boylarının anlatıları ile benzerlikler göstermektedir.[40]

Tatar mitolojisinde yeraltı dünyasının özelliklerinden biri de bu dünyanın katmanlardan oluşmasıdır. Genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar Türkleri de yeraltı dünyasını yedi kat olarak tasavvur etmiştir. *Yirtöşlik* destanında Yirtöşlik'in eşi, hediye olarak babasından yedi kat yeraltındaki yedi saray içerisinde duran Çalkoyrık isimli atı ister (Urmançi, 2007a: 141). Yine aynı destanda Barsa Kilmes padişahının kızını almaya giden Yirtöşlik, atı Çalkoyrık'ın gücü tükenince atının eyerini indirip onu serbest bırakır ve kendisi de uykuya dalar. Bu esnada Çalkoyrık, yedi kat yeraltında yedi gün otlar.

Cidi kat cir astında utlandı cidi kön ,	Yedi kat yeraltında otladı yedi gün,
Altı kat kük östinde utlandı altı kön.	Altı kat gök üstünde otladı altı gün.

(Urmançi, 2007a: 152-153).

[40] Geniş bilgi için bk. İbrahim Dilek, "Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yeraltı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler", *Milli Folklor*, (85), 2010, s.46-56.

Yirtöşlik destanında yerin katmanları ile ilgili başka bir kısım ise şu şekildedir: Barsa Kilmes padişahının kızını almaya giden Yirtöşlik, yolda kendisine katılmak isteyen bir yiğitle karşılaşır. Bu yiğidin özelliği 6 kat yeraltını net işitip 7 kat yeraltını daha az işitmesidir (Urmançi, 2007a: 157). Burada da Tatar Türklerinin mitsel inançlarında yeraltının yedi kattan oluştuğuna işaret edilir.

Kısacası Tatar halk anlatılarında yeraltı dünyası Div, Ejderha gibi kötü varlıklarla, kötü insanların yaşadığı yerdir. Bu varlıklar insan için kıymetli olan altın, gümüş, bakır gibi madenleri sahiplenirler. Genellikle yedi kattan oluştuğuna inanılan yeraltı dünyası, yeryüzünün benzeridir. Bu dünyaya yeryüzündeki bir delik, kuyu, demir kapı vb. yerlerden geçilmektedir.

2.2.3. Su altı Dünyası ve Özellikleri

Özellikle göl, ırmak, deniz gibi büyük su kütlelerinin bulunduğu yerlerde suyun altında bir dünyanın var olduğu, bu dünyanın kendine has sakinlerinin bulunduğu inancı, genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar mitolojisinde de mevcuttur. Yeryüzü dünyasının bir benzeri olan su altı dünyasının kendine ait bir halkı ve padişahlığı vardır. Buranın halkı genellikle nurdan ve ateşten yaratılmıştır. Yeryüzü güneşi vücutlarını erittiğinden gündüz vaktinde yeryüzüne çıkamamaktadırlar (Karagöz, 2009: 352). Su altı dünyasının yeryüzü ile bağlantısı, doğrudan suyun bulunduğu yerlerden sağlanmaktadır. Karanlık ve gizemli olan bu dünya, âdemoğlu için korkunç bir yerdir. Su altı dünyası padişahlığının hükümdarı bazı anlatılarda Div, peri ve cinler iken bazı anlatılarda Su Babası'dır. Ölüler dünyası olarak da tasavvur edilen bu dünyada çeşitli bitkiler bulunmakla birlikte, değerli taşlar ve inci mercanlar da bulunur (Urmançi, 2011: 67). Tatar halk anlatılarında geçen Su Anası, Su Babası, Su İyesi gibi mitik varlıklar insanlara zarar verebilen hatta onları öldüren, sihirli güçlere sahiptir. Tatar destanlarından özellikle *Zayatülek ile Susılu* destanı su altı dünyasına dair halk inançlarını yansıtması bakımından önemlidir. Bu destanda Zayatülek yolunu kaybederek bir göle rast gelir. Burada aslı periden mi yoksa başka varlıklardan mı olduğu bilinmeyen Çaçvar (saçı var) Han isimli biri hanlık kılmaktadır. Çaçvar Han'ın çok güzel olduğundan görenin âşık olduğu, aşkından

hayran olup, kendinden geçtiği bir kızı vardır. Bu kız her gün sabahleyin gölün kıyısına çıkıp saçlarını tarar (Urmançi, 2007a: 117).

Su altı dünyası varlıkları ile insanın evliliği uygun değildir. *Tülek* destanında Tülek'in, su kızı Susılu'yu ısrarla istemesi üzerine Susılu, bu birlikteliğin uygun olmadığını, yaşadığı yerin zor olduğunu, onun dayanamayarak hasta olup öleceğini belirtir ve ona çeşitli hediyeler vererek onu bu sevdadan vazgeçirtmeye çalışır (Urmançi, 2007a: 33-35).

Tülek destanının *Zayatülek ile Susılu* versiyonunda Susılu'nun Zayatülek'i kendisinden vazgeçirtmeye çalıştığı kısımdan bir kesit şöyledir:

Köndey üzim tözengen,	Güneş gibi kendimi düzelten,
Ayday yözim bizengen,	Ay gibi yüzüm süsleyen,
Altın tarak, ay közgi-	Altın tarak, al ayna-
Mine sena bülegim.	İşte sana hediyem.
Sina bulır degilmen,	Sana uygun değilim,
Mina bulır degilsen,	Bana uygun değilsin,
Ömid itme, Tülegim,	Ümit etme Tülek'im,
Işanmagıl, Tülegim!	Güvenme, Tülek'im!

(Urmançi, 2007a: 122-123).

Destanın devamında Zayatülek göl kenarında aniden suya dalıp gitmeye çalışan Susılu'nun saçından yakalayarak onunla birlikte su altı dünyasına gider. Bunun üzerine Susılu, Zayatülek'i eş olarak kabul edip babasına haber gönderir. Susılu'nun babası farklı dünya varlıklarının bu tür bir münasebette bulunamayacağını belirterek şöyle der: Bu iş yakışır mı ki? O topraktan yaratıldı, biz ateşten yaratıldık, o yer üstünde yaşar, biz göl altında suda yaşarız, der. Vezirleri: "Ey padişah! Şimdi bu kızın nasibi insanoğlundandır," deyince padişah, kızını Zayatülek'e vermeyi kabul eder. Burada su altı dünyası varlıklarının ateşten yaratıldığının belirtilmesi dikkate değerdir. Su altı dünyasında yaşayanların cin taifesinden olduğu şöyle belirtilir: Çaçdar Han, Tülek ile Susılu'yu kendi ülkesine çağırıp: "bu yurt ve ülke cin yurdu, cin ülkesi. Siz burada yaşayamazsınız, şimdi yeryüzüne çıkın, ben size miras olarak

çok mal veririm.” der. Bu destana göre su altı dünyasında baldan ve sütten akan ırmaklar bulunmaktadır. Tülek’in ettiği beddua ile güneşin sıcaklığı artar ve bu nehirler kurur. Daha sonra destan kahramanının ettiği dua serin bir rüzgâr esmesine neden olur. Su altında Tülek ile beraber onun av kuşu ve atı da yaşayabilmektedir (Urmançi, 2007a: 30-51).

Seyfilmölük destanında Seyfilmölük’in aradığı kız olan Sahipcemal, denizin dibindeki Div perisinin elinde esirdir. Denizin dibinde Div yolu vardır. Seyfilmölük, bir ihtiyarla birlikte denizin kenarındaki bir kuyunun yanına gider. Oradaki dar yollardan denizin dibine varırlar. Büyük bir kapı ile karşılaşırlar. Kapıyı açıp içeri giren Seyfilmölük, bir merdivenle aşağıya iner. Orada Melike isminde, bağlı bir kız görür. Bu kız on yaşında gölde yıkanırken Div perisi tarafından kaçırılmıştır (Urmançi, 2007: 313).

Görüldüğü üzere Tatar halk anlatılarında su altı dünyası yeryüzü gibi kendi padişahlığı, halkı olan bir yerdir. Bu dünya; güneşin, nehirlerin, dağların, ağaçların olması, rüzgârın esmesi gibi pek çok özelliği ile yeryüzünü andırmaktadır. Su altında yaşayan varlıklar yaratılış itibarıyla insandan farklı oldukları için bu dünyaya ait varlıklar ile insanların evliliği hoş karşılanmamaktadır. Bunun dışında Tatar halk anlatılarından özellikle efsanelerde su altında yaşayan mitik varlıklar genellikle insanlara zarar vermektedir.

2.2.4. Gökyüzü Dünyası ve Özellikleri

İlkel insanın tasavvurunda dünyadaki ve evrendeki her varlık canlı kabul edildiğinden, göksel unsurlar da canlı kabul edilmekte idi. Türklerin algısında, göksel bir unsur olarak “Gök” özel bir konuma sahiptir. Çünkü pek çok göksel unsuru kendinde barındıran göğün kendisi de göksel bir unsurdur. Davletşin, *kük* (gök) kelimesi ile Tatar Türkçesinde yumurta anlamına gelen *Kükey* sözcüğünün aynı kökten türediğini belirtmektedir. *Kükey* sözü küçük gök anlamına gelmektedir. Bu iki sözcüğün aynı kökten türemiş olması, göğün ördek yumurtasından yaratıldığına dair bir efsanenin varlığına işaret etmektedir (Urmançi, 2005: 39).

Tatar mitolojisine göre göğün yaratılış sırası ile ilgili olarak iki durum söz konusudur. Bunlardan ilkine göre gök, yer ile birlikte evrendeki diğer varlıklardan önce yaratılmıştır.

Evvel başlap ni bitti? İlk başta ne yaratıldı?

Kük bitti de cir bitti. Gök yaratıldı da yer yaratıldı (İsenbet, 2010: 270).

Başka bir atasözüne göre ise gök ile yer, ay ve güneşin yaratılmasından sonra yaratılmıştır (İsenbet, 2010: 277).

Gökyüzünün canlı bir varlık olarak kabul edilişine dair Tatarlarda pek çok deyim vardır**:** *Kük biti* (gökyüzü), *kük yözi*, *kük körildeu* (gök gürüldemesi), *gök kükreu* (gök kükremesi) vb. (Urmançi, 2005: 39). *Yetim cılaganda cir-kük cılar.* (Yetim ağladığında yer-gök ağlar) (Emirov, 2005: 117). Bu deyimlere ve atasözüne bakıldığında göğün yüzünün bulunması, kükremesi, ağlaması onun mitik dönemlerde canlı bir varlık olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Halk anlatılarında yeraltı veya su altı dünyalarına geçişin bir kapı aracılığıyla gerçekleştiğini belirtmiştik. Benzer şekilde Tatarlar, göğün de bir kapısının olduğuna inanmaktaydılar. *Kük kapusı açılganın kürgen kişi behıtli bula* (Göğün kapısının açıldığını gören kişi şanslı (bahtlı) olur), atasözünde bu inanışın izleri görülmektedir. Yılda bir kere açılan gök kapısının ardında Tanrı'nın yaşadığına inanılır. Onun açıldığını gören kişi bu esnada hangi dilekte bulunursa, kapı açık olduğundan dilekleri işiten Tanrı'nın bu dilekleri gerçekleştireceğine inanılır (Zakirova, 2003: 49-50). Bu inancı içeren bir başka atasözü de şöyledir: *Kük kabagı açılganda, ni eytsen, şul kabul bula, imiş.* (Göğün kapısı açıldığında ne dilesen kabul olurmuş) (İsenbet, 2010: 268). Duası kabul edilmeyecek olan kişi için *Kük kapusı açık bulganda, etnin yukısı kile*. (Gök kapısı açık olduğunda itin uykusu gelir) derler (İsenbet, 2010a: 766).

Tatar halk anlatıları incelendiğinde genel Türk mitolojisinde olduğu gibi gök ile yerin dünya yaratıldığında bir arada bulunduğu, daha sonra göğün yukarı çekilerek yeryüzünden ayrıldığına dair inancın izleri görülmektedir.[41] Bir efsaneye

[41] Kur'an-ı Kerim'de de gök ile yerin ilk başta bir arada olduğu, daha sonra Allah tarafından ayırıldığı belirtilmektedir. Bk. Kur'an-ı Kerim, Enbiya 30. Dolayısıyla Tatarlarda gök ile yerin başlangıçta bir arada olduğuna dair inanç İslamiyet sonrasında gelişmiş olabilir.

göre eski zamanlarda gökyüzü yere çok yakın durumuş. Ona uzanıp el ile dokunmak mümkünmüş. O zamanlarda bir kadın çocuğunun arkasını ot ile temizleyip kirlenen otu göğe kıstırıp koymuş. Mavi gökyüzü bu işe pek kızmış ve yerden ayrılıp yukarıya doğru çıkmaya başlamış. Göğün böyle yapmasından dolayı insanlar çok korkmuş ve göğe: Gitme gök, dur! diyerek yalvarmaya başlamış. Ancak gök onları dinlememiş ve yerden uzaklaşmaya devam etmiş. Göğün böyle uzaklaştığını gören köpek ile kedi de çok üzülmüş. Onlar da göğün yukarı çekilmemesi için yalvarmışlar. Gök, köpek ile kedinin yalvarışlarını işitip merakla durmuş. Ancak yeryüzüne ilk başlardaki yakınlığına geri dönmemiş. Bundan dolayı insanlar, köpek ile kediye kıymet verip onları evlerinde beslemeye başlamışlar (Gıylecitdinov, 1987: 232).

Bu efsanede göğün ilk zamanlar yeryüzü ile birlikte durduğu, ancak kızdığı bir olaydan sonra yukarı doğru çekildiği anlatılmaktadır. Yer ile göğün birbirinden ayrı olduğuna dair bir atasözü şöyledir: *Cir bilen küknin totaşkanı yuk.* (Yer ile göğün düğümü/ortak noktası yok.) Bir başka atasözünde ise yer ile gök arasındaki mesafeye vurgu yapılmaktadır. *Cir bilen küknin arası üç min yıllık yul*. (Yer ile göğün arası üç bin yıllık yol.) (İsenbet, 2010: 270).

Türk düşünce sistemine göre gökyüzü ve yeraltı birçok katmandan oluşur. Tatar Türklerinin halk anlatılarına bakıldığında gök, bazen altı bazen yedi kat olarak düşünülmüştür. *Yirtüşlik* destanına göre gök altı kattan oluşmaktadır (Urmançi, 2007a: 152-153). Ancak olmayacak bir iş için boşuna yapılan uğraşı ifade etmede kullanılan bir Tatar atasözünde ise gök, yerle aynı şekilde yedi kat olarak verilmiştir.

Cidi kat kük, cidi kat cir,	Yedi kat gök, yedi kat yer,
Çıgalmıyça yöri bir.	Çıkamayınca yürüyüver (İsenbet, 2010: 270).

Bir başka atasözünde de göğün katmanları kastedilerek gök üstünde göğün bulunduğu belirtilmektedir. *Kük östinde kük bar, türe östinde türe bar.* (Gök üstünde gök var, töre üstünde töre var) (İsenbet, 1967: 332).

2.3. Kozmik Unsurlar

Genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar mitolojisinde de kozmik unsurlara dair anlatılar oldukça sınırlı sayıdadır. Genellikle ay, güneş, gök, kutup yıldızı, takımyıldızları, zöhre yıldızı hakkında olan bu efsaneler, bu kozmik unsurların yaratılışından ziyade onların bazı özelliklerini açıklamaya yöneliktir. Ayın yüzeyindeki şekiller, ay ve güneş tutulmaları, ay ve güneşin hareket etmelerinin sebebi, yer ile göğün birbirinden ayrılması gibi konulara bu efsane metinlerinden ulaşılabilmektedir.

2.3.1. Koyaş (Güneş)

Güneş, insanoğlunun günlük yaşantısında aktif rolü olan ve her gün müşahede ettiği yaşamsal kozmik unsurlardandır. Dolayısıyla ilkel insan için Tanrı olarak tasavvur edilmesi en muhtemel varlıklardandır. Nitekim kadim toplumlardan Sümerler Güneş için Ra, Dingir, Utu, Babar, Nin-Uraş, Meşarru isimlerini kullanarak onu Tanrılaştırmıştır. Araplar güneşe Samaş/Şemeş (Şems) demişlerdir (Uraz, 1992: 28). Benzer şekilde Japon mitolojisinde Amaterasu (Nauman, 2009: 127), Yunan mitolojisinde Helios (Bayladı, 2005: 194) isimleri ile kutsallaştırılıp Tanrılaştırılan Güneş, Türk mitolojisinde de göğün yedinci katında oturan Gün Ana olarak geçmektedir (Beydili, 2005: 227).

Ancak Türklerin günlük yaşamlarında belirleyici rolü olan Güneş'in Tanrı olup olmadığı tartışılan konulardan biridir. Beydili'ne (2005: 227) göre Türkler Güneş'e tapmamıştır fakat onu kutsal kabul etmişlerdir. Araştırmacı, Hunların Güneş'e saygı gösterip kurbanlar sunması, dinî merasimlerin doğuya doğru yapılması, hakanın çadırının doğuya doğru açılması gibi Güneş ile ilgili olarak kaynaklarda aktarılanların, Türklerde Güneş'in kutsallığına işaret ettiğini belirterek bütün bunların Güneş'in Tanrı olduğu anlamına gelmediğini söylemektedir.

Gumilev ve Seyidov gibi bazı araştırmacılar Türklerde özgün bir şekilde Güneş kültünün olduğunu belirtmektedir. Seyidov, *tangrı* sözcüğünün kökünün *tan(g)* olduğunu belirtir. *Tan* sözcüğü pek çok Türk lehçesinde güneşin doğduğu yerdir. Dolayısıyla Tanrı ile güneş irtibatlandırılmaktadır. Bazı Türk boylarında

Güneş açık bir şekilde göksel Tanrılardandır. Söz gelimi Yakutlarda en ulu Tanrı olan Ürüñ Ayıı Toyon'un karısı Kün Kübey Hotun'dur. Dünyayı ısıtır, temizler ve hayatın devamlılığını sağlar. Türkleşmiş eski Sayan Ogurlarının ataları olan Ngasanlar yılda iki kere Güneş ışığına kurban kesmekteydi (Çoruhlu, 2010: 22-24).

Tatar mitolojisinde genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Güneş ile ilgili pek çok inanç unsuru mevcuttur. Bunlardan ilki Güneş'in yaratılış sırası ile ilgilidir. Bir Tatar atasözüne göre Güneş, Ay ile birlikte ilk yaratılan varlıktır.

Evvel başlap ni bitti? İlk olarak ne yaratıldı?

Ay bitti de kön bitti. Ay yaratıldı da güneş yaratıldı.

(İsenbet, 2010: 277).

Tatar halk anlatılarında Güneş, bazen Tanrı olarak görülürken bazen de sadece bir astral unsurdur. Bir Tatar efsanesine göre yer, su ve rüzgâr bir araya gelip Güneş'e şikâyette bulunmaya karar vermişler ve Güneş'e bir mektup yazmışlar: "Ey büyük padişah deyip yazmış yer, ne zamandır ben bekleyip duruyorum. Şimdi yaşlandım. Gençlik dönemlerim geçti. Artık dinlenmek istiyorum. Sen benim bu hareket halinde oluşumu durdurup yatmama, dinlenmeme izin ver demiş. Aynı şekilde rüzgâr da Güneş'e; ben artık yeryüzünün bir başından diğerine hareket edip durmaktan yoruldum. Benim de dinlemeye ihtiyacım var. Üstelik çoğu insanlar ev çatılarını parçalamamı, denizde dalgalar çıkarmamı ayıplıyor. Sen bana dinlenip durmak için müsaade et, demiş. Son olarak su da, dinlenmeksizin akmaktan dolayı şikâyette bulunmuş ve durmak için izin istemiş. Bunun üzerine Güneş düşünmüş ve şöyle demiş. Yeryüzünde yaşayan bütün canlıları toplayıp onlara soralım. Eğer hepsi izin verirse benden de size izin demiş" (Gıylecitdinov, 1987: 238-239). Bu efsanede yer, rüzgâr ve suyun yaptıkları işi durdurmak için Güneş'ten müsaade istemeleri Güneş'in Tanrı olarak tasavvur edildiğinin sembolik kalıntısıdır.

Güneş'e tapınmanın somut diyebileceğimiz bir başka örneği de Bolgar şehrine gelen Abdüşşems isimli kişi ile ilgili efsanede görülmektedir. Efsaneye göre 200 asker ile Bolgar'a gelen Abdüşsems, Güneş'e tapar, Allah'a inanmazmış, bu yüzden yerli halkın da Güneş'e tapması için emir vermiş. Bir gece rüyasında Abdüşşems'e kendisinin Abdurrahman olduğu, bu yüzden Allah'a tapınması

gerektiği bildirilir. Bunun üzerine falcıları toplayan Abdüşşems, bir ay boyunca dininden vazgeçmez. Bir ay sonunda Hızır aleyhisselam gelip rüyasını yorumlayacağını söyler. Bunun üzerine Abdüşşems Güneş'e tapınmaktan vazgeçip ailesini ve askerlerini Allah'a tapmaya mecbur eder (Gıylecitdinov, 1987: 26).

Başka bir efsanede ise Allah, Güneş'e doğudan batıya doğru hareket etmesi emrini vermiş. Ancak Güneş hareket etmek istememiş. Bunun üzerine yarasa, neden Allah tarafından hareket etmesi emri verildiğini Güneş'e açıklar (Gıylecitdinov, 1987: 241). Bu efsanede öncelikle Güneş'in ilk zamanlar sabit olduğu, daha sonraları Allah tarafından ona hareket etmesi emri verildiği anlaşılmaktadır. Burada da onun Tanrı (Allah) emrindeki bir astral unsur olduğu anlaşılmaktadır.

Arkeolojik kalıntılarda Güneş ile Tanrı'nın irtibatlandırıldığı unsurlara rastlanmıştır. Söz gelimi Hazar Kağanlığı'nda devletin sembolü olan Güneş'e, Altın Orda döneminde Tengri sembolü olarak mezar taşlarında rastlanmaktadır (Davletşin, 2013: 21).

Tatar atasözü ve deyimlerinde de Güneş ile ilgili inançlara ait izler görmek mümkündür. *Koyaş bar da kön bar, kön bar da tiriklik bar*. (Güneş var da gün var, gün var da dirilik (canlılık) var.) Bu atasözünün tam tersi olarak, *koyaş yuk, kön yuk, kön yuk tiriklik yuk.* (Güneş yok, gün yok, gün yok, dirilik yok.) Bir başka atasözünde Güneş'e dua edildiğinin izlerine rastlanmaktadır. *Küzini açsan könni eyt*. (Gözünü açsan Güneş'i an) (İsenbet, 2010: 271-272).

Tatarlarda Ay ve Güneş tutulmaları uğursuzluk alameti olarak kabul edilirdi. Güneş tutulmasını mitik dönemlerdeki unsurlarla tarif eden bir Tatar bilmecesi şöyledir:

Albastı kükni bastı,	Albastı göğü bastı,
Kuyaşnı yottı,	Güneş'i yuttu,
Cir postı,	Yeryüzü pustu,

Avızın açmıy albastını uptı Ağzını açmadan Albastı'yı yuttu (yedi) (Mehmutov, 1977: 50).

Bu bilmecede Albastı'nın göğü basarak Güneş'i yuttuğu, yeryüzünün de pusuda bekleyerek ağzını açmadan Albastı'yı yuttuğu söylenir. Demek ki Tatarların

tasavvurunda Güneş tutulmasının sebebi, kötü ruh olan Albastı ile Güneş'in mücadelesidir.

Gerek halk anlatılarından gerekse arkeolojik kalıntılardan yola çıkarak denilebilir ki Tatarlarda Güneş'in Tanrı olup olmadığı konusu Genel Türk mitolojisinde olduğu gibi tartışmalıdır. Bazı anlatılarda doğanın döngüsünün Güneş'in elinde olduğu, dolayısıyla Güneş'e tapınıldığı görülürken, bazı anlatılarda ise Güneş'in, Tanrı'nın yönetimindeki astral bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.2. Ay

Türk halk anlatılarında Ay, genellikle kimsesiz kızları yanına alarak eziyetten kurtarması ve kurt, ayı gibi hayvanlar ile yedi başlı devin kendisini yemeye çalışmasından dolayı şekil değiştirmesi bakımından ele alınmaktadır. Bayat (2007: 272), astral unsurlardan Ay'ın göçebe toplumlar tarafından bir dönem Tanrı olarak kabul edildiğini belirttikten sonra Türklerdeki Ay Tanrı inancının Gök Tanrı dini döneminde çocukların ve kadınların koruyucusu olan Umay Ana'ya dönüştüğünü söyler. Memluk Türklerine ait bir efsaneye göre mağaraya dolan çamurdan oluşan ilk insanın ismi Ay Atam'dır. Daha sonra oluşan ilk kadının ismi ise Ay-va'dır (Ögel, 2010a: 200). Yakutlarda Ay'ın bir ruhu olduğuna ve insana dair özellikler taşıdığına inanılmakta idi. Yeni ay doğmadan düğünler yapılmaz, birisi öldükten sonra yeni bir işe başlamamaya dikkat edilirdi (Dilek, 2012: 30). Benzer şekilde Roux (2011a: 44) da Türklerde Ay büyüdüğü sürece bir eylemde bulunulmadığını, özellikle savaş başlatılmadığını belirtir. Beydili (2005: 76), Çin kaynaklarına dayanarak eski Hunlarda Ay'a övgünün başlıca ibadetlerden olduğunu söyler. Bayat (2007: 268) ise Ay'ın dünyaya yakınlığı, daha çok bilinen sema cismi oluşu, gökte yerinin ve şeklinin sürekli değişmesi ve geceleri çıkarak dünyayı aydınlatmasından dolayı başlangıçta mükemmellik simgesi olduğunu ve Güneş ile birlikte yaratılışın kaynağı olarak tasavvur edildiğini belirtir. Ay merkezli inanç sistemlerinin bu dönemden kaldığını ifade eden Bayat'a göre Güneş mitinin etkinlik kazanmasından önce Ay, evrenin tek gücü idi.

Halk anlatılarında Güneş ile birlikte ilk yaratılan varlığın Ay olduğu belirtilir. Bir Tatar efsanesine göre bu iki astral öğe, bir babanın beddua ettiği iki kızıdır.

Efsane kısaca şöyledir: Bir kişinin iki kızı varmış. Kızlar genellikle anlaşamıyorlarmış. Ay ismindeki kız daha çok yaramazlıklar yapıp güneşi rahatsız edermiş. Buna kızan babaları: Ben sizi birbirinizi görmeyecek hale getireyim. Ay kızım, sen kara yüzlü olup kal, güneş kızım sen da ak yüzlü ol. Hep beni hatırla, demiş. Böyle demesiyle iki kız göğe uçup çıkmış. Bu vakitten sonra kardeşler birbirini görmeden yaşarmış. Güneş, ayı görmeyi dilese ay yeraltına batarmış, ay güneşi görmek istese güneş ufuktan kaybolurmuş. Bu şekilde gündüz ile gece birbirini takip etmiş ve gökyüzünde Güneş ile Ay var olmuş (Zakirova, 2003: 46).

Urmançi (2005: 39), bazı bilim adamlarına göre Bolgar'da Güneş ve yıldızlar gibi Ay'ın da ilah olarak kabul edildiğini, aya tapınıldığını, kurbanlar sunulduğunu belirtir. Bir Tatar atasözünde Ay, Tanrı olarak nitelendirilmektedir. *Kirsiz ay, monsız hoday*. (Temiz Ay, kaygısız Huda.) Bir başka Tatar atasözünde ise Ay'a bakılarak ant içildiği belirtilmektedir. *Ayga karap ant itu, gaşıklar yulası*. (Ay'a bakıp ant içmek âşıkların geleneği) (İsenbet, 2010: 273-274).

Tatar halk anlatılarında Ay ile Güneş'in ilişkisine ve ayın yüzeyindeki şekillere dair anlatılar bulunmaktadır. *Ay bilen Koyaş* isimli masalda Ay ve Güneş ilk zamanlar aynı yerde durmak isterler. Bunun için bütün kuşların buna rıza göstermesi gerekir. Ancak yarasa bunu kabul etmez. Nedenini sorduklarında güneş değen yerde ekinlerin iyi yetişeceğini, rüzgârın tek yönden eseceğini; güneşin değmediği yerlerde bunların olmayacağını söyler. Bunun üzerine Güneş ile Ay'ın aynı yerde durmaması gerektiğine karar verirler. Yarasa yüzünden isteği gerçekleşmeyen Güneş, yarasaya kızıp onu kendi aydınlığında uçurtmayacağını söyler (Gatina, Yermi, 1977: 110).[42]

Tatarlar Ay'ın yüzeyindeki şekilleri, kalbur ile su taşıyan kıza benzetmişlerdir. Efsaneye göre Zöhre isimli kızın annesi ölünce, babası başka bir kadınla evlenir. Bu kadın Zöhre'ye her türlü işi yaptırıp ona eziyet eder. İş olmadığı vakitlerde ise kıza kalbur ile su çektirirmiş. Aylı bir gecede kalburla su getirmeye giden Zöhre şöyle yalvarır: Ey Hudayım, yerde böyle ızdırap içinde yaşayacağıma beni aya gönder. Zöhre'nin duası oracıkta kabul olur. Babasını özlediği vakitler Ay doğduğunda yeryüzüne bakıp dururmuş (Gıylecitdinov, 1987: 232-233). Bu efsane

[42] Masal olduğu belirtilen bu anlatının efsane olarak değerlendirilmesi daha uygundur.

atasözü olarak da Tatar kültüründe yaşamaktadır. *Ayda köyenteli kız bar*. (Ay'da kalburlu kız var) (İsenbet, 2010: 273).

Netice olarak, Tatar halk anlatılarında Ay ile ilgili metinlerde Ay'ın yaratılışından ziyade gece görünmesinin, Güneş ile bir arada bulunamamasının sebebi ve yüzeyindeki şekillerle ilgili inanışlar bulunmaktadır. Bunun dışında özellikle atasözlerinde, Ay'ın Tanrı olarak tasavvur edilmiş olabileceğine dair izlere de rastlamak mümkündür.

2.3.3. Yeşin (Yıldırım)

Gökyüzünde oluşup yeryüzünde nihayete eren bu doğa olayı ilkel insan için gizemli olduğu kadar korkucu idi. Türk mitolojisinde bazen Tanrı'nın cezalandırma aracı olarak görülen Yıldırım, bazen de bir insana, hayvana veya başka bir şeye çarptığı zaman onu kutsal kılmaktadır. Yakutlarda göğün altıncı katında bulunduğuna inanılan ışık ve yıldırım tanrısının adı Aan Caahın'dır. Kamçılı olarak tasavvur edilen bu Tanrı'nın kamçısı yıldırımdır. Yeryüzündeki bitkilerin koruyucusu olan Aan Caahın, bitkilere zarar vermek için yeryüzüne inen kötü ruhları kovalar (Dilek, 2014: 12). Tuva Türklerinde kam, hastalığa sebep olan kötü ruhları korkutmak için onları yıldırımla tehdit eder: *Çangılanar tarap çorgar, çannık bile çirtipter men* (yanlara dağılın, yıldırımla vururum).

Uraz'ın *Türk Mitolojisi* (1992: 36) isimli çalışmasında Urenha, Kazan-Kırgız kadınlarının ilkbaharda ilk şimşek çaktığı ve gök gürlediği zaman çadır çevresinde süt, ayran, kımız dolu kapları dolaştırarak saçı töreni yaptıkları belirtilmiştir. Müslüman Türklerden Başkurt kadınları ise şimşek çakarken süt ve ayran gibi beyaz içkileri örterek saklarlar. İnançlarına göre süt ve ayrana yıldırım düşermiş.

Diğer Türk boylarında olduğu gibi Kazan Tatarlarının mitolojik inançlarında da yıldırım ile ilgili izlere rastlamak mümkündür. Tatarların inançlarına göre, yıldırımın çarptığı ağacın inşaat işinde ve yakıt olarak kullanılması yasaktı. Yıldırımla öldürülen kişinin, Tanrı'nın sevdiği kulu olduğu düşünülürdü. Yıldırımın çarptığı ağacın içinden alınan kıvılcım, ilaç olarak kullanılırdı. Kazan Tatarları, Udmurtlar ve Çuvaşların geleneklerine göre yıldırımla yakılan ateşe dokunulmaz ve

bu ateş su ile söndürülemezdi. Bu ateşi söndürmek için siyah ineğin sütünü kullanmak gerekirdi. Başkurt, Tatar, Çuvaş, Mordva ve Sibirya'daki Türk dilini konuşan halkların inançlarına göre yıldırım, Tengri'nin kötü güçlerle mücadelesinin sonucudur. Tanrı, ucuna ateş taşları bağlanan kamçılı meleğini gönderir. Bu ateş taşları kamçıdan koparak yıldırım oluşturmakta ve şeytana çarpmaktadır. Yıldırımın çarptığı taşlar, bir daha yıldırım çarpmasın diye nazarlık olarak kullanılırdı (Davletşin, 2013: 33-34). Urmançi (2005: 139-140), Tatar Türklerinde şimşek ile ilgili olarak şöyle bir inanışın olduğunu belirtir. "Şimşek çaktığında Şeytan ormana düşse Ubır, suya düşse Su Anası, yere düşse Albastı olur."

İbn Fadlan'ın yıldırımla ilgili olarak Bulgar Türklerinin inançlarına dair aktardıklarına göre Bulgarların ülkesinde bir eve yıldırım düşerse ona yaklaşmazlar, onu ve içinde bulunan insan ve eşyayı telef oluncaya kadar öylece bırakırlar. "Bu Allah'ın gazabına uğramış" derler (Şeşen, 2013: 30). Benzer durum Moğollarda da geçerlidir. Plano Carpini, Moğollarda bir kimse yıldırım çarpması neticesinde ölmüş olursa çadırı, yatağı, arabası, keçeden örtüleri ve ölenin diğer eşyaları artık kirlenmiş olduğundan kimsenin onları almadığını veya dokunmaya cesaret edemediğini belirtir (Ayan, 2015: 55).

Tanrı'nın cezalandırma aracı olarak görülen şimşeklerden sakınmak için Tanrı'ya dua edilirdi. Bununla ilgili bazı Tatar atasözleri şöyledir: *Kük kükremese mucik ukımnmıy.* (Gök gürlemese dua okunmaz); *Kük kükremiçe, Alla dimiler*. (Gök gürlemeyince Allah demezler) (İsenbet, 2010: 337).

Tatar Türklerinin yıldırımla ilgili inançları onların bu doğa olayını Tanrıların bir cezalandırma veya mükâfatlandırma aracı olarak gördüklerini göstermektedir. Bu durum yıldırım çarpması ile ilgili pek çok ritüel ve inanç unsurunun gelişmesini beraberinde getirmiştir.

2.3.4. Timirkazık (Kutup Yıldızı)

Tatar Türkçesinde Kutup Yıldızı anlamında kullanılan *Timirkazık* sözcüğü birebir Türkiye Türkçesine aktarıldığı zaman Demirkazık anlamına gelir. Kutup Yıldızı'nın Demirkazık olarak algılanması bu yıldızla ilgili bir efsanenin varlığına işaret

etmektedir. Kutup Yıldızı, Türk düşünce sisteminde gökte hiç kımıldaman durmasından dolayı göğün direği, göğün kapısı olarak düşünülmüştür. Bu yıldızın yakınında Küçükayı ve Büyükayı burçları vardır. Efsaneye göre Büyükayı'nın yedi yıldızı aç kalmış kurtlardır. Küçükayı burcunun Kutup Yıldızı'na yakın kısmındaki iki yıldız ise Kutup Yıldızı'na bağlanmış olan Akbuzat ve Gökbuzat'tır. Yedi kurt bu iki atı yakalamak için kovalayıp durmuş (Ögel, 2010a: 170-171). Bu yıldızlarla ilgili bir Tatar bilmecesi şöyledir: *Kazıkka beylengen iki atım dulıy, dulasa da bir tireden kite almıy.* (Kazığa bağlanmış iki atım öfkeyle kurtulmaya çalışıyor, ne kadar uğraşsalar da bir yere gidemiyorlar.) Bu bilmecenin cevabı Kutup Yıldızı, Akbuzat ve Kökbuzat yıldızlarıdır (Mehmutov, 1977: 40). *Altayin Sayin Süme* destanında hanın kızını alabilmek için yedi akbüz atı yakalamak zorunda kalan Altayin Sayin Süme, atları yakalamak istediğinde atlar göğe uçup kaçmaya çalışır. Altayin Sayin Süme atına atlayıp onları göğün üçüncü katında yakalayarak yalağa bağlar (Urmançi, 2007a: 181). Bu sahne Türk mitolojisindeki Kutup Yıldızı'na bağlı atları kovalayan kurtları/hırsızları andırmaktadır.

Tatar mitolojisi incelendiğinde Kutup Yıldızı ile ilgili genel Türk mitolojisindeki efsanelere ve bu yıldızın göksel bir varlık olarak kabul edilişine dair izlere rastlamak mümkündür. Özellikle Tatar atasözleri bu yıldızla ilgili inançlara dair pek çok ipucu sunmaktadır. *Tabınsan Timirkazıkka tabın. Ana yoldızlar da tabına.* (Tapınırsan Timirkazık'a tapın. Ona yıldızlar da tapınır) (Urmançi, 2005: 41). Bu atasözünden mitsel inançlarda canlı varlıklar olarak kabul edilen yıldızların Kutup Yıldızı'na tapındığı, dolayısıyla Kutup Yıldızı'nın bütün yıldızların Tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bir varlığın Tanrı olarak kabul edilmesi için onda yaratıcılık vasfının bulunması gerekir. Bu durum, sürekli hareket halinde olan yıldızların sabit olan Kutup Yıldızı'nın etrafında dönüyormuş gibi algılanmasından kaynaklanmış olabilir.

Yine bir başka atasözünde Tatar Türklerinde Yedigen yıldız olarak bilinen Büyükayı burcunun yedi kere dönmesine rağmen Kutup Yıldızı'nın yerinden kıpırdamadığı belirtilir. *Cidigen yoldız - cidi eylene, Timirkazık urınında.* (Cidigen Yıldız (Büyükayı takımyıldızı) yedi kere döner, Timirkazık kendi yerinde) (İsenbet, 2010: 275). Kutup Yıldızı'nın ulu ata olduğuna dair bir atasözü şöyledir.

Ala tan, bola tan, Ala tan, bola tan,

Timirkazık olatan. Kutup Yıldızı ulu atan (İsenbet, 2010: 274).

Göğün arkasında olduğu düşünülen Kutup Yıldızı âdeta göğün ardında yaşayan bir Tanrı'dır.

Kük arkası Timirkazık Gök arkası Kutup Yıldızı[43] (İsenbet, 2010: 275).

Bu yıldızın eski toplumlarda en önemli işlevi özellikle gece yolculuklarında yol gösterici olması idi. Sabit duran Kutup Yıldızı her zaman kuzeyde olduğundan yön bulmayı kolaylaştırmaktaydı. Bu durum Tatar atasözlerine şöyle yansımıştır.

Ayga karap adaşsan, Ay'a bakıp yolunu şaşırsan,

Atınnı Timirkazıkka beyle. Atını Kutup Yıldızı'na bağla (İsenbet, 2010: 276).

Akbuzat yoldız, Akbuzat yıldız,

Kükbuzat yoldız, Gökbuzat yıldız,

Timirkazık bir yalgız. Kutup Yıldızı tek yalnız (İsenbet, 2010: 274).

2.3.5. Diğer Yıldızlarla İlgili İnançlar

Türklerin ilkel dönemlere ait inançlarına göre göğün kutsal olması gibi gökteki kozmogonik varlıklar da kutsaldı. Çünkü gökyüzündeki olayların, varlıkların doğrudan yeryüzü ile ilgili olduğu düşünülürdü. Bu yüzdendir ki diğer Türk boylarında olduğu gibi Tatar Türklerinde de her kişinin gökte bir yıldızı olduğu inancı mevcuttu. Yıldız kaydığında birinin dünyaya geldiğine yahut öldüğüne inanılırdı. Tatar Türkçesindeki *yoldız atılu* (yıldız kaydı), *yoldızı sünü* (yıldızı söndü) ifadelerinin ölüme işaret etmesi yıldızlarla ilgili bu inançtan kaynaklanmaktadır (Zakirova, 2003: 49). Bu konudaki bir Tatar atasözü şöyledir: *Yoldız atılgannı kürsen, üzin bil de tik tor*. (Yıldız kaydığını gördüğünde kendine bak, dik dur) (İsenbet, 2010: 274).

[43] Altay halklarının inançlarına göre Kutup Yıldızı göğün beşinci katındadır. Şaman, Tanrı'ya ulaşma yolculuğunda en fazla bu kata kadar çıkabilir. Uno Harva, *Altay Panteonu Mitler, Riüeller, İnançlar ve Tanrılar*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2014, s.37.

Pek çoğunun efsanesi günümüze ulaşmasa da başta atasözleri olmak üzere Tatar halk anlatılarında yıldızlarla ilgili inanç izlerine rastlamak mümkündür. Halk anlatılarında hakkında az da olsa bilgi verilen yıldızlar şöyle sıralanabilir: Zöhre yıldızı, Çulpan yıldızı, Yedigen yıldız (Büyükayı burcu).

Zöhre Yıldızı, Tatar mitolojisinde Ay'ın yanındaki yıldızın ismidir. Bu yıldız ile ilgili efsane günümüze değin korunabilmiştir. Efsaneye göre **"**Çok güzel, çalışkan ve becerikli bir kız olan Zöhre, üvey annesinin kendisine çektirdiği her türlü ızdıraba katlanmaktadır. Zöhre'ye pek çok ağır işler yaptıran üvey annesi, onu iş olmadığı vakitlerde de kovalarla suya gönderir. Su taşımaktan bitap düşen Zöhre, derin düşüncelere dalar. Zöhre'yi her zaman takip eden bir yıldız varmış. Bir gün bu yıldız Zöhre'ye yaklaşıp ışıkları ile onu nurlandırarak Ay'a çıkartır. Üzerindeki su kovalarının aniden çok hafiflediğini gören Zöhre, gözlerini açtığı vakit kendisini Ay'da görür. Bugün bile Ay'a dikkatli bakıldığında kovalarla su çeken Zöhre kız görünürmüş. Sürekli Ay'ın yanında dolaşan yıldız, Zöhre'yi Ay'a yükselten yıldızdır. Bu yıldızı, Zöhre Yıldızı olarak adlandırırlar" (Gıylecitdinov, 1987: 233-234).

Ay'ın yanında bulunan Zöhre Yıldızı ile ilgili izlere Tatar atasözlerinde de rastlamak mümkündür.

Ay yanında Zöhre yoldız,	Ay yanında Zöhre Yıldız,
Çakrım çakrım arası.	Çakrım çakrım arası (İsenbet, 2010: 276).
Zöhre aynın yoldaşı.	Zöhre Ay'ın yoldaşı (İsenbet, 2010: 277).

Tatar halk anlatılarında efsanesi günümüze ulaşmayan ancak atasözlerinde sıklıkla karşımıza çıkan yıldızlardan biri **Çulpan Yıldızı'**dır. Türkiye ve Azerbaycan Türklerinin Çoban Yıldızı dedikleri bu yıldıza, Kırgızlar ve Özbekler Çolpan, Moğollar Tsolman, Buryatlar ise Solbon derler. İslam astronomisinde Zühre adıyla bilinen bu yıldıza Tatar Türkleri ise Çulpan derler (Bayat, 2007: 292). Bunların dışında Kervankıran ismi ile de bilinen Çulpan Yıldızı tan vaktinin habercisidir. Tatar halk anlatılarında bu yıldız tan vaktinde göğün sultanı olarak nitelendirilir.

Tan küzi Çulpan	Tan gözü Çulpan
Tan küginde ul sultan	Tan göğünde o sultan (İsenbet, 2010: 275).

En eski Türkçe adı yediger olan Büyük Ayı Burcu, Yeniseylilere göre dört geyik ve üç avcıdan oluşmaktadır. Orta ve Batı Asya'da ise bu burç, yedi kardeş veya yedi han olarak düşünülmüştü (Ögel, 2010a: 208-209).[44] Türk dünyasında hakkında pek çok efsane anlatılan Büyük Ayı Burcu Tatar atasözlerinde Türk dünyası ile benzer şekilde **Cidigen Yıldız** olarak anılmaktadır.

Büyükayı burcunun yedi yıldızdan oluşmasıyla ilgili atasözü şöyledir:

Cidigen yoldız cidi imiş	Yedigen yıldız yedi imiş
Cidi sanasan, cavap imiş.	Yedi saysan cevap yedi imiş.

Başka bir atasözünde, *Cidigen yoldıznın koyrıgı tanga sızılır.* (Yedigen yıldızın kuyruğu tan vaktinde gözükür.) denmektedir. Bir diğer atasözünde ise Yedigen yıldız yedi kopuza benzetilmiştir:

Cidigen yoldız cidi kubız. (Yedigen yıldız yedi kopuz) (İsenbet, 2010: 275).

Şiirsel bir dille söylenen, Büyükayı burcu, Zöhre Yıldızı, Çulpan Yıldızı, Oniki Yıldız ve Kutup Yıldızı hakkındaki atasözü şöyledir:

Cidigende cidi kız,	Büyükayı burcunda yedi kız,
Ay yanında Zöhre kız,	Ay yanında Zöhre kız,
Tan yanında Çulpan kız,	Tan yanında Çulpan kız,
Uniki yoldız, uniki kız,	Oniki yıldız, oniki kız
Timirkazık bir yalgız.	Kutupyıldızı tek yalnız (İsenbet, 2010: 277).

Bu atasözünde on iki kız olduğu belirtilen **on iki yıldız**ın efsanesi şöyledir: Bilerde yaşayan Tırışmal Hoca ve on iki kızı düşmandan kurtulmak için Mercen'e kadar giderler. Burada düşmanı engellemek için yalın ayak toprak taşıyarak yeni bir dağ oluştururlar. Ancak düşmandan kaçış olmaz. Düşman, hocayı ve on iki kızını bu dağ başına diri diri gömmek ister. O esnada kızlar on iki yıldız olup göğe yükselirler. Tırışmal Hoca ise dağın eteğindeki suya karışarak akıp gider. Hâlihazırda da bu

[44] Tuva Türklerinin inançlarına göre hastalıklardan kurtulmanın bir yolu da Yedigir ilahının kutsanıp kamlanmasıdır. Kam tarafından gerçekleştirilen bu törende Yedigir yani Büyükayı burcu için şunlar söylenir: "Dokuz gökten yarlıklı, dolambaçlı yollardan, duraklayarak düşen yıldızlarım, Yedigir Tanrı! Yedi kağanın yarlığıyla, yedi Tanrı yayıldı. Dizilip yukarıda yürüyen yıldızlarım, yedi yöne kurban sunuyorum" Janyl Myrza Bapaeva, *Tuva Şamanizmi*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s.146.

nehrin başladığı kaynak kutsal kabul edilmektedir (Gıylecitdinov, 1987: 37-38). On iki yıldızla ilgili bir bilmece şöyledir.

Biz, biz, biz idik,	Biz biz idik,
Biz uniki kız idik,	Biz on iki kız idik,
Bir taktaga tizildik,	Bir tahtaya dizildik,
Tan atkançı yuk buldık.	Tan atınca yok olduk (Zakirova,2003: 48).

Tatar mitolojisinde yıldızlarla ilgili olarak dikkati çeken en önemli husus, yıldızların önemli bir kısmının kız olarak tasavvur edilmiş olmasıdır. Muhtemelen bu yıldızlarla ilgili efsaneler kayıt altına alınamadan unutulmuştur. Ancak izleri halen halk anlatılarında varlığını devam ettirmektedir.

3. İnsanın Yaratılışı ve Türeyişi

Yaratılış yoktan var edilmeyi ifade ederken türeyiş, yaratılmış bir varlıktan çoğalmayı, türemeyi anlatmaktadır. Çoruhlu (2010: 120), bu iki kavramın birbiri ile karıştırıldığını belirttikten sonra yaratılış efsanelerinde bütün insanlığın yaratılışının söz konusu olduğunu, türeyiş efsanelerinde ise bazı boyların yahut kavimlerin atalarından nasıl türediklerinin anlatıldığını söyler.

Tatar mitolojisinde doğrudan insanın yaratılışı ile ilgili bir anlatı bulunmamaktadır. Muhtemelen kayıt altına alınamadan kaybolan antropogonik mitin izlerine halk anlatılarında da rastlanılamamaktadır. Bu durumun en önemli sebebi dinlerin en önemli konularından birisinin insanın yaratılışına dair anlatıları olmasıdır. Kabul edilen her dinin ısrarla üzerinde durduğu bu konu, mitik inançtaki antropogonik metnin unutulmasını beraberinde getirmiş olmalıdır.

Kazan Tatar Türklerinin halk anlatılarında Bulgar Türklerinin kökenine dair türeyiş efsanesi bulunmaktadır. Tatar Türklerinin daha doğrusu Bulgar Türklerinin nereden geldiğini anlatan bu efsane, İslami özellikler barındırmaktadır. Efsaneye göre Nuh peygamberin üç oğlu vardır. Bunlardan birinin ismi Yafes'tir. Yafes'in Gaziy, Törik ve Alıp isimli oğulları olur. Yafes'in oğulları birbirinden güzel, güçlü yiğitlermiş. Bir süre geçtikten sonra bu kardeşlerin arasına şeytan girer ve Gaziy ile

Törik birbiriyle savaşır. Savaşta Törik, Gaziy'i yenince kardeşler artık birlikte yaşamazlar. Törik, Alıp kardeşini de alarak büyük soğuk suyu olan bir nehrin kenarına yerleşir. Alıp gerçekten yiğit biridir. İstese, küçük dağları bir yerden alıp başka bir yere koyar, eli ile at, sığır gibi büyük hayvanları kaldırırmış. Bunların yerleştiği yer, kara orman ve sazlıkmış. Özellikle yağmurlu günlerde Alıp'ın çarığına çamurlar dolarmış. Sıcak günlerde ise bu çamurlar kurur ve Alıp'ı rahatsız edermiş. Alıp zaman zaman durup bu çamurları çıkartırmış. Böylece yol kenarlarındaki düzlüklerde küçük tepeler oluşmuş.

Alıp bir gün ava çıkar, yolunu kaybeder, abisi Törik'in yanına dönemez. Orman içinde yürürken bir su kenarına gelir. Bu su boyunda onunla aynı dili konuşan ancak Alıp'a yabancı olan kişiler varmış. Alıp burada yaşar ve evlenir. İki erkek çocuğu olur. Çocuklarına Bolgar ve Bortas isimlerini koyar. Alıp gibi yiğit olan Bolgar ve Bortas büyüdükten sonra, ikisi bir yerde kale kurup yaşamaya başlarlar. Uzun yıllar geçer, bu iki kalede yaşayan kişilerin sayısı çoğalır. Böylece aynı tohumdan iki türlü halk olan Bolgarlar ve Bortaslar ortaya çıkar (Zakirova, 2003: 22-23). Bu efsaneye göre Tatar Türkleri Hz. Nuh'un oğullarından Yafes'in Alıp isimli oğlunun soyundan gelmektedir. Efsanede dikkati çeken en önemli nokta, Tatar Türklerinin Yafes'in oğullarından Törik'in değil Alıp'ın soyundan gelmiş olmasıdır. Benzer şekilde Reşideddin de Nuh peygamberin yeryüzünü kuzeyden güneye doğru üç kısma ayırdığını, birinci kısmını kara tenli kişilerin neslinin geldiği Ham'a, ikinci kısmını Arap ve Farsların nesil başı olan Sim'a ve üçüncü kısmını ise bütün Türk halklarının atası olan Yafes'e verdiğini söyler (Zakirova, 2003: 24). Ancak burada Türklerin Yafes'in hangi oğlunun soyundan geldiği belirtilmemektedir. Kaşgarlı Mahmud ise Türklerin Yalavaç Nuh oğlu Yafes'in Türk isimli oğlundan türediğini söyler (Atalay, 1998: 28).[45] Tatar Türklerinin türeyişi hakkında anlatılan efsaneler dikkate alınırsa, Bulgarlar ile diğer Türk boylarının Yafes'in farklı oğullarından türediği anlaşılmaktadır.

[45] Biçurin de Yafes'in, Hazar Denizi'nden Kore'ye kadar Orta Asya'da yaşayan bütün Türki halkların nesil başı olduğunu belirtir. Türik'in yedinci nesil torunları ikiz doğar. Tatar ve Moğol. Babaları İlli-han, Türk yurdunu bölüp Tatar'a ilin doğusunu, Moğol'a batısını verir. Moğoldan üçüncü nesilde Karahan'ın oğlu büyük Oğuzhan doğar. Akt. İlsöyer Zakirova, *Bulgar Çorı Halık İcatı,* Fikir, Tataristan 2013, s. 25. Ancak burada belirtilen Tatarların Kazan Türkleri mi yoksa Moğol asıllı Tatarlar mı olduğu belli değildir

Tatarların nesil başı olarak kabul ettikleri Alıp, Tatar halk anlatılarında farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bazı halk anlatılarında Alıpların, Yecüc Mecüc veya Gad neslinin kalıntıları olduğu söylenmektedir. *Zur Gevdeli Kişi* (Büyük Gövdeli Kişi) efsanesinde Bolgar şehrine gelen İbn Fadlan, Bolgar padişahına bu konu hakkında bir soru sorar. Padişah, kendisine bir tüccar tarafından aktarılan şu sözleri söyler: "Ey padişah! Sudan bir kişi yüzüp çıktı, eğer o bize yakın halklardan ise bizim bu yerlerde kalmamız mümkün değil ve bizim başka bir yere göçmekten başka çaremiz kalmaz." Bu sözler üzerine atına binip bu kişiyi görmeye giden padişah onu şöyle tarif eder: "Onun uzunluğu benim dirseklerim ile ölçüldüğünde, on iki dirsek olur. Başı en büyük kazanın büyüklüğü kadar, burnu çeyrekten fazla, iki gözü oldukça büyük, parmaklarının her biri çeyrekten uzun."

Padişah, kendisi ile konuşmayan bu kişiyi kendi halkı arasına yerleştirir. Bu kişi hakkında kendilerinden üç ay uzaklıktaki Baltık halklarına bir mektup yazar. Kendilerine şöyle bir cevap gelir: "Bu kişi Yecüc Mecüclerdendir. Onlar bizden üç aylık uzaklıkta yaşamaktadırlar. Onlar ile bizi deniz ayırır, çünkü onlar denizin karşı tarafında yaşarlar. Onlar vahşi hayvanlar şeklinde münasebette bulunurlar. Allah onlar için her gün denizden bir balık çıkarır ve onların her biri gelip yanındaki bıçak ile kendisine ve ailesine yetecek kadar kesip alır. Eğer o kendine ve ailesine yetecek olandan fazlasını alırsa onun içi hastalanır. Bazen bundan dolayı ölürler. Bazen de onlar balıktan kendilerine yetecek kadar alırlarmış, o balık geri dönüp denize girermiş. Onlar bu şekilde gece gündüz yaşamlarını sürdürürler."

Padişah, İbn Fadlan'a bu kişi hakkında şunları söyler: "O belli bir süre benim yanımda yaşadı ve şöyle oluyordu. Ona bir çocuk baksa, o çocuk ölür, hamile kadın baksa çocuğunu düşürürdü. Eğer o, bir kişiyi ele geçirse, onu asla bırakmaz, iki kolu ile öldürünceye kadar sıkardı. Bunu görünce, ben onu büyük bir ağaca astırdım, o burada öldü. Eğer onun kemiklerini ve başını görmek istersen sana gösteririm" (Gıylecitdinov: 1987: 22-23). Bu efsane ile Tatarların Alıp'tan türediğine dair anlatılan efsane arasında benzerlikler bulunmaktadır. Şöyle ki, her iki efsanede de Alıp denilen büyük gövdeli insanlardan bahsedilmektedir. Gerek Yafes'in oğlu Alıp, gerekse bu efsane de anlatılan kişi, ormanda kaybolduktan sonra bir su kenarına çıkar ve orada kendisi gibi konuşan insanlarla karşılaşır.

Bolgar Pehlivanı isimli efsanede, Bolgar şehrinin yöneticisinin hizmetinde olan büyük gövdeli bir kişiden bahsedilir. Bu kişinin Gadlar neslinden olduğu söylenir. Yedi zirag[46] uzunluğundaki bu kişi padişahın hizmetindedir.[47] Efsanenin devamında padişahın bu kişiyi savaşlarda kullandığı, bu kişinin savaşta yayaları elindeki sopa ile öldürdüğü, Türklerin onu gördüklerinde korkup kaçtıkları ancak böyle görünmesine rağmen karakterinin ve yaptığı işlerin iyi olduğu söylenir (Gıylecitdinov, 1987: 24).

Ehmer Dağları ile ilgili anlatılan efsane de Alplerle ilgilidir. Efsaneye göre Ehmer isimli son derece büyük gövdeli, cesur bir bahadır ağaçları kesip ekin ekmeye başlar. Bu kişinin çabatasını[48] topraktan temizlediği yerlerde tepeler hâsıl olur. Böylece Ehmer Dağları oluşmuştur (Sibgatullina, 1997: 129-130).[49] Bu efsanede de Yafes'in oğullarından Alıp'ın anlatıldığı efsaneye benzer şekilde bir Alp'in, çarığına dolan çamuru temizlemesiyle dağların, tepelerin oluşumu anlatılır. Alplerin çarığına dolan çamuru temizlemesiyle oluşan dağlar hakkında anlatılan efsanelerin benzerleri Çuvaş Türklerinde de mevcuttur. Efsanelerde bir çocuk Alp, annesinin telkiniyle cebine koyduğu insanları yerlerine bırakırken ayakkabısına dolan toprağı çıkarır ve bu topraktan tepeler, dağlar oluşur (Bayram, 2010: 175, 177, 262-285). Bunun dışında Çuvaş halk anlatılarında bazı göllerin de oluşumu Alplerle ilişkilendirilerek, bu göllerin Alpin çiğnediği acı *kipşe* otunu tükürmesiyle veya Alpin gözyaşlarıyla meydana geldiği belirtilir (Bayram, 2010: 165, 285-286).

Tatar halk anlatılarından yola çıkarak Alıpların yahut dev insanların özellikleri genel olarak şöyle sıralanabilir. İnsanları ve hayvanları elleri ile alıp keselerine koyacak kadar büyüktürler. Çarıklarına dolan toprakları temizledikleri vakit bu toprakları yığdıkları yer, dağ veya tepe olur. Otlar arasında yürür gibi

---

[46] Parmak uçlarından dirseğe kadar olan kısma denk düşen uzunluk *Tatar Tilinin Anlatmalı Süzligi,* Matbugat Yortı Neşriyatı, Kazan 2005.

[47] *Defgıy hem Anın Sinlisi* (Defgıy ve Onun Kız kardeşi) isimli efsanede de Gad neslinden olan bir alpten ve onun kız kardeşinden bahsedilir. Bu kişinin büyüklüğü yedi dirsekten fazla imiş. Defgıy ismindeki bu kişi bir insanın küçük bir çocuğu koltuğu altına alması gibi atları koltuk altına kıstırırmış. Efsaneyi anlatan kişi Defgıy ile karşılaştığını ve kendisiyle selamlaştığını söyleyip kendisinin başının Defgıy'in ancak alt kaburgalarına ulaştığını belirtir. Defgıy'in kendisi gibi olan kız kardeşinin, kocasını göğsüne bastırıp kaburgalarını kırarak öldürdüğü anlatılır. S. Gıylecitdinov, *Tatar Halık İcatı: Rivayetler hem Legendalar,* Tatarstan Kitap Neşriyatı, Tataristan 1987, s.24.

[48] Dönemin ayakkabısı.

[49] Alp Dağı efsanesinde de dev çocuğu, çarığına giren toprakları çıkarınca dağ oluşur. S. Gıylecitdinov, *Tatar Halık İcatı: Rivayetler hem Legendalar,* Tatarstan Kitap Neşriyatı, Tataristan 1987, s.250.

ormanlardan geçer, büyük çukurları, küçücük çukurları atlar gibi geçerler. Dağdan dağa atlayarak ulaşırlar. Yine bu efsanelerde insanlar, devlere göre kurt, oyuncak, karınca kadardır. Dev anne babalar kendilerinden sonra insanların (küçük nesillerin) geleceğini ve bu insanların kıyamete kadar yaşayacağını belirtilir (Gıylecitdinov, 1987: 250-252).[50]

Tatar halk anlatılarında Alıplar ile ilgili efsaneler incelendiğinde, Tatarların nesil başı kabul ettikleri Nuh'un oğlu Yafes'in oğullarından Alıp ile ilgili efsanenin muhtelif kısımlarının başka efsaneler içerisine yayılmış olduğu görülmektedir.

3.1. İnsanoğlunun Ömrü

İlkel insan için merak edilen konulardan biri de dünyadaki canlıların ve insanın ömrüdür. Ömrün uzunluğunun ve kısalığının biyolojik sebeplerinin bilinmediği dönemlerde bu husus inanç sistemi içerisinde açıklanmaya çalışılmıştır. Türk mitolojisinde bu konu ile ilgili anlatılan bir Altay efsanesinde insanın ömrü, Altay Türklerinin yaratılış felsefesine uygun bir şekilde tasavvur edilmiştir. Efsaneye göre "insanı yaratan Altay Kuday onun ömrünü kara saçı ağarana, ak dişleri sararana dek vermiştir. Fakat insanın aç gözlülüğünden dolayı çok uzun yaşarsa yeryüzündeki her şeyi yok edeceğinden korkan Erlik, insanın yaşını yetmiş iki ile sınırlandırmıştır. Altay Kuday, Erlik'in bu kararına uymayıp hayvanları toplayarak insanın yaşını arttırmayı düşünmüş. Topladığı hayvanların içinden, kapıdan en son çıkanın sözünü kabul edeceğini söylemiş. Ayı demiş ki, yalnızca yaşlılar ölsün. Geyik demiş ki, yalnızca kadınlar ölsün... Son olarak fare, genci de yaşlısı da ölsün deyince onun dediği kabul olunmuş" (Muytiyeva, Çoçkina, 1996: 9-10). İnsanoğlunun ömrü ile ilgili bu Altay efsanesinin bir benzeri Tatar halk anlatılarında da mevcuttur.

Kişi Gomiri Niçik Korılgan? (İnsan Ömrü Nasıl Belirlenmiş?) isimli Tatar efsanesinde bazı hayvanların ömürleri ile birlikte insanın ne kadar yaşayacağı konusu

[50] Şeref el-Zaman el Mervezi'nin eserinde Kırgızlardan bahsedilirken bir adamın bir kayığa binip üç gün güneş, yıldız, ışık görmeden yol aldıktan sonra bir vadiye çıktığı, bu vadide uzun boylu üç süvari gördüğü belirtilir. Her bir süvarinin boyu uzun kargılı bir mızrak kadardır. Yanlarında inekler kadar büyük köpekler varmış. Bir çadırın üzerine attıkları bu adama yemeklerinden yedirmişler. Sonra aralarından biri bu adamı alıp yurdunun yakınına bırakmış, hiç kimse bu insanların kim, ne cins olduklarını anlayamamış. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 71.

anlatılmaktadır. Bu efsanede insan ömrü belirli aralıklara bölünmüştür. Bu aralıklardan ilk yirmi yaş insana ait olmakla birlikte diğer yaş aralıkları bazı hayvanların ömürlerinden alınmıştır. Efsanenin sonunda insanın ömrü yetmiş yaş ile sınırlandırılmıştır. Efsane kısaca şu şekildedir: Eski zamanlarda insanlar, hayvanlar yaşamaya başladığında hepsi bir araya gelip toplanır. Bu toplantıda hangi canlıya ne kadar ömür verileceği tartışılır. İnsanoğluna kaygısız yaşaması için yirmi yaş verilir. Ata ise kırk yaş verilir. Ancak at, "bana kırk yaş gerekmez, yirmi yaş yeter, ben insanların emrindeyim" der. Bunun üzerine atın yirmi yaşı insanın yaşına eklenir. Daha sonra köpeğe yirmi yaş verirler. Köpek ise "bana on yıl yeter, ben her daim soğukta yaşıyorum" der. Köpeğin de artan on yılı insanın yaşına eklenir. Maymuna yirmi yaş verilir. Ancak maymun da bu yaşın fazla olduğunu, kendisinin her zaman zorluklar içerisinde yaşadığını söyleyip kendisine verilen yaşın on yılını kabul eder. Maymunun ömründen artan on yıl da insana verilir. Son olarak kedi çağrılır ve ona da yirmi yıllık bir ömür verilir. Fakat kedi de kendisi için bu ömrün fazla olduğunu, yaşamının insana bağlı olduğunu söyleyip yirmi yılın on yılını kabul eder. Kediden de artan ömürle birlikte insanoğlunun ömrü yetmiş yıla çıkar.

İnsanlar yirmi yaşa kadar rahat bir ömür sürer. Yirmi yaşından sonra at ömrü başlar. Dünyayı bekler, atın eyerini çeker (ağır işler yapar/çok meşakkat çeker), çok çalışır. Kırk yaşından sonra köpek ömrü başlar. Çocukları büyüdüğünden onlara ulur (onları yönetir). Elli yaşından sonra maymun ömrünün girmesiyle maymuna benzemeye başlar. Gözleri çukurlaşır, kamburu çıkar, beli bükülür. Altmış yaşından sonra kedi ömrü başlar. Her zaman sıcak, yumuşak yerleri sever. İnsanoğlunun ömrü işte böyle verilmiştir (Gıylecitdinov, 1987: 249-250).

İnsan ömrüyle ilgili Altay efsanesi ile Tatar efsanesi arasında benzerlikler ve farklılıklar mevcuttur. Her iki efsanede de insan ömrünün ne kadar olduğu sorusu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu efsanelerde insan ömrünün belirlenmesinde hayvanların etkin rolü görülmektedir. Ancak her iki efsanede geçen hayvanlar birbirinden farklıdır. Altay efsanesinde ayı, geyik, fare gibi yabani hayvanlar ön planda iken Tatar efsanesinde at, köpek, kedi gibi çoğunlukla evcil hayvanlar göze çarpmaktadır. Altay efsanesinde insana yetmiş iki yıl ömür verilirken, Tatar efsanesinde yetmiş yıl verilmiştir. İlk efsanede Kuday, Erlik gibi Tanrıların ismi geçmesine rağmen ikincisinde herhangi bir Tanrı ismi geçmemektedir.

İnsan ömrünün yetmiş yıl oluşu ile ilgili olarak *Zirek Kart* (Zeki Yaşlı) isimli Tatar masalına göre ilk zamanlar bir padişah yetmiş yaşına ulaşan kişileri bir işe yaramadığından dolayı öldürtürmüş. Ancak bir kişi yetmiş yaşındaki babasını öldürmeye kıyamaz ve onu saklar. Bu kişi babasının yardımıyla padişahın kendisini tabi tuttuğu sınavları başarı ile geçer. Bunun üzerine padişah bu sınavları kimin yardımıyla başardığı sorar. Masalın kahramanı yetmiş yaşındaki babasının yardımıyla bu sınavları başardığını söyleyince padişah, dünyaya yaşlıların da gerekli olduğunu, bundan böyle yaşlıların öldürülmeyeceğini söyler (Camaletdinov, 1981: 19-21). Sembolik bir okuma ile bu masalda geçen ilk zamanlardaki padişah, Tanrı olarak yorumlanabilir. Masalın devamında Tanrı'nın insanoğluna yetmiş yıl ömür verdiği, insanların bu ömürden fazla yaşamasına müsaade etmediği; ancak bir süre sonra bu kararından vazgeçerek yetmiş yaşından sonra da insanların yaşamasına müsaade ettiği anlaşılmaktadır.

Netice olarak insanın ömrü konusu toplumlar tarafından merak edilmiş ve mitik tasavvurlar çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıklamaların yapıldığı mitik metinlerde her toplumun günlük yaşantısında sıklıkla karşılaştığı ve önem verdiği unsurlar kullanılmıştır. Türklerde insan ömrü ile ilgili anlatılan bu efsaneler aynı zamanda ilk yaşname örnekleri olarak değerlendirilebilir.

4. Eskatoloji Mitleri

Dünyanın sonu ile ilgili mitlere eskatoloji mitleri denir. Eskatolojik mitler ilkel dönemlerde yaşayan insanların, dünyanın ebedi olmadığına dair düşüncesinin sonucudur. Bu mitler aynı zamanda Tanrılara, dünyaya, evrene vs. dair bir bütünü oluşturan anlatıların son parçası olarak değerlendirilebilir.

Altay mitolojisinde *Kalgançı Çak* denilen kıyamet ile ilgili mitik metinlerin sayısı genel Türk mitolojisinde oldukça azdır. Telengit, Teleüt ve Altaylarda tespit edilen kıyametle ilgili efsaneler ise hacim bakımından sınırlıdır. Bu metinler incelendiğinde *Kalgançı Çak*'ın, yani kıyametin alametleri olarak değerlendirilebilecek iki husus göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi insanlar arasında meydana gelen değişiklikler, diğeri ise dünyada meydana gelen değişikliklerdir. İnsanlar arasında meydana gelen değişikliklere göre töre bozulur,

ulus dağılır, hanlar hanlara, uluslar uluslara saldırır ve bunlar birbirlerine kötülük düşünürler. Büyük hakan halkını bırakır ve il başsız kalır. Baba oğlunu, oğlu babasını tanımaz. Anneler yavrularını bırakır. At başı büyüklüğünde altın, bir tas yemekten kıymetsiz olur. Yaban soğanı pahalı olur. Dünyada meydana gelen değişiklikler ise şöyledir: Kara yer ateşle kaplanır, tepeler çalkalanır, kara su kanla karışıp akar, yer uğuldar, dağlar sallanır, çukurlar, hendekler yıkılır, gök gürler, göğün kenarı açılır, deniz çalkalanır gibi görünür, yerin altı üstüne gelir. Yosunlar öğütülüp toz olur. Ay ve güneş ışıksız olur. Bunların dışında denizin dibinden dokuz parça kara taş çıkar. Bu dokuz taş dokuza bölünür ve her parçadan dokuz çemberli sandık çıkar. Her sandıktan ise demir atlı dokuz kişi çıkar. Yerde köngül denilen zehirli bir ot biter. Bu otun kökünden sarı çekirge çıkar. Hayvanlara çarpsa hayvanların, insanlara çarpsa insanların kanlarını sömürür (Sakaoğlu, Duymaz, 2011: 189-194).

Pek çok Türk boyunda olduğu gibi Tatar Türklerinde de doğrudan dünyanın sonu ile ilgili mitik metinler günümüze ulaşmamıştır. Ancak halk anlatılarında Tatarların kıyamet ile ilgili inanç izlerine rastlamak mümkündür. Tatar halk anlatılarında dünyanın sonu ile ilgili yapılan tespitlerden ilki Türklerin dünya tasarımı ile yakından ilgilidir. Türk mitolojisinde dünya tasarımı ile ilgili olarak, dünyanın ilahi bir öküzün boynuzları arasında olduğu, öküzün ise uçsuz bucaksız suda yüzen bir balığın bıyığında durduğu belirtilmişti. Leyla ile Mecnun hikâyesinin Tatar varyantının son kısmında Türklerin dünya tasarımı ile ilgili bu inancına işaret edilerek kıyametin nasıl kopacağı belirtilmektedir. Hikâyede, Leyla ile Mecnun kavuşamadan vefat ederler. Onların ölümünden sonra hocaları Zeyd, bir düş görür. Zeyd'in düşünde, iki âşık içerisinde her türlü yemişin ve ağacın bulunduğu ulu bir bahçededir. Bunun üzerine Zeyd iki aşığa; "yoksa birbirinize kavuştunuz mu ?" diye sorar. Onlar şöyle cevap verir: "Ey Hoca, bizlere bu yer ve gök bozulmadığı sürece kavuşma emri yoktur. Onun için bizim düğünümüzde bu yeri taşıyan öküzü kesip toy ederler. Eğer bizler dünyada kavuşsaydık, bu yer harap olurdu, insanoğullarına mekân kalmazdı" (Urmançi, 2007: 257).

Tatar halk anlatılarında dünyanın sonu ile ilgili bir diğer tasavvur, yine Türklerin mitik inançlarındaki dünya tasarımı ile ilişkilidir. Tatar destanlarından *Yirtöşlik* destanında dünyanın sonu ile ilgili olarak yer kökünün dayağı yani yeryüzünü ayakta tutan direğin, ağacın vs. yıkılmasından kaynaklanan bir kıyamet

tasavvuru bulunmaktadır. Bu destanda Barsa Kilmes padişahının kızını almaya giden Yirtöşlik, yolda evini köşelerinden doldurup ayakta tutmaya çalışan bir ihtiyara rastlar ve ona ne yaptığını sorar. Bunun üzerine yaşlı adam, "Barsa Kilmes padişahının kızı Könersılu, Yirtöşlik beni almaya gelmesin diye, yer kökünün dayağını almış, bunun için evim durmuyor," diye cevap verir (Urmançi, 2007a: 155). *Yirtöşlik* destanına göre yer kökünün dayağı sadece dünyayı değil, aynı zamanda dünyadaki yapıları da ayakta tutmaktadır. Bu dayağın alınması yahut yıkılması dünyadaki bütün yapıların, dolayısıyla dünyanın yıkılması anlamına gelmektedir. Benzer şekilde *Kuzı Körpeç ile Bayansılu* destanında, Kuzı Körpeç'in annesi rüyasında felaket işareti olarak dünya direği olan 'baytirek'in yıkıldığını görür (Urmançi, 2007: 34).

Tatar Türklerinde dünyanın yıkılması yahut kıyametin kopması ile ilişkilendirilebilecek iki atasözü mevcuttur. Bu atasözlerin birinde Kuyruklu yıldızın dünyanın sonunu getireceği belirtilir. *Koyrıklı yoldız afetke*. (Kuyruklu yıldız felakettir) (İsenbet, 2010: 275). Diğerinde ise dünyayı rüzgârın bozacağı belirtilir. *Dünyanı cil bozar, kişi arasın süz bozar*. (Dünyayı yel bozar, kişilerin arasını söz bozar) (Emirov, 2005: 21).

Bunların dışında Tatar bilmecelerinde dünyanın sonu ile ilgili olarak kıyamet koptuğunda, taş üstüne taş kopacağı belirtilir.

Zaman ahırı bulganda	Zaman sone erince
Taş östine taş kubar,	Taş üstüne taş kopar,
İki taşnın eçinnen	İki taşın içinden
Bödre çeçli kız çıgar.	Kıvırcık saçlı kız çıkar.

Cevap: *Çakma çağıp ut kabızu* (Çakmak çakıp ateş yakmak) (Gilmanov, 1996: 75).

Sonuç olarak Tatar Türklerinde eskatoloji mitleri müstakil metin halinde bulunmamaktadır. Ancak halk edebiyatı metinlerinde dünyanın sonu ile ilgili çeşitli tasavvurlar mevcuttur. Bu tasavvurlar dünyanın yaratılışı ve tasarımıyla uyum içerisindedir.

5. Diğer Mitler

5.1. Takvim Mitleri

Takvim, toplumların günlük yaşamlarını kolaylaştırmak için güneşin, ayın, yıldızların hareketleri ile doğanın döngüsünü göz önünde bulundurarak zamanı çeşitli kısımlara ayıran bir vakit düzenleme yöntemidir. Toplumlar bu vakit düzenleme yöntemini oluştururken dini ve kültürel yaşantısını, yerleşik veya göçebe hayat tarzının oluşturduğu şartları, yaşadıkları coğrafyanın iklimsel özelliklerini, komşu milletlerle olan münasebetlerini vb. göz önünde bulundurmuştur. Bazen de din değiştirme yahut baskın kültürlerin tesiri ile başka millletlerin takvimleri kullanılmıştır. Türkler de tarihi süreç boyunca pek çok takvim kullanmıştır. Yapılan her takvim değişikliğinde bir önceki takvim, halk takvimi durumuna gelmiştir. Nitekim Türk Takvimi olarak da kabul edilen Oniki Hayvanlı takvim, Anadolu'nun bazı bölgelerinde halen halk arasında yaşamaktadır.

Türklerle ilgili bilgi veren kaynaklar incelendiğinde Türklerin hangi tarihi başlangıç noktası olarak aldığına dair bilgi bulunmamaktadır. Turan'a (2006: 44-45) göre Türkler ilk zamanlarda birçok eski millette olduğu gibi yılın aylarını gökteki ayın haraketlerine uydurarak hesap etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda Türklerde göksel bir unsur olan aya verilen önem ile de uyum içerisindedir.

Melioranskiy, Kül Tigin epigrafik yazıtını inceledikten sonra Eski Türklerin ilk yıllık takviminin on aydan oluştuğu ve isimlerinin sıra sayılarıyla aynı olduğu kanaatine varmıştır. İlk iki ay, büyük ve küçük aylar olarak adlandırılmıştı. VIII. yüzyıldan itibaren ise Çin takviminin bir benzeri olan Türk-Moğol hayvan takvimi kullanılmıştır (Davletşin, 2013: 124). Türklerin yaygın şekilde kullandığı takvimlerden olan On İki Hayvanlı takvime dair ilk bilgilere Orhun Kitabeleri'nde rastlanmaktadır. Kül Tigin Yazıtı'nda Kül Tigin'in Koyun yılının on yedisinde vefat ettiği belirtilir. Kül Tigin için yapılan türbenin resimlerinin ve yazıt taşının ise Maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde bittiği yazılmaktadır (Özçelik, 2010: 48). Bilge Kağan Yazıtı'nda geçen "Bunca kazanmış (olan) babam Hakan, Köpek yıl(ının) onuncu ay(ının yirmi altı(sında) vefat etti. Domuz yıl(ının) beşinci ay(ının)

yirmi yedi(sin)de cenaze töreni(ni) tamamladım" ifadeleri On İki Hayvanlı takvimin bu dönemde kullanıldığını göstermektedir (Özçelik, 2010: 76).

Türk kültür tarihi açısından önemli kaynaklardan olan Dîvânü Lügati't-Türk'te On İki Hayvanlı takvimin nasıl ortaya çıktığına dair bir efsane bulunmaktadır.[51] Bu efsanede bir takvime neden ihtiyaç duyulduğu, On İki Hayvanlı takvimin nasıl oluşturulduğu ve oluşturulan takvimdeki hayvanların bulunduğu yıllara dair inanışlar anlatılmaktadır.[52] On İki Hayvanlı takvim Türklerin zamanı on ikilik birimlere ayırdığını göstermektedir. Nitekim farklı Türk boylarında her on iki yıllık zaman dilimi *müçe, müçel, müçöl, müşel* gibi isimlerle adlandırılmaktadır (Biray, 2009: 672).

---

[51] "Türkler on iki çeşit hayvanın adını alarak on iki yıla ad olarak vermişler; çocukların yaşlarını, savaş tarihlerini ve başka şeyleri hep bu yılların dönmesi ile hesap ederler. Bunun kökü şöyle olmuştur: Türk hakanlarından birisi, kendisinden birkaç yıl önce olmuş bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; onun üzerine, bu iş için Hakan ulusuyla geneş (müşavere) yapar ve kurultayda "biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla birer ad koyalım; sağışlarımızı bu yılların geçmesiyle anlıyalım; bu, aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın" dedi. Ulus, Hakanın bu önerisini onayladı. Bunun üzerine Hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını 'Ilısu'ya doğru sürsünler" diye emreder. Bu, büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlarlar, birtakım hayvanlar suya atılırlar; on ikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak takılır. Bu hayvanlardan birincisi "sıçgan=sıçan" imiş. İlk önce geçen bu hayvan olduğundan yılın başı bu adla anılmış ve "sıçgan yılı" denilmiş; bundan sonra sırasıyla geçen hayvanların adları yıllara verilmiş: ud yılı: Öküz yılı; pars yılı: Pars yılı; tawışgan yılı: Tavşan yılı; nek yılı: Timsah yılı; yılan yılı: Yılan yılı; yund yılı: At yılı; koy yılı: Koyun yılı; biçin yılı: Maymun yılı; takagu yılı: Tavuk yılı; it yılı: Köpek yılı; tonğuz yılı: Domuz yılı

Sayı tonğuz yılına varınca dönülerek yine "sıçgan yılı"ndan başlar. Kaşgarlı Mahmut der ki: Biz şu kitabı yazdığımızda dört yüz altmışaltı (466) senesinin Muharrem ayı idi, yılan yılı girmişti. Bu yıl geçip de 467 yılı olunca "yund yılı" girecekti. Hesap sana gösterdiğim üzere olacaktır. Türkler bu yılların her birinde bir hikmet var sanarak onunla fal tutarlar, uğur sayarlar; söz gelimi: Ud yılı geldiğinde savaş çoğalırmış; çünkü öküzler birbirleriyle vuruşurlar, tos yaparlar. Takagu yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında karışıklık çıkarmış; çünkü tavuğun yiyeceği danedir; daneyi bulabilmek için çöpleri, kırıntıları birbirine karıştırır. Timsah yılı girdiğinde yağmur çok yağar, bolluk olurmuş; çünkü timsah suda yaşar. Domuz yılı girince kar ve soğuk çok olur, kargaşalık çıkarmış. Böylece Türkler her yıl bir şey olacağına inanırlar. Türklerde haftanın yedi gününün adı yoktur. Çünkü hafta denilen şey İslamlıktan sonra bilinmiştir. Ayların adlarına gelince: Şehirlerde Arapça ad kullanılır. Göçebe olan ve Müslüman bulunmayan Türkler, yılı dört ayrıma bölerek ad verirler. Her üç ayın bir adı vardır. Yılın geçmesi bununla bilinir. Yenigün (Nevruz)den sonra ilkbahara oglak ay, sonra uluğ oglak ay derler; çünkü bu ikinci parçada oğlak büyür. Bundan sonra uluğ ay denir; çünkü bu parça yaz ortasıdır; yeryüzünde nimet bolarır, hayvanlar büyür, süt çoğalır; başkası da böyledir. Az kullanıldığı için öbür adı söylemiyorum, sen anla" Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi,* I. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1998, s.344-348.

[52] On İki Hayvanlı Takvim ile ilgili yapılan çalışmaların değerlendirmesi için bk. Mustafa Balcı, "Bilinmeyen Bir 12 Hayvanlı Takvim Risalesi: Takvîm-i Tatar Ma'a-Acem", *Türkbilig*, (20), 2010, s.85-96.

İdris Güven Kaya, "İsmail Bin Abdullah'ın Oniki Hayvanlı Türk Takvimi". *Turkish Studies*, 7, (2), 2010, s.15-34.

Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Tatar Türkleri de diğer Türk boyları gibi değişik takvim sistemlerini kullanmıştır. Şehabettin Mercani'nin Selim bin Dust el-Kavali'nin kitabından aktardığına göre Tatar Türkleri Perslerin takvim sistemini kullanmıştır. "Hey, akıllı insan bil ki, güneş yılının üç çeşit hesap sistemi vardır. Birine "Perslerin takvim sistemi" denir. Bulgar'ın ahalisi bu sistemi kullanmıştır. Diğerine "Rumların hesap sistemi" denir. Hristiyanlar bu hesap sistemini kullanmışlardır. Üçüncüsünü (Hamal takvim sistemini) bütün şehirlerdeki Müslümanlar kullanmışlardır. Böyle olunca bütün Müslümanların Hamal takvimi sistemini bilmesi gerekir. Çünkü namaz vakitleri, gece ve güneşin batış vakti bu takvim ile belirlenmekte idi. Önce Fars Nevruzu, sonra Rum Nevruzu, ondan sonra ise Hamal Nevruzu gelir. Bulgar âlimleri bunlara "Bala Nevruz" (Küçük Nevruz), "Kart Nevruz" (Büyük Nevruz) ve "Şişik Nevruz" derler (Mercani, 1989: 57).

Mercani, bütün Müslümanların Hamal takvim sistemini kullandığı belirtmektedir. Güneş Hicresi de denilen bu takvim sistemi ile XI. yüzyıldan beri kullanılagelen Zodyak takvimi kastedilmektedir. Bu takvime göre güneş, on iki ay içerisinde on iki takım burcundan geçmektedir. Tatarlara ait halk edebiyatı metinlerinde bu takvimin izlerine rastlanmaktadır. Söz gelimi; "Savar (Nisan) gelmezse ilkbahar da olmaz; Sunbel (Ağustos) doğarsa soğuk su olur; Gakrabın başında (Ekim'in) kar yağarsa kırk gün sonra kar yerde birikecektir; Hut (Şubat) başladıysa kadınlar için sıcak dönem başlamıştır (dokuma işlerinin başlangıcı); Hamal (Mart) 'senin rezervlerini kurutacağım' demiştir; Gauz (Mayıs) gelene kadar yaz gelmeyecek, Kavas (Kasım) gelene kadar kış gelmeyecektir (Davletşin, 2013: 130).[53] Tatar Türklerine ait halk anlatıları incelendiğinde ayların ifade edilmesinde güneşin on iki burçtan geçmesiyle hesaplanan Zodyak takvimi kullanılırken, yılların ifade edilmesinde On İki Hayvanlı takvimin kullanıldığı görülmektedir. Söz gelimi *Kazan Tarihi* isimli efsanede, Kazan'ın Ruslar tarafından alındığı tarih şu şekilde ifade edilir. "Yekşembe günü Gakrab Yıldızının (Akrep yıldızı) ikinci günü idi, sıçan yılı idi" (Gıylecitdinov, 1987: 59).

[53] Kutadgu Bilig'de de baharın gelişi anlatılırken Zodyak Takvimi kullanılmaktadır. "Güneş balık kuyruğundan (hût), kuzu burnuna (hamel) kadar olan yerine tekrar döndü. Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II,* 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.16.

Tatar Türkleri arasında yılların ifade edilmesinde yaygın bir şekilde kullanılan takvimlerden biri de On İki Hayvanlı takvimdir. Bu takvimin ortaya çıkışı ile ilgili olarak anlatılan bir Tatar efsanesi şöyledir: Eski zamanlarda insanlar kendi yıl hesaplarını çeşitli hayvan isimleri ile adlandırmak isterler. Bu haber hayvanlar arasında yayılır. İsmi sayılan on iki hayvan arasında ilk sırada olmak konusunda tartışma başlar. At söylemiş: ben insanları üstüme bindirip uzakları yakın ederim. İnsana benden faydalı ev hayvanı yok, yıl ağası ben olmalıyım der. Deve: sen insanın işini yapıyorsun ama samanını yiyip suyunu içiyorsun, yediklerin için kul oldun. Beni söyleyecek olursam, senin taşıyamayacağın yükleri taşıyorum, nice aylık yollara çıkıyorum, acıktım deyip yiyecek ve su istemiyorum. İnsana bu kadar faydalı olduğumdan ve hepinizden uzun olduğumdan yıl ağası ben olmayacağım da kim olacak? Bu şekilde sığır, koyun, köpek ve diğer hayvanlar da insanlara faydalarını sayarak yıl ağalığının, yani ilk yıl isminin kendilerine verilmesini ister. Her hayvan kendi maharetlerini sayınca sıçan ne diyeceğini bilemeyip, bu işin böyle çözülemeyeceğini belirtir. Diğer hayvanlar da ona katılır. Sıçan: biz yılın gelişine bakalım. Gelecek yılı kim önce görürse o, yıl ağası olsun der. Diğer hayvanlar da bu fikre katılır. Bir hile ile devenin tepesine çıkan sıçan, gelecek yılı ilk gören hayvan olur. Bunun üzerine diğer hayvanlar sıçan ile deveyi bir kabul etmiş. Böylece deve değil sıçan, yıl ağası olmuş (Gıylecitdinov, 1987: 248-249). Sıçanın deve ile mücadele ederek Oniki Hayvanlı takvimdeki yıllardan birine adının verilmesini sağlaması ile ilgili benzer bir efsane Altay Türkleri arasında da mevcuttur. Bu efsanede deve ve sıçan kendi adlarının takvimdeki yıllardan birine verilmesi için yarışırlar. Yarışmaya göre güneşin doğuşunu ilk görenin adı yıl olarak kullanılacaktır. Bunun için devenin hörgücüne çıkan sıçan deveden korktuğundan gün batısına bakar, deve ise gün doğusuna bakmaktadır. Güneş doğarken ilk ışıklar gün batısındaki bir tepeye yansıdığından ışıkları ilk gören sıçan olur ve yarışmayı kazanır. Böylece Oniki Hayvanlı takvimde devenin ismi bulunmazken sıçanın ismi bulunur (Dilek, 2014: 63-64).[54]

[54] On İki Hayvanlı takvimde yıl ağası olma veya bu takvimdeki yıllardan birine ismini verme konusunda sıçan ile deve arasında çekişmeyi anlatan bu anlatının benzeri Türkmen, Kazak ve Buryat-Moğollar arasında da mevcuttur. Bk. Nergis Biray, "On İki Hayvanlı Türk Takvimi –Zamana ve İnsana Hükmetmek-", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED*, (39), 2009, s.671-683.

Tatar Türklerinin On İki Hayvanlı takvimindeki hayvanlar sırasıyla şöyledir. Tıçkan (Sıçan), Sıyır (Sığır), Bars (Pars), Kuyan (Tavşan), Ley (Kertenkele/Timsah), Yılan, Yılkı (At), Kuy (Koyun), Miçin (Maymun), Tavık, Et (Köpek), Dungız (Domuz). Bu hayvanların sıralaması Dîvânü Lügati't-Türk'te verilen efsanedeki sıralama ile aynıdır. Altay Türklerinin geleneksel takviminde de hayvanların sıralaması aynı olup yalnızca Sığır yılı yerine Uy cıl (İnek yılı), Timsah yılı yerine Ulu cıl (Ejder yılı) kullanılır (Dilek, 2014: 54-55).

Türklerin, On İki Hayvanlı takvim ile ilgili olarak her yıla ad veren hayvanın bazı özelliklerini dikkate alarak çeşitli inanışlar geliştirdiği görülmektedir. Genel anlamda yıla ad veren hayvanın sık sık dövüşmesi veya uysal olması, suda yahut karada yaşaması, beslenme şekli gibi özellikleri dikkate alınarak devletlerde, toplumlarda karışıklık olup olmayacağı, devletlerin birbirleri ile savaşıp savaşmayacağı, hırsızlık, zulüm gibi olayların azalacağı veya çoğalacağı, o yıl doğan çocukların mizaçlarının nasıl olacağı, yağışların durumu, kışın sert geçip geçmeyeceği, kıtlık olup olmayacağı, insanlarda, hayvanlarda ve yiyeceklerde hastalık olup olmayacağı gibi insan yaşamını doğrudan etkileyen hemen her konuda tahminlerde bulunulur (Turan, 2004:101-106).

Bununla ilgili olarak benzer inanışlar Tatar Türklerinde de mevcuttur. Söz gelimi Pars yılı zenginliğin, bolluğun olduğu yıldır.

Barıs yılı barın çeç,	Pars yılında hepsinden ek.
Hiç bulmasa tarı çeç.	Hiç olmasa darı ek (İsenbet, 2010: 281).

Kuyan (Tavşan) ile Kuy (Koyun) yıllarında kıtlık, Sığır yılında ise tokluk olacağına inanılır.

Barıs yılı baylık,	Pars yılı zenginlik,
Kuyan yılı kıtlık.	Tavşan yılı kıtlık.
Barıs yılı baylık,	Pars yılı zenginlik,
Sıyır yılı tuklık.	Sığır yılı tokluk.
Kuy yılı kıtlık,	Koyun yılı kıtlık,
Kuyan yılı yotlık.	Tavşan yılı yokluk (İsenbet, 2010: 281).

Kuyan yılı açlık bulır. Tavşan yılında açlık olur (İsenbet, 2010: 281).

Köpek yılında kar fırtınası olacağına ve bolluktan dolayı hayvanların büyüyeceğine inanılır.

Et yılı buran bula. Köpek yılında boran olur (İsenbet, 2010: 282).

Et yılında mal üser, Köpek yılında hayvan büyür,

Barıs yılnı bar da üser. Pars yılında herşey büyür (İsenbet, 2010: 283).

Tatar Türklerinin On İki Hayvanlı takvimde yıla ad veren hayvanlar ile ilgili inanışları diğer Türk boyları ile kıyaslandığında Tatar halk anlatılarında çoğunlukla iklimsel koşullara dair inanışların kaldığı görülmektedir.

Bu takvim sistemlerinin dışında daha çok iklim ve coğrafyanın şartları doğrultusunda halkın günlük yaşamını düzenlediği halk takvimi vardır. Bu halk takvimi bir yılın tamamını veya yüzyılları kapsayacak şekilde sistemli bir takvim olmaktan ziyade genellikle yılın belli günlerini, dönemlerini ifade etmek için kullanılır. Tatarlar kışın sonundaki en soğuk altı güne *akman-tukman* veya *ekmen-tökmen* derler. Bu günlerde kış için ayrılmış olan yiyecekler tükenmek üzeredir.

Akman, akman altı kön, Akman, akman altı gün,

Ay-hay sinin katuvın. Vah vah senin azığın

Ülçip salgan itine Ölçerek aldığın etine

Kunak kilse katı kön. Misafir gelse kötü gün (İsenbet, 2010: 287).

Yiyeceğin azaldığı, soğuğun arttığı bu altı gün âdeta altı aydan daha uzun gelir.

Etmen-tukman altı kön, Etmen-tukman altı gün,

Altı aydan katı kön. Altı aydan kötü (zor geçen) gün (İsenbet, 2010: 288).

Tatar Türkleri günlerin uzayıp kısalmasını o günlerin oluşturduğu şartlar ve yapılan işler ile nitelemişlerdir. Bununla ilgili olarak bir atasözü şöyledir:

Cidide-citkire; Yedide (son raddeye) ulaşır;

Sigizde-sigirte; Sekizde sıçratır;

Tugızda-tuktata;	Dokuzda durdurur;
Unda-uynata;	Onda oynatır;
Unbirde-kük taban;	On birde gök zemin;
Unikide- b.. taban;	On ikide bok bulur;
Unöçte-su taban;	On üçte su bulan;
Undürtte –dürt at taban.	On dörtte dört at bulır.

Bu atasözünün açıklaması şöyle yapılmıştır: Eskiden Aralık ayında günler yedi saate kadar kısalırdı. Bu durum, günlerin kısalmasının son raddesidir. Bunun için *'cidide citkire'* ifadesi kullanılırdı. *Sigizde sikirte* ifadesi, Ocak ayının sekizinden itibaren günün uzunluğunun sekiz saate çıkmasından dolayı söylenirdi. *Tugızda tuktata;* Ocak ayının yirmi dokuzundan itibaren gün uzunluğunun dokuz saate çıktığını ve soğukların durmaya başladığını anlatır. Şubat'ın onundan itibaren gün uzunluğunun on saate çıkması ve güneş ışınlarının dünyayı daha çok ısıttığı zamanı ifade etmek için *unda uynata* ifadesi kullanılmıştır. Şubat'ın yirmisinden itibaren gün uzunluğu on bir saate çıkar. Ancak yollar halen karla kaplıdır. Bunun için *un birde kük taban* ifadesi kullanılır. Mart'ın beşinden itibaren gün uzunluğu on iki saate çıkar. Kar altındaki at tezekleri görünmeye başlar. Mart ayının on sekizinden itibaren gün uzunluğu on üç saate ulaşır. Bu dönemde karlar eridiğinden sular çoğalır. Bunun için *unöçte su taban* ifadesi kullanılmıştır. Nisan ayının başından itibaren gün uzunluğu on dört saate ulaşır. Suların çok fazla olmasından dolayı tarlaların sürülebilmesi için en az dört at gerekir. Bunun için undürtte dürt at saban ifadesi kullanılmıştır (İsenbet, 2010: 288-289).

Görüldüğü üzere Tatar Türkleri kadim zamanlardan bu yana pek çok takvim sistemini kullanmışlardır. Sistemli takvimlerin dışında halkın iklim şartlarını ve doğa olayları göz önünde bulundurarak oluşturduğu halk takvimleri de bulunmaktadır. Bu halk takvimi, sistemli takvimlerin içerisinde de varlığını devam ettirmiştir.

5.2. Sayılar

Varlıkların miktarını bildiren sözcükler veya sözcük öbekleri olan sayılar, aynı zamanda sosyal ve kültürel yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Pek çok ritüelin, uygulamanın belli sayıdaki tekrarlarla yapılması, ilkel dönemlerden bu yana bazı sayılara çeşitli anlamlar yüklenmesine neden olmuştur. Doğanın gizemlerini çözecek anahtarların sayılar olduğunu belirten Platoncu ve Pisagorcu fikirler, sayılarla ilgili gizemciliğin doğmasına zemin hazırlamıştır. Buna göre "sayılar düzene soktukları şeylerin karakterlerini etkilerler. Böylece sayı, Tanrı'yla yaratılmış dünya arasında aracı olur" (Schimmel, 2011: 26-27).

Kadim zamanlardan günümüze her toplumun inançları, sosyal ve kültürel yaşantısı doğrultusunda kendine has kutsal sayıları oluşmuştur. Ancak bu sayıların önemli bir kısmı pek çok toplumda ortaklık arz etmektedir. Halk anlatılarında yahut kültüründe yaşayan her sayının mitsel değeri yoktur. Bir sayının mitik unsur olarak değerlendirilebilmesi için halk edebiyatı metinlerinde, dini yaşamda sıklıkla tekrarlanması ve toplumun kültürel belleğinde karşılığının bulunması gerekir. Bu doğrultuda bu çalışmada mitik kıymete sahip olduğu düşünülen sayılar tespit edilirken sayının sıklıkla tekrar edilmesine ve kültürel bellekte karşılığının bulunmasına dikkat edilmiştir.

Tatar Türklerinin halk anlatılarında, dini-kültürel yaşamlarında sıklıkla tekrar edilen sayılar aynı zamanda Türk dünyasındakilerle önemli ölçüde ortaklık arz etmektedir. Ancak burada şu hususları belirtmekte fayda vardır. Mitik unsur olarak tespit edilen sayıların kültürel bellekteki anlamları zamanla değişmiş olabilir. Söz gelimi İslamiyet tesiriyle Türklerin anlatılarında ve kültürel yaşamlarında yer alan kırk sayısı, İslamiyet'ten öncede de Türkler arasında kıymete sahip bir sayı idi. İslamiyet'in etkisiyle bu sayının Türkler arasında çağrıştırdığı manalar zamanla değişerek İslami bir hüviyete bürünmüştür. Bunun yanında aşağıda verilen sayıların dışında tespit edilemeyen ancak mitik kıymete sahip sayıların varlığı da ihtimal dâhilindedir.

5.2.1. Üç Sayısı (Tanrısal Eşik)

Schimmel'in "kapsayıcı sentez" olarak yorumladığı üç sayısı (Schimmel, 2011: 69) sadece Türkler için değil dünyadaki pek çok toplum için gizemli bir sayıdır. Alman bilgin R. Müller, üç sayısının kıymetinin doğadaki gözlemler neticesinde ortaya çıktığını belirtir. Şöyle ki; suyu, havayı ve yeryüzünü gören insanda, üç dünyanın var olduğu fikri gelişti. Maddenin katı, sıvı ve gaz halini tespit eden insan, yaratılan varlıkların da mineraller, bitkiler ve hayvanlardan ibaret olduğunu buldu. Bitkilerin kök, sap ve çiçekten; meyvelerin ise kabuk, etli kısım ve çekirdekten oluştuğunu keşfetti. Güneşin sabah, öğlen, akşam farklı yön ve biçimlerde algılandığını, yaşadığımız dünyanın üç boyutlu olduğunu, bütün yaşamın başlangıç, orta ve sondan oluştuğunu vs. gördü (Schimmel, 2011: 70-71). Bütün bunlar insanoğlunun his ve fikir dünyasında üç sayısının gizemli bir hal almasını sağlamıştır.

Dünya mitolojilerinde olduğu gibi Türk mitolojisinde de sıklıkla tekrar edilen üç sayısı, öncelikle Türklerin dünya tasavvurunda göze çarpmaktadır. Türkler, dünyanın yeryüzü, gökyüzü ve yeraltı olmak üzere üç katmandan oluştuğuna inanmışlardır. Türklerin dünyayı üç katman olarak tasavvur etmeleri ile ilgili olarak Ögel (2010: 424), bu inancın Mani dinindeki Üç Bölge Kanunu'ndan kaynaklandığını belirtir. *Oğuz Kağan* destanının Uygur varyantında Oğuz Kağan iki kere evlenir ve her bir eşinden üçer çocuğu olur. *Câmiü't-Tevârih*'teki *Oğuz Kağan* destanında Oğuz Kağan'ın, Tanrı'ya iman etmemiş olan annesinin sütünü üç gün üç gece boyunca içmediği belirtilir (Sakaoğlu, Duymaz, 2002: 221, 226). *Manas* destanında da çoğunlukla Müslümanların kaç boy olduğu ifade edilirken üç sayısı kullanılmıştır (Yıldız, 1995: 441).[55] *Dede Korkut*'taki Boğaç Han ile ilgili hikâyede Boğaç Han, babası Dirse Han'ın attığı ok ile vurulur. Hızır, Boğaç Han'ın yarasını üç kez eli ile sıvazlayarak onun bu yaradan dolayı ölmeyeceğini belirtir. Salur Kazan ile ilgili hikâyede ise Salur Kazan'ın çobanının olağandışı sapanıyla attığı taşların düştüğü yerde üç yıl boyunca ot bitmediği söylenir (Ergin, 2016: 88, 110).

Kuzey Altay ve Hakas şamanları dini merasimlerinde kullandıkları yeni teflerini *Üç Sürü* (Üç Zirveli) diye adlandırdıkları kutsal dağa gösterirlerdi. Şamanlar

[55] "Üç ata boyu Müslüman'ın", "üç atanın oğlu Müslüman" Bk. Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.441.

bu dağın Ülgen'den inmiş üç zirveli kutsal dağ olduğuna inanırlardı (Potapov, 2012: 105). Dağın üç zirveli oluşu ve Tanrı Ülgen'le ilişkilendirilmesi aynı zamanda üç sayısının kutsiyetini göstermektedir. Ögel'e göre (20120: 424) Türkler, Mani mezhebinde bulunan Üç Zaman Prensibi'nin etkisiyle zamanı *Ertmiş, Közünür* ve *Kelmedük* olmak üzere üç devreye ayırmıştır. Kutadgu Bilig'de hükümdar olan Kün-Toğdı, Ay-Toldı'ya adelet vasfını açıklarken üzerinde oturduğu tahtın üç ayaklı olduğunu, üç ayaklı olan hiçbir şeyin bir tarafa meyletmeyeceğini söyler (Arat, 1994: 69). Dolayısıyla burada üç sayısı doğruluğun ve adeletin sembolü olarak verilmiştir.

Sır Bölgesi'nde yaşayan Kazakların evlilik âdetlerine göre yeni gelin kocasının evine getirildikten sonra üç gün boyunca "şımıldık" denen perdenin arkasında bekler. Üç günden sonra duvak açma merasimi gerçekleştirilerek yeni gelin, kocasının akrabaları ve komşuları ile tanıştırılır (Kartaeva, 2014: 177). Kazak Türklerinin bu âdetinde yeni gelinin üç gün boyunca bekletilmesi, âdeta ilkel toplumlarda yeni bireyin boya katılış seremonisini andırmaktadır. Benzer şekilde Kuzey Altaylarda bulunan oymaklarda güvey ve gelin çakmak taşı ile yaktıkları ateşin yanında üç gece ve gündüz beklemelidir (İnan, 1976: 42). Kutsal ateşin yanında üç gece ve gündüz beklenilmesi evliliğin kutsanması ve geçerliliği için önemlidir. Türkler arasında anlatılan pek çok masalda olayların üç kere tekrar edilmesi, kahramanın üç kardeşten biri olması, genellikle vakitlerin üç gün üç gece olması, Türk dünyasındaki inanışa göre "Allah hakkının üç olması" vb. pek çok örnek İslamiyet'ten önce ve sonra Türkler arasında üç sayısının gizemli ve kutsal olduğuna işaret etmektedir.

Tatar Türklerinde de bu sayı gizemli bir özellik arz etmektedir. Pek çok masalda Divler üç başlıdır. Söz gelimi Eygeli Batır masalında Eygeli'nin babasının mallarını ve kendisine eş yaptığı üç kız kardeşi çalan Div üç başlıdır (Gatina, Yermi, 1977: 213). İdigey destanında doksan bey arasında Dörmen Urman Bey, çocukların bindiği atı üç kez çalar ve kurtulur. Ancak dördüncüde yakalanır ve öldürülür (Sulti, 1998: 48). Aynı destanda İdigey oğlu Noradın, Toktamış Han ile karşılaşır ve ilk hamleyi onun yapmasını ister. Toktamış, Noradın'a üç ok atar ancak ok zırhlı gömleği geçemez. Bunun üzerine Toktamış, Noradın'a kesmesi için başını sunar (Sulti, 1998: 145). Bu örneklerdeki olaylar üç tekrardan sonra sonuçlanır. Dolayısıyla bu sayı aynı zamanda önemli bir eşiği de ifade etmektedir. *Üç yıl arslannı körmi*

torsa, tölki arslanga eylenir. (Üç yıl arslanı görmese, tilki aslana dönüşür) (İsenbet, 1967: 317). Bu atasözü, bir durumun, olayın değişebilmesi için üzeriden üç yılın geçmesi gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Koş Ezlep Yörgen Han Ulı (Kuş Takip Eden Han Oğlu) masalında padişahın üç oğlu vardır. Bu üç oğul babalarının altınlarını çalan kuşu yakalamak için yolculuğa çıkarlar. Karşılarına üç yol çıkar. Bu yollardan sağ taraftakinin çok zenginliğe, ortadakinin orta derecede zenginliğe çıktığı, sol taraftakinin ise dönüşünün olmadığı yazılmıştır. Benzer şekilde *Altın Elma* masalında da padişahın üç oğlu vardır. Padişahın küçük oğlu yer altı dünyasına indiğinde karşısına üç yol çıkar. Bu yollardan birinin ölüm yolu, birinin tokluk yolu, birinin ise açlık yolu olduğu belirtilmiştir (Gatina, Yermi, 1977: 179-228). *Ak Büri* (Ak Kurt) masalında ise kurdun ormanı, üç gün üç gecelik yol uzunluğundadır. Bu ormandan çıktıktan üç gün üç gece sonra ise Divlerin bölgesine ulaşılır. Divlerin bölgesinde de üç gün üç gece yol aldıktan sonra masal kahramanı, yardımcısı olan aygıra ulaşacaktır (Gatina, Yermi, 1977: 189).

Genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar Türklerinin anlatılarında da üç sayısı Tanrı tarafından kutsandığından bu sayıya kadar gerçekleşen olaylarda kahramanların varlığını devam ettirme hakkı vardır. Üçün dışına çıkıldığında yahut bu sayı aşıldığında varlığın Tanrı tarafından olan korunması ortadan kalkmaktadır. Üç sayısının sosyal ve kültürel dokudaki kıymeti göz önüne alındığında bu sayı için "Tanrısal eşik" ifadesinin kullanılması yerinde olacaktır.

5.2.2. Altı/Altmış/Altmış Altı Sayıları (Tanrı'nın Kutsal Sayısı)

Hem matematiksel anlamda hem de Hristiyanlık ve Müslümanlıkta dünyanın Allah tarafından altı günde yaratılması, bu sayıyı mükemmel kılmaktadır (Schimmel, 2011: 135).[56] Benzer şekilde Altay Türklerine ait bir yaratılış efsanesinde Ülgen dünyayı altı günde yaratmıştır (Sakaoğlu, Duymaz, 2011: 175). Kötülüklerden ve nazardan korunmak maksadıyla Türk sanatı ve mimarisinde sıklıkla altı kollu Süleyman mührü

[56] A'raf suresinin 54. ayetine göre Allah gökleri ve yeri altı günde yaratmıştır. Matematiksel anlamda bir sayının mükemmel sayı olabilmesi için sayının kendisi hariç pozitif bölenlerinin toplamı kendisine eşit olmalıdır. Melek Dosay Gökdoğan, "Sayı", *İslam Ansiklopedisi*, 36. Cilt, İSAM, İstanbul 2009, s.213.

simgesine rastlanılmaktadır (Çoruhlu, 2010: 222). Yahudilik'te ve Hıristyanlık'ta da oldukça önem verilen bu mühür içiçe geçmiş iki üçgenden oluşmaktadır (Küçük, 2013: 98).

Genel Türk mitolojisinde üç, yedi, dokuz, kırk gibi sayılara göre daha az kullanılan bu sayı genellikle önüne geldiği nesnenin, durumun veya olayın mükemmelliğini, tam anlamıyla olgunluğunu ifade etmektedir. Söz gelimi Dede Korkut hikâyelerindeki "altı ögeç derisinden külah", "altı perlü gürz", "altı perlü çomak" ifadeleriyle külah, gürz ve çomağın sağlamlığı kastedilirken, "altı yolun ayırı" ifadesi ile tüm yönler, "altı parmak derinlik zahm" ifadesi ile de açılan yaranın oldukça derin olduğu kastedilmektedir (Ergin, 2016: 113, 114, 162, 204, 205).

Bu sayının yaratıcı ile ilişkisinden dolayı kutsalığıyla ilişkili olarak, Altay Türkleri kutsal Altay dağlarının altı köşeli veya altı kenarlı olduğuna inanırlar (Lvova, Oktyabrskaya, Sagayalev, Usmanova, 2013a: 82). Şamanizmde bir şamanın gücü o şamanın yardımcı ruhlarının sayısı ile yakından ilişkilidir. Şor şamanı Aleksey'in yardımcı ruhlarından biri de *Altı kılıştıb kan oblun* (Altı kılıçlı han oğul)'dur. Bu ruh başka bir kamın yemek istemesine karşı şamanı korur (Alekseyev, 2013: 111).

Tatar halk anlatılarında da bu sayı dikkate değer bir sıklıkla tekrar edilmektedir. Öncelikle *Yirtüşlik* destanında genel Türk mitolojisi ile pek de uyuşmayan bir şekilde gökyüzünün altı kattan oluştuğu belirtilir (Urmançi, 2007a: 152-153). Bunun dışında altı başlı ve altı ayaklı veya altı kulaç atlar, Tatar Türklerinin masal ve destanlarında sıklıkla görülmektedir. Söz gelimi *Diyu Kızı, Bölgen Bay Malayı hem Mulla* (Div Kızı, Muhtaç (Duruma Düşen) Zengin Oğlu ve Molla) masalında Div, kahramana çeşitli görevler verir. Bu görevlerden biri, kahramanın altı başlı atı bir yere götürüp sulamasıdır (Gatina, Yermi, 1977: 160). *Ak Köbök* destanında Ködön Han altı ayaklı bir ata binmiştir (Urmançi, 2007a: 283). *Altın Elma* masalında masal kahramınını yeraltı dünyasından yeryüzüne göz açıp yumuncaya kadar çıkaran at, altı kulaçlı ala bir aygırdır (Gatina, Yermi, 1977: 233).

Bunlardan başka Tatar halk anlatılarında altı sayısının nesnelerle irtibatlandırıldığı durumlara da rastlanılmaktadır. Söz gelimi *Kara Kükel* destanında kahramanın altı yerinden kayış çekilmiş altı pot eyeri vardır. Buna altı pot kılıç ile

altı pot mızrak sokturmuştur (Urmançi, 2007a: 207). *Kadış Mergen* destanında Div'in karısı, Kadış Mergen için kara kısrağın etini altı kulplu büyük kazanda pişirmektedir (Urmançi, 2007a: 259). Bir Tatar atasözüne göre kişi altı gün aç kalsa dahi atasının âdetini terketmemelidir. *Altı kön aç bulsan da ata gadetin kuyma* (İsenbet, 1967: 80).

Bu sayının çeşitli inançlarda yaratılıştaki fonksiyonu dikkate alındığında, halk anlatılarındaki kahramanların hayvanlarının yahut eşyalarının altı sayısı ile ilişkili olması, kahramana bu yardımcı varlıkların Tanrı tarafından verildiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Altı sayısının on katı olan altmış sayısı Babil'de "Büyük Tek" anlamında cennet tanrısı Anu'ya atfedilmekteydi. İnsan ömrünün altmış yıl olarak kabul edildiği Çin'de ve Yunanistan'da altmış, yuvarlak sayı olarak kullanılırdı. Bu sayının Kâbe'nin boyutları, Sümer kemeri ve dünyanın merkezi olan kutsal dağın sayısı ile bir ilişkisi olduğu da ileri sürülmektedir (Schimmel, 2011: 278). Altmış sayısı aynı zamanda bir takvim sayısıdır. Nitekim Çin takvimi bu sayı üzerine temellendirilmiştir (Ögel, 2010: 514; Turan, 2004: 35). Altı sayısı genellikle yaratılıştaki zaman kavramı ile ilişkili iken bu sayının on katı olan altmış sayısı doğrudan Tanrılarla yahut Tanrısal mekânlarla ilişkilendirilmiştir.

Tatar halk anlatılarında bu sayı ile ilişkilendirilen kahramanlar kutsal özellikler barındırmaktadır. Söz gelimi *Tülek* destanında Susılu'nın saçı altmış karış uzunluğundadır. Bu destandaki Baçman Han'ın altmış yiğit hizmetçisi vardır (Urmançi, 2007a: 53). *Altayin Sayin Süme* destanında Altayin Sayin Süme büyüdükten sonra binmek için babasından at ister ve altmış kulaç uzunluğundaki iple at yakalamaya gider (Urmançi, 2007a: 173). *Zayatülek ile Susılu* destanında Zayatülek'i altmış kişi anlaşarak öldürmeye çalışır (Urmançi, 2007a: 115). *Ak Büre* (Ak Kurt) masalında kahramana yol gösteren kurt, kahramanın, ayak sesi altmış çakrım uzaklıktan işitilen altmış kulaçlı atı yakaması gerektiğini, ancak bu şekilde annesini bulabileceğini söyler. Bu at dibinde bir göl bulunan altmış kulaç uzunluğundaki altın direğe sürtünerek onu kırar (Gatina, Yermi, 1977: 189-190). *Yeşlik Suyı* (Gençlik Suyu) masalında dirilik ve ölüm suyunu aramaya giden padişahın küçük oğlu, yola çıkmadan önce bir demircinin yanına gidip kendisine

gürz yaptırmak ister. Demirciye gürz için yirmi pot demir verir. Demirciden gürzü alan padişahın oğlu onu bir parmağı ile kırar. Bunun üzerine masalın kahramanı demirciye kırk pot demir verir. Demirci kırk pot demirle yaptığı gürzü padişahın oğluna verir. Padişahın oğlu bu gürzü havaya atıp yere düşürdüğünde gürz ikiye ayrılır. Gürzün sağlam olması için bu defa masalın kahramanı demirciye altmış pot demir verir. Altmış pot demirle yapılan gürz yeterli sağlamlıkta olur. Padişahın oğlu bu gürzü alarak hem ağabaylerini hem de dirilik ve ölüm suyunu aramaya çıkar (Gatina, Yermi, 1978: 116).

Tatar Türklerinin halk anlatılarında altmış sayısının insan ömrü olarak tasavvur edildiğine dair izlere de rastlamak mümkündür. *Tülek* destanında su altı dünyasından yeryüzüne çıkan Tülek, baba yurduna döner. Ancak babası öldüğünden şehrin ululuları toplanıp, ertesi gün bu şehre akşam vaktine kadar kim gelirse onu padişahlığa yükseltelim, derler. Bu ifadeler destanda şöyle geçmektedir: "Büyük, küçük altmış yaşından altı yaşına kadar herkes bir ağızda olup, kim gelirse padişahlığa yükselteceğiz diye bekleyip dururlardı" (Urmançi, 2007a: 75).

Tatar halk anlatılarında altı sayısı ile ilgili olarak geçen bir diğer sayı altmış altıdır. *Ak Köbök* destanında destan kahramanı bir şehirden altmış altı balta çalar. Başka bir köyden ise yetmiş yedi balta çalarak bunları kendisine kılıç yapması için Kütsimets adlı ustaya götürür. Ancak kılıç ustası altmış altı baltanın altısını, yetmiş yedi baltanın ise yedisini katmamıştır. Ak Köbök, Kütsimets ustanın yaptığı kılıcı eline alınca bu durumu anlar. Bunun üzerine kılıç ustasını ölümle tehdit eder. Kütsimets korktuğundan altı baltayı ve yedi baltayı ekleyerek kılıcı tamam eder. Destanın devamında Ak Köbök, Ködön Han ile savaşa tutuşur. Bu savaşta Ak Köbök altmış altı, atı ise yetmiş yedi yara almıştır. Kayın ve meşe ağaçlarının yardımıyla yaralarına rağmen yaşayan Ak Köbök yoluna devam ederken altmış altı tırnaklı dağılmış bir araba, altmış altı iri tüylü bir akkuş görür. Bunlara kamçısı ile vurunca araba harekete geçer, akkuş ise canlanıp yeniden uçar (Urmançi, 2007a: 285-286, 299-301). Buradaki altmış altı sayısı kahramanın canı veya ruhu ile irtibatlıdır.

Tatar halk anlatılarındaki örneklerden anlaşılmaktadır ki altı, altmış ve altmış altı sayıları ile ilişkilendirilen kahramanlar, nesneler, hayvanlar kutsallık arz

etmektedir. Bu kutsallık altı ve altı ile ilişkili sayıların Tanrısallığından kaynaklanmaktadır.

5.2.3. Yedi /Yetmiş Yedi Sayıları (Beşeri Eşik)

İnsanlığın ortak sayılarından olan yedi, pek çok toplumda benzer kültürel kıymete sahiptir. Kadim toplumlardan günümüz toplumlarına değin yedi rakamı kutsal bir hüviyet arz etmektedir. Babil ziguratının yedi katlı oluşu, Hayat Ağacının yedi dallı oluşu, pek çok toplumda göğün yedi katlı olduğuna inanılması, gezegenlerin yedi tane olduğunun düşünülmesi, Süleyman'ın Tapınağı'na çıkan yedi basamak bulunduğuna inanılması, Nuh'un tufan için yedi gün hazırlık yapması vs. gibi pek çok örnek, geçmişten günümüze bu sayının sıra dışı olarak tasavvur edildiğini göstermektedir (Schimmel, 2011: 140-145).

Türk mitolojisinde de sıklıkla tekrarlanan ve kültürel bellekte karşılığı bulunan yedi sayısı, Güneydoğu Sibirya'da göğün katlarını nitelemektedir. Anohin'in Altay Tatarları ile ilgili aktardıklarına göre en yüce Tanrı olan Bay Ülgen göğün yedinci katında oturmaktadır. Şor Türklerinin Altın Sırık destanında da *Üş Çayan* (Üç Yaratıcı) isimli Tanrı yedi göğün üzerinde yaşamaktadır (Ergun, 2006: 71). Bazı metinlerde Gök Tanrı'nın yedi yahut dokuz oğlundan söz edilir. Göğün yedi kat oluşuna karşılık yeraltı da yedi yahut dokuz kat olarak düşünülmüştür (Çoruhlu, 2010: 216-220). Altay mitolojisine göre ay tutulmasının sebebi yedi başlı Celbegen'dir (Dilek, 2014: 50). Bu sayı bazı Türk boylarının dini törenlerinde uygulanan ritüellerde de karşımıza çıkmaktadır. Sözgelimi Tuva Türklerinde bir kamdan kaydedilen alkış metninde kamın gözcüleri ve kâşifleri yedi kurttur. *Çedi börü! Kedejiliim, haygıldarım! Kançaldınar?*(Yedi Kurt! Gözcülerim, kaşiflerim! Nasılsınız?). Benzer şekilde kam tarafından gerçekleştirilen dini törende hastalıklardan kurtulmak amacıyla *Yedigir Tanrı* (Büyükayı burcu) için yedi yöne yedi kurban sunulur (Bapaeva, 2013: 95, 146). Şor Türklerinin inançlarına göre Şamanın yardımcı ruhlarından biri de *çetti pare kör balık* (yedi çift doru balık)'tır. Bu tös, şamanın takip ettiği ayna yeraltına veya suya girdiğinde şamana yardım eder (Alekseyev, 2013:110). Çuvaş Türklerinde Alplarla ilgili anlatılarda insanın yedi tür kaygısının olduğu belirtilir. Bunlar; korkaklık, içki, ev düzenini bozan sevgili,

cehalet, Tanrı'yı unutup malk mülk için koşmak, hain olmak, beceriksizlik. İnsanın mutluluğu için gerekli olan yedi şey ise; sağlık, sevgi, iyi eş, çok çocuk, okuma yazma öğrenmek, beceriklilik, ana vatandır (Bayram, 2010: 205).

Kara Atlı Han adlı bir Altay masalında Kara Kula lakaplı kişinin yedi kurdu, yedi gök kısrak ve yedi inek ile birlikte yaşayan kadının küçük çocuğunu yemek ister. Bunun üzerine çocuk dile gelerek annesine, kurtlara yedi gün sonra gelmesini söylemesini ister. Yedi gün sonra çocuk, beşiğini kırarak çıkar. Yedi kulplu demirden kara kazanı alır ve yedi keskin ağızlı keskin bir kargı yapar. Yedi dağı dolaşır ve yedi geyik tekesinin boynuzlarını toplar. Bunlardan çok büyük bir yay yapar. Yaan adlı canavarın benini keserek yedi canlı canavarı öldürür (Ögel, 2010: 314-315).

Bu sayı vakit, hesap gibi günlük yaşamdaki önemli unsurlarda eşik olarak kabul edilir. Nitekim yedi sözcüğü, Eski Türkçedeki yetmek, başarmak, erişmek, gütmek, hakkını vermek anlamlarına gelen yet- , yit- fiilinden gelmektedir[57] (Hazar, Şengönül, 2012: 148). Tatar Türkçesinde de yedi ve yeter kelimeleri "cidi", "citer" şeklindedir. Bu durum Türklerde yedili sayı sisteminin varlığına işaret etmektedir. Bununla ilgili olarak Türkiye Türkçesindeki "yedi iklim dört bucak", "yedi mahalle" deyimleri her yeri ifade etmek için kullanılırken "yedisinden yetmişine kadar" deyimi herkesi ifade eder (Aksoy, 2015:1112). Benzer şekilde yedi deniz, yedi nehir, yedi düvel, yedi göbek, yedi bela gibi pek çok ifadede yedi sayısı ile bahsedilen unsurun bütünü kastedilmektedir.

Kazaklarda nikâhtan sonra erkek, ailesinden habersiz yedi yıldan fazla bir süre evinden ayrı kalırsa eşinden boşanmış sayılır (Kartaeva, 2014: 175). Buradaki yedi yıl insan için son raddedir. Benzer şekilde Tatar halk anlatılarında da yedi sayısı belli bir sınırı, eşiği ifade etmektedir. Söz gelimi *Kara Kükel* destanında yiğitler genellikle yedi gün yedi gece dövüşüp yedi gün yedi gece uyurlar (Urmançi, 2007a: 207-213). *Yirtöşlik* destanında bir hanın yedi oğlu vardır. Bu han yedi oğluyla evlendirmek üzere yedi kızı olan bir aileyi aramak için yollara düşer. Yedi kızı olan başka bir han bulur ve onun kızlarını oğullarına ister. Destanın devamında Barsa

[57] Yedi sözcüğünün kökenini Munkacsi, Rasanen ve Hardtmann yet- fiili ile ilişkilendirir. Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 1107.

Kilmes padişahının kızını almaya giden Yirtöşlik, yolda kendisine katılan altı kişi ile birlikte yedi kişi olup padişaha gider (Urmançi, 2007a: 135, 157). Yirtöşlik, kendisine katılanların sıra dışı özelliklerinin yardımıyla padişahın kızını alır. *Altayin Sayin Süme* destanında han, kızını Altayin Sayin Süme'ye vermek için Börükçi'nin yedi akbüz atını başlık olarak ister. Bu atları alabilmek için destan kahramanının yedi yüz cinin yerine gidip yedi direğin altında bulunan altı kuyunun yanında beklemesi gerekir (Urmançi, 2007a: 179).

Tahir ile Zöhre hikâyesinin Tatar varyantında kaçmaya karar veren âşıklar, yedi ak deve hazırlatırlar. Bu develerden birine Tahir birine Zöhre, ikisine iki abla, üçüne üç cariye biner (Urmançi, 2007: 167). Bir Tatar efsanesine göre Kazan'ı alan İvan Groznıy'ın askerleri, savaşı izleyen yedi kızı kovalar. Kızlar, şimdiki Tatar mezarlığının bulunduğu Üç Direk denilen yere gelince yer açılıp onları içine alır (Gıylecitdinov, 1987: 62).

Türk masallarında sıklıkla karşımıza yedi başlı Divler, Ejderhalar çıkmaktadır. *Ak büre* isimli Tatar masalında da bakır sarayın sahibi olan Div, yedi başlıdır (Gatina, Yermi, 1977: 193). *Kadış Mergen* destanında Kadış Mergen'in öldürdüğü üç Ejderha'nın da yedi başı vardır (Urmançi, 2007a: 261-263). Tatarların dünya tasarımında yeraltı yedi kattır. *Yirtöşlik* destanında Yirtöşlik'in eşi babasından hediye olarak; yedi kat yeraltında, iç içe yedi saray içinde bulunan Çalkoyrık'ı ve bağrının altındaki elmas kılıcı ister (Urmançi, 2007a: 141). *Yestey Mönki* destanında bir geyik, aksak ayaklı yavrusuna ilaç olarak Yestey Mönki'den sığırının sütünü ister. Yestey Mönki sığırı sağıp sütünü geyiğe verir. Geyik yavrusunun ayağı iyileşir. Bunun üzerine geyik, Yestey Mönki'ye "yedi yıldan sonra benim peşime düş," der. Yedi yıl sonra Yestey Mönki geyiğin peşinden gider ve taştan yapılmış bir eve rastlar. Bu evdeki kız, yedi yıl önceki karşısına çıkan geyiğin aksak yavrusudur. Yestey Mönki bu kız ile evlenir (Urmançi, 2007a: 199). *Koş Ezlep Yörgen Han Ulı* (Kuş Takip Eden Han Oğlu) masalında masalın kahramanı babasının altınları çalan kuşu yakalamak için yola çıkar. Bu kuş bir hanın kuşu olup yedi gözcü tarafından korunmaktadır. Masalın kahramanı kuşu alacağı sırada gözcüler tarafından yakalanıp padişaha götürülür. Padişah bu kişiyi sınamak için onu, başka bir şehirde bulunan bir hanın yedi atını çalmak üzere gönderir. Bu atların her biri yedi sarayda bulunmakta olup yedi kişi tarafından korunmaktadır (Gatina, Yermi, 1977: 180-181).

Tatar halk anlatılarında yedi sayısı ile ilişkili sayılardan biri de yetmiş yedidir. Bu sayı genellikle büyü, fal ile ilgili metinlerde geçmektedir. Büyü metinlerinde bu sayı yetmiş yedi kat su üstü, yetmiş yedi kat gök üstü, yetmiş yedi kat yer altı, yetmiş yedi kara göz gibi ifadelerle geçmektedir. Söz gelimi yedi numaralı Aşk Büyüsü metninde, *yitmiş yiti kat kük östinde ajdarha yılan torır!* (yetmiş yedi kat gök üstünde ejderha yılan durur!) Sekiz numaralı Aşk Büyüsü metninde *yitmiş yiti kat yir astında arıslan kiyik torır.* (Yetmiş yedi kat yer altında aslan geyik durur.) *Bozunı Devalav* isimli büyü metninde ise yetmiş yedi kökü, yetmiş yedi dalı ve her dalında yetmiş yedi yaprağı olan meşe ağacından bahsedilir. *Ul ak imennin yitmiş yiti tamırları bar ve hem yitmiş yiti botakları bar ve hem botaklarında yitmiş yiti yaprakları bar* (Ehmetcanov, 2012: 19, 23).

Türk mitolojisinde üç sayısı ile birlikte belli bir sınırı, eşiği, olgunluğu, nihai noktayı ifade eden bir diğer sayı da yedidir. Ancak üç sayısı daha çok Tanrısal iken yedi sayısı doğrudan insanlarla ilgilidir. Yani, yerin ve göğün katmanlarının, denizlerin, iklimlerin nihai sınırının ifade edilmesinde yedi rakamının kullanılması, bu sayının insanoğlu tarafından belirlendiğine işaret etmektedir. Diğer bir deyişle yetmek fiili insanın sınırını ifade etmede kullanılır. Dolayısıyla bu fiilden türeyen yedi sayısı da insanoğlunun son noktasını ifade eder. Yedi sayısı ile ilgili tespitler bu sayının bir türevi olan yetmiş yedi için de geçerlidir.

5.2.4. Dokuz/Doksan Sayıları (İnsanoğlunun Yaratılışındaki Gizemli Sayı)

Schimmel (2011: 177), Hristyanlıkta Hz. İsa'nın günün dokuzuncu saatinde ölmesinden dolayı acıyı, kederi ifade eden dokuz sayısının daha çok Hint-Germen ve Orta Asya gelenekleriyle bağlantılı olduğunu söyler. Altay yaratılış efsanesine göre Tanrı, dünyayı yarattıktan sonra dalsız budaksız bir ağaç görür. Dalsız budaksız ağaca bakmayı hoş karşılamayan Tanrı, dokuz dal bitmesini emreder ve ağaçta dokuz dal biter. Daha sonra dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz ulus oluşsun, der (Sakaoğlu, Duymaz, 2011: 169). Türk mitolojisinde dünyanın sonu ile ilgili efsanelerden biri olan Telengit rivayetinde *Kalgançı Çak* denilen kıyamet vakti başladığında "denizin dibinden dokuz parça kara taş çıkar, dokuz taş dokuz yerinden yarılır, her taştan dokuz çemberli dokuz sandık çıkar, her sandıktan demir

atlı dokuz kişi çıkar…"(Sakaoğlu, Duymaz, 2011: 189) Gerek insanın yaratılışı ile ilgili efsanede, gerek dünyanın ve insanlığın sonu ile ilgili metinde, dokuz sayısı doğrudan insanla ilgilidir.

Dede Korkut'taki hikâyelerden *Duha Koca Oğlı Delü Dumrul Boyını Beyan İder Hanum Hey*'de babasından kendi yerine Azrail'e vermek üzere can isteyen Deli Dumrul'a babası; "doğduğunda dokuz buğra öldürdüğüm arslan oğul" diyerek hitap etmektedir (Ergin, 2016: 181). Buradan anlaşılmaktadır ki Deli Dumrul doğduğunda babası dokuz deve kurban etmiştir. Hakas Türklerinin *Alıp Sarığ Plat Hıs* destanında Altın Hartığa'nın oğlu olunca adını Altın Hosto koyarak dokuz gün boyunca toy eder. Bu toyda etler dokuz kulplu kazanlarda pişirilir (Aktaş, 2012: 518). Aynı destanda dokuz boğumlu canlı ok pek çok kişinin ölmesine sebep olur. Gagavuz Türklerinin Tepegöz ile ilgili anlatılarında Tepegöz üç kardeşten ikisini yer. Küçük kardeşi de kandırıp yemek için evine götürdüğü sırada topal kara bir koyun ona yardımcı olarak gerçekleri anlatır. Kara koyunun anlattıklarına göre Tepegöz'ün evinde dokuz oda vardır. Dokuz odanın dokuz kapısı, dokuz kilidi, dokuz anahtarı vardır. Küçük kardeş bu anahtarları alarak Tepegöz'ün evinden çıkar ve koyunların arasına karışır (Özkan, 2007: 221-222). Dokuz odalı evden kurtulan kahraman olayların devamında Tepegöz'ü öldürerek ondan kurtulur. Anlatı kahramanının dokuz odalı evden kurtulması âdeta Tepegöz'ün dokuz canının öldürülmesi anlamına gelmektedir. Anadolu Türkçesinde dokuz doğurmak, dokuz canlı olmak gibi deyimler bulunmaktadır. Bu deyimler Türk dünyasındaki bazı anlatılarda da görülmektedir. Söz gelimi Tuva kahramanlık destanlarından *Han-Şilgi Attıg Han-Hülük*'te Demir Möge dokuz canlıdır. Bu canlardan ilki Gök oğlu Gök Bora atta, ikincisi yedi ırmağın ötesindeki yedi tayganın ötesindeki yedi sakarlı küren geyikte, üçüncüsü Sarıg tayganın üstündeki alaca kara akbabada, dördüncüsü eşik ağzındaki iki demir kavakta, beşincisi obanın önündeki kalpak kara taşta, altıncısı kürek kemiğinin arasındaki parmak ucu gibi kara bende, yedincisi ediğinin arasındaki polat sarı çakıda, sekizincisi çelik polat kılıçta, dokuzuncusu ise eşiğin paspasının altındadır. Demir Möge'nin öldürülebilmesi için dokuz canının öldürülmesi gerekmektedir (Ergun, Açа, 2005: 164). Şor Türklerinin kahramanlık destanlarından *Ak Kan* (Ak Kağan) destanında Ak Kağan'ın çocuğu olmamaktadır. Bunun üzerine hanımı Ak Kağan'a yıllardır ava çıkmadığını söyler. Ak Kağan dokuz gün boyunca

ava çıkar ve hayvanın, kuşun semizini vurup yurduna döner. Avladığı hayvanların yarısını halkına verir. Bu esnada bakar ki bir kızı ve oğlu olmuştur (Ergun, 2006: 154-155). *Manas* destanında Manas öldükten sonra dokuz gün bekletilip doksan kısrak kesilir. Halka dokuz kat kumaş dağıtılır (Ögel, 2010:513). Görüldüğü üzere Türk destanlarında bu sayı ya kahramanların doğumu ile ya da ölümü ile ilgilidir.

Kazak evlenme âdetlerinde de sıklıkla karşımıza çıkan bu sayı, mitsel bunalımların[58] giderilmesinde kullanılmaktadır. Söz gelimi dünürleşme sürecinin bozulması halinde bu durumdan sorumlu olan taraf aldığı hediyelerin tamamını iade ettikten sonra dokuz eşyadan oluşan cezayı ödemek zorundadır. Kız kaçırma durumunda erkek tarafı, kız tarafına başlık parasına ilaveten bir ila üç dokuz arası ceza öder (Kartaeva, 2014: 171-177). Benzer şekilde Yakutlardaki şaman-kam dualarında insanlara akıl hastalığı gönderen Tamık Hatın'a hürmet gösterilerek onun rızasını kazanmak için dokuz kakum, dokuz sarı sıçan, dokuz kokarca, dokuz güvercin azad edileceği söylenir (İnan, 2000: 78).

İnsanın yaratılışındaki dokuz rakamı insana yönelik problemlerde dokuz kurbanın sunulmasını gerekli kılmıştır. Kazaklarda nişanın bozulması kız tarafı için problemler doğurduğundan, bu problemin mitsel anlamda giderilmesi için dokuz eşyanın âdeta kurban olarak kız tarafına verilmesi gerekmektedir. Yakutlarda ise Tamık Hatın'ın insanlara akıl hastalığı göndermesi, mitsel bir bunalım yaratır. Şaman, dokuzar hayvan azad ederek kurbanlar sunar ve böylece bu durumdan insanları korur.

Benzer duruma Tatar halk anlatılarında da rastlanılmaktadır. *Sinlisi Kece Bulgan* (Keçi Kız Kardeş) masalında keçi suretindeki kız, yeniden insana dönüşüp kesilmekten kurtulunca onu evlendirip dokuz kurban kesip, dokuz gün düğün ederler (Gatina, Yermi, 1977: 174). Burada keçiye dönüşmüş olan kızın hayvan olarak kesilmek istenmesi mitsel bunalımı, kesilmekten kurtulduktan sonra evlendirilip dokuz kurban kesilip dokuz gün dokuz gece düğün yapılması ise bu bunalımın insan

[58] İlkel insanın düşünce sisteminde insan bir bütünün parçasıdır. Bu bütün; yıldız, güneş, ay, gök gibi astral unsurlardan, yeryüzünde ve yeraltında olduğu düşünülen her türlü varlığa kadar evrene ait tüm öğeleri kapsamaktadır. Bu büyük bütünün parçası olan insanın gerek varlığını devam ettirebilmesi gerekse evren ile uyum içerisinde olabilmesi için yaradılışına uygun hareket etmesi gerekir. Bunun aksi olursa mitsel bunalım ortaya çıkar. Mitsel bunalım, sadece varlıkların yaradılışına uygun şekilde kurbanlar sunulması ve ritüellerin gerçekleştirilmesi ile giderilir.

yaratılışına uygun şekilde giderilmesini simgelemektedir. Benzer şekilde *Kamber* destanında Arzımbike ile Kamber'i ayırıp Arzımbike'yi kendi oğluna almak isteyen yaşlı kadın Arzımbike'ye Kamber'in, Kamber'e ise Arzımbike'nin öldüğünü söyler. Daha sonra âşıklar yeniden kavuşunca yaşlı kadın, Kamber'i zehirli et ile öldürmek ister. Perilerin başı olan Gölimsılu'nun yardımıyla bunlardan kurtulan âşıklar evlenir ve dokuz gün düğün yaparlar (Urmançi, 2007a: 313-321). *Ak Büre* (Ak Kurt) masalında bakır sarayın sahibi dokuz başlı bir Div'dir. Bu Div, insanları kaçırıp bir kısmını kendisine eş ve köle yaparken, bir kısmını da yemek için besler. Masalın kahramanı insanları köle yapan ve onları yiyen Div'in dokuz başını keserek onları kurtarır (Gatina, Yermi, 1977: 196-198). Bu masalda kahraman, insan için problem yaratan Div'in dokuz başını keserek âdeta dokuz kurban sunmuştur.

Anlatılarda insanın yaratılışı ve ölümü ile ilişkili olan dokuz sayısıyla ilgili durumlar bu rakamının on katı olan doksan sayısı için de geçerlidir. Söz gelimi, *Hurluga ve Hemra* destanında çocuğu olmayan padişah için Hızır doksan defa Hz. Ali'nin kabrine gidip dua eder (Urmançi, 2007: 57). Burada da insanın dünyaya gelebilmesi için doksan defa dua edilmesi, ritüel olarak doksan kurbanının sunulmasını temsil etmektedir.

Netice olarak, Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar mitolojisinde de dokuz sayısı doğrudan insanın yaratılışı ile ilgili olup anlatılarda insanın varlığına dair mitsel bunalımların, problemlerin giderilmesinde kullanılan sembolik bir sayıdır.

5.2.5. Kırk Sayısı

Halk kültüründe ve anlatılarında en sık kullanılan sayılardan biri de kırktır. Bu sayı genellikle ölüm, doğum gibi geçiş dönemlerinde kırk çıkarma, kırk mevlidi, kırk uçurma gibi ifadelerle kullanılır. Kırk çıkarma geleneği Türk boylarından Özbeklerde *çille*, Kazaklarda *kırkınan şıktı*, Kırgızlarda *kırk gün* veya *kırk* isimleri ile bilinir. Yakutlarda kutsal sayılan doğumdan sonraki kırk gün boyunca av kıyafetleri ile eve girilmez, doğum yapan kadın ambara veya ateş almaya gitmez. Türklerde yeni doğan çocuğun kırkı çıkarılırken genellikle kırk kaşık su ile yıkama töreni gerçekleştirilir (Lvova, Oktyabrskaya, Sagalayev, Usmanova, 2013b: 178-182). Benzer şekilde ölen kişilerin ardından da kırk çıkarma törenleri yapılır. Doğumdan

sonraki ilk kırk günün sonunda yeni doğan bebek için yapılan kırk çıkarma töreni bebeğin tam anlamıyla bu dünyaya ait olduğu anlamına gelirken, ölülerin ardından kırk günün sonunda gerçekleştirilen törenlerde ölen kişinin bu dünya ile tüm bağları kopartılıp öteki dünyaya aidiyeti sağlanmaktadır.

Halk anlatılarında genellikle kırk gün kırk gece gibi zaman ve kırk kız, kırk oğul gibi miktarları ifade ederken kullanılan bu sayı, zaman ve miktarda doygunluk noktasını, bir bütünü, yeterince olgunlaşmayı göstermektedir.[59] Ayrıca Schimmel (2011: 265), bu sayının hazırlayıcı ve tamamlayıcı işlevine dikkati çekmektedir. *Dede Korkut*'ta kırk baş kul, kırk gün kırk gece, kırk otak, kırk yoldaş, kırk yer (Ergin, 2016: 115, 153, 176, 188, 193), *Er Soltonoy* destanında kırk yiğit, kırk adım uzaklık, kırk kulaç, kırk kapı (Çeribaş, 2011:176) gibi ifadelerde kullanılan bu sayı, nitelediği nesnenin veya durumun doygunluğunu, bütünlüğünü göstermektedir. Şor Türklerinin *Kan Pergen* destanında kırk göğün yüksekliğinden inen Kan Alıp isimli kişi destan kahramanına yardım eder (Ergun, 2006: 83). Buradaki kırk göğün yüksekliği ifadesi ile en yüksek ve kutsal nokta kastedilmektedir. Yine Şor Türklerinde Şaman'ın yardımcı ruhlarından biri *Kırık pare kara kuş (*Kırk çift kara kuş)'tur. Bu ruh, şaman aynayı geri getirmek için uçtuğunda ona yardım eder (Alekseyev, 2013: 110).

Tatar halk anlatılarında da sıklıkla karşılaşılan bu sayı genel Türk mitolojisi ile benzer bir işleve sahiptir. *Kırk Kız* efsanesinde Bolgar Hanı'nın sarayında bulunan kırk kız, Timur'un saldırılarından kurtularak Biler'e gider. Ancak Timur buraya da saldırınca kızlar savaşta öldürülürler. Bu dindar kırk kız, öldürüldükleri yere gömülürler. Kırk kızın mezarı halk tarafından kutsal kabul edilip Kızlar Ziyareti diye adlandırılmıştır (Gıylecitdinov, 1987: 36). Bu efsanede kırk sayısı, kızlara kutsallık atfedilmesini sağlamıştır. *Batırnın Yalgışı* (Kahramanın Yanlışı) isimli efsanenin giriş kısmında Barabalardan bahsedilirken onların halkının en çok bulunduğu yer olarak Karsak söylenir. Daha sonra bu olgunluğun/çokluğun âdeta pekiştirilmesi için *Karsaknın kırık kızı, kırık ulı ay yarığına uyınga çıkkanda…* (Karsak'ın kırk kızı, kırk oğlu oyun oynamaya çıktığında) denir (Gıylecitdinov, 1987: 125).

[59] Kırk sayısı ile ilgili geniş bilgi için bk. Ahmet Özgür Güvenç, "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (41), 2009, s.85-97.

Alıpmemşen destanında Alıpmemşen'in kardeşi İrnek Alp, ağabeyini kurtarmak üzere yola çıkar. Onun esir edildiği şehrin yakınlarına gelip dinlenmek için uyur. İrnek Alp'in nefes alıp verişinden ağaçlar sallanır. Bunu gören şehir halkı korkarak Alıpmemşen'i koruyucu elbise, şapka, gömlek gibi kıyafetlerle donatırlar. Alıpmemşen ile kardeşi İrnek Alp'i dövüştürmek isteyen şehir halkı, bu dövüşü Alıpmemşen'in kazanması için onun koruyucu kıyafetler bakımından tastamam olmasını isterler. Bunun için ona kırk koyun kesip bu kırk koyunun derisinden elbise ve şapka diktirirler. Daha sonra ise kırk arşından gömlek giydirirler (Urmançi, 2007a: 217).

Tülek destanında su altı padişahı olan Çaçdar Han'a giden Tülek, orada kırk gün yiyip içip Çaçdar Han ile kalır. Buradaki kırk gün, Çaçdar Han ile Tülek'in birbirlerini tanımaları ve dostluk kurmaları için yeterli bir zaman dilimidir. Ancak bu zaman dilimi nihayete erdiğinde Tülek, Balkan Dağı'nı ve yerini yurdunu özlediğini belirtir (Urmançi, 2007a: 49). *Hurluga ve Hemra* hikâyesinde çocukları olan padişah kırk gün kırk gece kutlama yapar. Aynı hikâyede birbirlerine kavuşan âşıklar, kırk gün kırk gece birlikte olurlar (Urmançi, 2007a: 59,67). *Kuzı Körpe ile Bayansılu* destanında sevdiğinin mezarını aramaya giden Bayansılu yanına, kendisine hizmet eden kırk kızı da alır. Bu kırk kız yol boyunca Bayansılu'nun saçtığı inci mercanları toplar. Bayansılu sevdiğinin mezarına girip kendisini öldürünce kırk kız geri dönüp Kara Han'a kızının öldüğü haberini verirler (Urmançi, 2007: 47) Bu destanın bir başka versiyonunda Kuzı Körpe yola çıkmak isteyince annesi ona;

Ulım, kırık ülim bir kilse,	Oğlum, kırk ölüm bir gelse,
Niçik itip ütirsin? diy eniysi .	Nasıl geçersin? der anası.
Kırık büri oçrasa,	Kırk kurt rastlasa,
Anı niçik ütirsin?	Onu nasıl geçersin?

(Urmançi, 2007: 48-51)

Burada Kuzı Körpe'nin annesi yola çıkacak olan evladını caydırmak maksadıyla karşısına çıkabilecek tehlikelerin en kötüsünü ifade etmek için kırk sayısını kullanmıştır. Dolayısıyla kırk ölüm ve kırk kurt, Kuzı Körpe'nin karşısına çıkabilecek en büyük tehlikelerdir. *Koş Ezlep Yörgen Han Ulı* (Kuş Takip Eden Han

Oğlu) masalındaki padişah zenginliğin son raddesindedir. Bunun için masalın girişinde padişahın kırk ambar dolusu altın ve gümüşünün olduğu söylenir (Gatina, Yermi, 1977: 179).

Kısacası, kırk sayısı Tatar halk anlatılarında sıklıkla tekrarlanmakla birlikte dini, sosyal ve kültürel anlamda toplumsal/kollektif belleğe yönelik pek çok çağrışımda bulunmaktadır. Bu çağrışımlardan iyilik, kötülük, büyüklük, çokluk gibi pek çok olgunun yeterli olgunlukta olduğunu ifade etme ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında İslamiyet'le de ilişkili olarak bu sayının nitelediği varlıklar kutsallık arz etmektedir.

5.3. Renkler

Varlıkları tanımlamada ayırıcı özelliklerden biri renklerdir. Sosyal ve kültürel hayatta pek çok çağrışıma sebep olan renkler, ilkel dönemlerden itibaren toplumların yaşamındaki önemli unsurlardan olagelmiştir. Türk mitolojisinde de bazı renklerin sembolik anlamı vardır. Bu renkler dini hayatta varlıkların kutsal olup olmadığını göstermede, sosyal ve kültürel hayatta insanlar arasındaki statülerin belirlenmesinde, iyi ve kötünün ifade edilmesinde ayırıcı bir unsur olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Türklerde devlet teşkilatmasında renklerden istifade edildiği bilinmektedir. Bütün bunlar Türklerin dini ve kültürel yaşantısında renklerin varlıkları, olayları vs. nitelemede önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

5.3.1. Ak

Genel olarak bakıldığında dünyadaki pek çok toplumda ak renk ışığı, ölümü, saflık ve masumiyeti, özeni, soyut olanı ve yeni fikir ya da düşünceyi ifade etmektedir (Ulukan, 2012: 171). Türk kültüründe de en önemli renklerden olan ak, yaratılıştan itibaren dikkati çekmektedir. Verbitskiy tarafından derlenen bir Altay yaratılış efsanesinde Tanrı Ülgen "ne yaratayım, nasıl yaratayım?" diye düşünürken birden bire su içerisinde Ak ana (ene) karşısına çıkarak Ülgen'e ne yapması gerektiğini söyler (Sakaoğlu, Duymaz, 2011: 174). Bu efsaneye göre Tanrı Ülgen'den daha yüce olan Tanrı'nın sıfatı 'ak'tır. Benzer şekilde Yakut Türklerinin inançlarına göre ilk ve

büyük Yaratıcı, 'Beyaz Yaratıcı Tanrı/Efendi' anlamına gelen *Ürüñ Ayıı Toyon*'dur (Ögel, 2010: 430). Radlof tarafından derlenip yayımlanan *Delikanlı* isimli Şor destanında ise Tanrı, kutsal kayın ağacı üzerinde oturan ak saçlı bir ihtiyar görünümündedir (Ergun, 2006: 69). Ak rengin Tanrıların sıfatı olması, bu rengi kutsal kılmaktadır. Tanrıları niteleyen bu renk aynı zamanda dini törenlerde, çeşitli ritüellerin gerçekleştirilmesinde sıklıkla kullanılmaktadır. Bununla ilgili olarak Altay mitolojisinde ayinler esnasında kamlar, binek olarak kullanacakları hayvanların kutsallığını ifade etmek için ak sıfatını kullanırlar. Söz gelimi kutsal deve demek için *ak adan*, kutsal at demek için ise *ak çagal* ifadeleri kullanılır (Dilek, 2014: 16).

Türk kültüründe yön olarak batının rengi olan ak, devlet yapılanmasında, yönetimdeki kişilerin rütbelerinin belirtilmesinde, soyun yüceliğini ifade etmede kullanılırdı (Çoruhlu, 2010: 212). Dini ve kültürel yaşantının dışında Türk dünyası halk anlatılarında da en sık kullanılan renklerin başında ak gelmektedir. Tuva Türklerinin destanlarından *Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge* destanında kahramana yol gösteren yardımcı; kel ak boğaya binen, ak söğüt yükleyen, ak başlı, ak sakallı biridir (Ergun, Açа, 2005: 279). Şor Türklerine ait *Ak Ölen ile Kır Ölen* destanında ulu yaratıcının yarattığı dünya şöyle tasvir edilir: "Şimdikinin ötesinde, öncekinin sonunda, ak denizin kıyısında, altın dağ gibi altın otağ dururmuş. Ak dağın eteğinde ak mal yayılır, ak denizin kıyısında halk teba yayılır yaşarmış. Yetmiş ak dünyanın kağanları, beyleri imişler" (Ergun, 2006: 214). Hakas Türklerine ait *Altın Arıg* destanında da yeryüzünün oluşumu ve hemen sonrası tasvir edilirken ak sıfatı sıklıkla kullanılmaktadır. Dağların oluşumu kastedilerek "yerin yükseği ak zirveler oluşmaktadır" denmektedir. Benzer şekilde suların, vadilerin ve çiçeklerin oluşumu tasvir edilirken uçsuz bucaksız Ak deniz suyunun çağlayarak aktığı yerde ak çiçekli ak vadilerin bulunduğu belirtilmektedir. Destanda beyin evinin rengi aktır. At bağlanılan direkte de ak yeleli Ak Boz at durmaktadır (Özkan, 1997: 35-37). Tanrılar tarafından gerçekleştirilen yaratılış ve hemen sonrasının tasvir edildiği bu metinlerde ak renk, kutsallığın yanında kusursuzluğu da ifade etmektedir. Bu renk Türklerde İslamiyet'ten sonra da kıymetini korumaya devam etmiştir. Söz gelimi, Kutadgu Bilig'de sabredip bekleyen avcının ak-kuş yakalayacağı söylenir (Arat, 1994: 105). Buradaki ak-kuş sabrın meyvesi olan bir mükâfatı ifade eder.

İyilik, mutluluk, temizlik, saflık, bilgelik gibi anlamları temsil eden bu renk, Tatar Türklerinin de sosyal ve kültürel yaşantısında genel olarak kutsallığa işaret etmektedir. Tatar Türkleri ak renkteki varlıkların ilahi kudrete sahip olduklarına inandıklarından, bu hayvanlara sıradan hayvan gözüyle bakmaz, saygı gösterip tapınırlardı. Tatar halk anlatıları incelendiğinde Ak renkteki hayvanlar kahramanların en önemli yardımcılarıdır (Urmançi, 2005: 37). Bu hayvanlar âdeta ilahi bir güç tarafından kahramanı korumak ve ona yardımcı olmak için görevlendirilmiştir. *Alpamşa* destanında Kıltap padişah, Alpamşa'nın sevdiği kız olan Sandugaç'ı ister. Kıltap padişahla savaşmak zorunda olan Alpamşa onu, ancak Akbüz atını alarak yenebileceğini söyler (Urmançi, 2007a: 225). Alpamşa bu atı alırsa Kıltap'tan kut gider. Böylece Kıltap padişah, Akbuz at aracılığıyla kendisine âdeta Tanrı tarafından sağlanan koruma kalkacağından öldürülebilir pozisyona gelecektir. Destanın devamında dile gelen Akbüz at, Alpamşa'ya neler yapması gerektiğini anlatır. Destanın sonunda ise kahraman ikinci kez Sandugaçı almak ve Alpamşa olduğunu kanıtlamak için Akbüz atın yardımına başvurmaktadır (Urmançi, 2007a: 233,239). *Yestey Mönki* destanında kahramanın atı 'doru renkli, ak benekli' olarak tarif edilir (Urmançi, 2007a: 199).

Kadış Mergen destanında destan kahramanı öldürdüğü yedi başlı ejderhanın akbüz atını alarak ejderhanın evine döner (Urmançi, 2007a: 263). Kadış Mergen burada âdeta ilahi kudrete sahip bir varlık olan akbüz atı ejderhanın elinden kurtarmıştır. Benzer durum *Altayin Sayin Süme* destanında da vardır. Bu destandaki Han, kahramana kızını vermesi için Börikçi'nin yedi akbüz atını getirmesi şartını koşar. Bunun için yedi yüz cinin bulunduğu yere gidip, orada altında altı kuyu olan yedi direğin yanında yedi akbüz atı beklemesi gerekir. Yedi akbüz at, Altayın Sayin Süme'nin alacağı kızın başlığıdır (Urmançi, 2007a: 179). *Tülek* destanında Tülek'in kuşunun ismi Ak Yabalak'tır. Ak Yabalak diğer kuşlardan çok daha üstün kabiliyetlere sahiptir. Tülek'in atının ismi de Akbüzce Yilyitmez'dir. Kahmanın av kuşu gibi atının da isminin önünde ak sıfatı vardır (Urmançi, 2007a: 31). *Kadış Mergen* destanında kardeşleri tarafından ayakları kesilen Kadış Mergen, yediği 'ak kök'ün yardımıyla iyileşir ve yeniden ayaklarına kavuşur (Urmançi, 2007a: 263).

Yirtöşlik destanında yılanlar dünyasına giden Yirtöşlik, başköşede, minder üstünde kıvrılarak yatmış bir ak yılan görür. Yirtöşlik daha sonra buradaki ak yılanla

evlenir. Destanın devamında yılan padişahı, Yirtöşlik'e pek çok zor görev verir. Bu görevleri başarıyla bitiren Yirtöşlik'e yılan padişahı şöyle bir açıklama yapar.

"Ey damadım Yirtöşlik, ben seni kendi yerime aldırdım. Bu ejderha yılanı, şuraya sen geleceksin diye, yoluna gözcülüğe koydum. Damadım, sen şimdi içinden düşünürsün, bu padişah bana kastetti, öldürmek için bu kemiğe, boğaya, kartala, Barsa Kilmes padişaha gönderdin, diye. Ben kastettiğimden göndermedim seni. Bu derya içindeki perilerden gün göreceğimiz yoktu, şehrimize gelip helak ediyorlardı. Onlardan çaresiz kalıp, şimdi gün göreyim dediğimde, bu geyik gelip, mal ve davarımıza zarar verip gidiyordu. Ondan kurtulup gün göreyim deyince bu kartal zarar verip dururdu. Ondan kurtulduktan sonra yine Barsa Kilmes padişah gelip, savaşıp, halkımı öldürüp, şehrimizi ateşe verip, yakıp giderdi. Tanrı Teâla bu durumu verdi bize: Yılan şekline bürünüp, yeraltına girip kurtuluyorduk. Şimdi korku verecek hiçbir şey yok, onları öldürüp bizi kurtardın" (Urmançi, 2007a: 147, 165). Bu destanda Yirtöşlik, kötü güçler tarafından saldırıya uğrayan ve Tanrı tarafından bu kötü güçlerden korunmak istendiği için ak renkli yılan donuna girme kabiliyeti verilen padişaha ve halkına yardım etmektedir. Bu durum ak rengin Tanrı tarafından verilen kutsallığı ifade etmesi bakımından önemlidir. *Ak Yılan* masalında masalın kahramanını her defasında ölümden kurtaran ak renkli bir yılan vardır. Bu yılan padişahın rüyasını yorumlamak için giden masal kahramınına yardımcı olarak onun öldürülmemesini sağlar (Gatina, Yermi, 1978: 256-260).

Halk anlatılarında ak renk, anlatıdaki iyi karakterin sıfatıdır. Genellikle iyiler ak, kötüler ise kara renk ile nitelendirilir. *Şahsenem ile Garip* hikâyesinde padişah ile vezirinin çocukları yoktur. Çocukları olunca onları birbiri ile evlendireceklerine dair söz verirler. Vezirin ismi Hasan'dır. Ancak Ak vezir adı ile anılmaktadır. Ak vezirin oğlu, padişahın ise kızı olur. Ak vezir ölünce padişah sözünü tutmaz. Ak vezirin kardeşinin ismi Aydın'dır. Hikayenin ana karakterlerinden olan Şahşenem'in yardımcısının ismi ise Akça'dır (Urmançi, 2007: 263, 273). Görüldüğü üzere bu hikâyede iyi karakterlerin hepsi ak sıfatı ile nitelendirilmiştir.

Ak rengin kudsiyetine dair bir Tatar atasözü şöyledir: *Ak söygenni hak söygen, hak söygenni halık söygen* (Ak seveni Hak sever, Hak seveni halk sever) (İsenbet, 1967: 71). Bir başka atasözünde ise *Künilin ak bulsa, yözin şat bulır*

(Gönlün ak olsa yüzün şad olur) (İsenbet, 2010a: 665), denmektedir. Ak rengin mutluluğu simgelemesinin en açık örneği ise *Ak tös şat tös* (Ak renk mutlu renk) (İsenbet, 2010: 252) atasözü örneğinde görülmektedir.

Sonuç olarak, ak renk Tatar halk anlatılarında kahramanların yardımcılarını ve iyi karakterleri nitelemesi bakımından kutsallık arz etmektedir. Bunların dışında genel Türk mitolojisinde olduğu gibi mutluluk, iyilik, saflık gibi değerleri de ifade etmektedir.

5.3.2. Kara

Ak rengin karşıtı olarak düşünülen bu renk, dünya mitolojisinde genellikle ezeli karanlık, boşluk, ölüm karanlığı, tahribat, üzüntü, büyü, kötülük gibi olumsuzlukları ifade etmekte kullanılmıştır (Çoruhlu, 2010: 205). Türk mitolojisinde de kara renk çoğunlukla kötü güçlerin ve onlara ait her türlü eylemin, nesnenin sıfatıdır. Söz gelimi Altay mitolojisine göre kötülüklerin kaynağı olan Erlik'in yeraltında kara kilden yapılmış Kara Balkaş isimli sarayı vardır. Çalkandularda ise Ülgen'in oğullarından olan ancak yeraltına çekilerek kötülüğün sembolü haline gelen ve Erlik'in babası olduğuna inanılan varlığın ismi Kara Kan'dır. Yine Altay Türkçesinde kötü ruhların genel adı Kara Neme'dir. Bunların dışında Altaylarda Kara aday, Kara sokor, Karagay, Karakuş, Karaş gibi ruh ve varlıklar kötülükle özdeşleşmiştir (Dilek, 2014: 98-99).

Erlik ile ilgili olarak Radloff'un (1975: 301-302) derlediği bir dua metninde Erlik'in kara renkle nitelendiği kısımlar şöyledir:

Ey kara at üzerindeki Erlik!

Kara kunduzdan bir yatağın var…

Sakalların kapkara,…

Kara yüzün kıvılcım saçar,…

Yüzün kurum gibi karadır (Gömeç, 2011: 30-31).[60]

Türk mitolojisinde genellikle bereket ilahesi olarak düşünülen, kadın ve çocukların koruyucusu olduğuna inanılan Umay'a dair inanışlar zamanla değişmiş, bu varlığın çocukların ölümüne sebep olduğuna inanılmıştır. Bu yüzden Hakaslarda bu mitik varlık Kara Umay olarak adlandırılır (Çoruhlu, 2005: 297).

Kara, Türklerde toplumsal statünün ifade edilmesinde kullanılan renklerden biridir. Bununla ilgili olarak *Dede Korkut* hikâyelerinden Boğaç Han ile ilgili hikâyede Bayındır Han'ın verdiği şölene Dirse Han da katılır. Bayındır Han çocuğu olmayanları kara otağda ağırlayıp altına kara keçe serer. Yemek olarak da kara koyun yahnisinden hazırlanan yemeği sunar (Ergin, 2016: 78-79). *Dede Korkut*'taki bu hikâyede kara renk, çocuğu olmayanları belirlemede kullanılmıştır. Oğuz ve Alman-Bet destanlarında destan kahramanlarının babalarının adı Kara Han'dır. Her iki destan kahramanı da babasını Müslüman olmaya davet eder. Ancak Kara Han kabul etmez. Bunun üzerine Oğuz destanında Oğuz tarafından, Alman-Bet destanında ise Alman-Bet tarafından Kara Han öldürülür (Ögel, 2010: 301). Kara rengin Müslüman olmayanları ifade etmesi ile ilgili olarak Dede Korkut'ta kara donlu azgın dinlü kâfir, kara saçlu sası dinlü din düşmeni alaca atlu kâfir, kara donlu kafir (Ergin, 2016: 87, 96, 157) ifadeleri geçmektedir.

Bunların dışında Türk halk anlatılarında kara renk, anlatı kahramanına zarar vermeye çalışan kötü nitelikli varlıklar veya kişiler için kullanılır. Söz gelimi Tuva Türklerinin destanlarından *Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley*'de kötü karakterlerden biri kapkara yüzlü Kara Tepegöz'dür (Ergun, Açа, 2004: 289). *Şöögün Bora Attığ Şöögün-Köögün* destanındaki kötü karakter tasvir edilirken kara renk sıkça kullanılmıştır. "…sahipsiz kara dünya yurtlu, kaynağı donmaz kara gölün kıyısında, yolu yok demir kara tayganın eteğini yurt tutan, Buga kara atlı, ölürde canı yok, yaşamaya yaşı yok kara niyetli, kanı karalı, katı zalim, demir başlı Demir Kara Çançın denilen kişi yaşarmış (Ergun, Açа, 2005: 346).

Türk mitolojisinde kara renginin olumsuzlukları ifade eden anlamının dışında, gökle birlikte yaratılan yeri/yeryüzünü veya toprağı niteleyen anlamı da

[60] Benzer şekilde Kutadgu Bilig'de de şeytanın vasıflarından biri olarak onun kara yüzlü olduğu belirtilir Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II,* 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 363.

bulunmaktadır. Kara yer, kara toprak gibi ifadeler yerin sıfatlarındandır.[61] Ögel (2010a: 260), kesin olmamakla birlikte Türklerin yer için önceleri yalnızca yağız yer ifadesini kullandığını, kara toprak ifadesinin ise sonraları ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu renk Türk halk anlatılarında nadiren de olsa iyi karekterlerin sıfatı olarak kullanılmaktadır. Söz gelimi, Tuva Türklerinin *Han-Şilgi Attıg Han-Hülük* destanında destan kahramanı "kara samur börklü, kara ipek donlu, kara kalın deri edikli, erler eri Han Hülük Bey"dir (Ergun, Açа, 2005: 154).

İyi veya kötü varlık yahut kişilerin sıfatı olmasının dışında bu renk kuzeyde olan bir yer veya topluluğu ifade etmede de kullanılmıştır. Von Gabain'e (1968: 109-111) göre 'Karahanlılar' isimlendirmesi bu yerin İslam dünyasının kuzeyinde kalmasından kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde Horasan'a göre kuzeyde kalan Karakum Çölü'nün isimlendirmesi konumundan dolayıdır (Çoruhlu, 2010: 205). Şor Türklerinin boy dağlarından bir Kara-tag'dır (Lvova, Oktyabrskaya, Sagalayev, Usmanova, 2013b: 84).

Tatar halk anlatıları incelendiğinde bu renk genellikle olumsuzlukların ifadesi olarak kullanılmaktadır. Halk anlatılarındaki kötü karakterler, onların yardımcıları kara sözcüğü ile nitelenmektedir. Söz gelimi *Yestey Mönki* destanında Yestey Mönki, önce kara atlı Timer Yilbegen'i daha sonra Yer Kara Alıp'ı yenerek öldürür (Urmançi, 2007a: 201, 205). Burada destan kahramanı tarafından öldürülen her iki kötü karakter de kara renk ile nitelendirilmiştir. *Mişek Alıp* destanında, Kara Han'ın isteği üzerine Mişek Alıp, Tebene Kuga Hanım'ı ona getirir. Han, Mişek Alıp'ın hizmetleri karşılığında ona yemek yedirmediğinden, at vermediğinden ve onu giydirmediğinden Tebene Kuga, Han'a kızıp onu kargışlar. Bunun üzerine Han'ın halkı karasıçan olur, hatunu kara kancık av köpeği olur, han ise kara ağaçkakan olup ağaç kabuğu gagalar (Urmançi, 2007a: 197). Burada kötü karakterin herşeyinin kara olması, kara renk ile kötülüğün ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. *Kuzı Körpe ile Bayansılu* destanında, Ak Han ve Kara Han isminde iki Han vardır. Ak Han'ın oğlu, Kara Han'ın ise kızı olur. Ak Han'a verdiği sözü tutmayan Kara Han, kötü bir karakterdir. Bu yüzden destanda evinin kara taştan olduğu belirtilir. Kara

[61] Söz gelimi Kutadgu Bilig'de yer sözcüğü her defasında kara sıfatı ile birlikte kullanılmıştır. "Kara toprak misk ile doldu. Kara yeryüzüne yeşil ipek bağladı. Söz sayesinde kara yerdeki mavi göğe yükselir. Kara toprak ile mavi gök" vs. Bk. Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II,* 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 16, 17, 83, 137.

Han, kızını Kara Kalmak'a vermiştir (Urmançi, 2007: 31, 37, 41). Bu destanın bir diğer versiyonunda Bayansılu'nun yengesi onu, kardeşi Kara yiğide almak ister (Urmançi, 2007: 51). *Tahir ile Zöhre* hikâyesinde kötü karekterlerden, padişahın Karaçumak adlı hizmetçisi, Zöhre'ye âşıktır. Tahir'in rüyasına giren kara köpek, âşıkların birbirine kavuşmasını istemeyen bu kötü karakteri temsil etmektedir (Urmançi, 2007: 147, 183). Bu hikâyenin bir başka versiyonunda Tahir'in babası, Zöhre'nin babasının veziridir. Tahir'in babası ölünce padişah, kızı Zöhre'yi başka bir vezirinin Karamuç isimli oğluna verir (Urmançi, 2007: 191).

Ügi Kız (Öksüz Kız) masalında açgözlü kız, ubırlı yaşlı kadının zinet eşyalarını almaya çalışınca, ubırlı kadın kara bir sandık ile bu kızı köyüne geri gönderir. Köye gelen kız, kara sandığı açtığı vakit, bu sandıktan kara bir yılan çıkıp kızı sokarak öldürür (Gatina, Yermi, 1978: 215-218). Aksak Timir hakkında anlatılan efsanede Deviş şehrini alan Timur, kendisi hakkında kötü konuşanların kapısını kara, kendisini övenlerin kapısını ise ak renge boyattırır. Ertesi gün kara renge boyanan kapılı evlerin sahiplerini öldürtür (Gıylecitdinov, 1987: 30).

Kara renk halk anlatılarında olduğu gibi Tatar Türklerine ait büyü sözlerinde de kötü varlıkları nitelemektedir. *Yılan Karagı Tili* büyü metninde 'yılan karasından' kurtulmak için kara at ve kara don/elbise ifadeleri kullanılmıştır.

Kara atım astımda,	Kara atım altımda,
Kara tunım östimde kayttı!	Kara elbisem üstimde döndü!
Yılan karagı sin de kayt!	Yılan... Sen de dön! (Ehmetcanov, 2012: 15)

Muhabbet Irımı (Aşk Büyüsü) başlıklı büyü, bir kişiyi bir diğerine âşık etmek için kullanılmaktadır. Bu büyü sözlerinin son kısmı şöyledir: *Kara yılandin ve hem kara ivdin, adem uglı-kızı niçek kurkıp, ak saraylarına kaçıp niçek kiredir, bu felen üz uynaşlarındin şulay kaçıp minim kuynıma kirsin!* (Kara yılandan ve kara evden âdem oğlu-kızı nasıl korkup ak saraylarına kaçıp giriyorsa, bu falan kişi oynaşlarından kaçıp benim koynuma öyle girsin) (Ehmetcanov, 2012: 19).

Tatar mitolojisinde ahırlarda yaşadığına inanılan mitik varlıklardan Abzar iyesi, siyah renkteki hayvanları sevmez, onların önünden yemlerini alır ve gece boyu bu hayvanları koşturarak âdeta onlara işkence eder. Bu durum siyah renkli

hayvanların yeraltı dünyası ile ilişkilendirilmiş olmasından kaynaklanabilir. Benzer şekilde Tatar mitolojisinde kötü bir karakter olan ve insanlara zarar veren mitik varlıklardan Ubır, genellikle kara kedi veya kara köpek suretlerinde gezinir.

Tatar atasözlerinde de bu renk ile ilgili izlere rastlamak mümkündür. *Künili karanın yözi kara.* (Gönlü karanın yüzü de karadır) (İsenbet, 2010a: 655). *Alla saklasın, kara yılan çakmasın; çaksa deva tapmassın.* (Allah korusun, kara yılan sokmasın, soksa deva bulmazsın) (İsenbet, 2010a: 764). *Kara tös karangı tös.* (Kara renk karanlık renk) (İsenbet, 2010: 252).

Tatar Türklerinin inançlarında ve kültüründe kara renk, kötü güçlerle ilişkisinden dolayı kötülüğü simgelemenin dışında başka durumlarda da karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi, sürünün önünden gelen hayvan siyah renkli olursa havanın bulutlu olacağına inanılır. Bu inanç, eskiden yağmur yağması istendiğinde kara renkteki hayvanların kurban olarak sunulması ritüelinden kalmış olabilir (Urmançi, 2005: 139). *Tahir ile Zöhre* hikâyesinde Hızır'ın bindiği atın rengi karadır. Bu kara at, Tahir'i göz açıp kapayıncaya kadar istediği yere ulaştırır (Urmançi, 2007: 161). *Altayin Sayin Süme* destanında Altayin Sayin Süme'nin kız kardeşi kara bir atla dörtnala gelen Ene Sılum ile evlenir (Urmançi, 2007a: 185). Bu örneklerde görüldüğü üzere kara renk genel Türk mitolojisi ile benzer şekilde zaman zaman iyi karekterleri de nitelemiştir.

Kısacası Tatar halk anlatılarında bu renk çoğunlukla yeraltı dünyası varlıklarıyla münasebetinden dolayı kötü karakterleri, varlıkları, durumları nitelemede kullanılmıştır. Ancak bunun dışında yağmur yağması istendiğinde kara renkteki hayvanların kurban edilmesi, bazı kahramanların kara renkli atlara binmesi bu rengin aynı zamanda kutsal bir yönünün bulunduğunu göstermektedir.

5.3.3. Al/Kızıl

Türk mitolojisinde pek çok varlığın rengi olan al ve kızıl, genellikle birbiri ile karıştırılan ancak birbirinden farklı olan renklerdir. Tarihi süreç içerisinde bu iki renk zamanla birbirinin yerine kullanılmıştır. Al Ruhu, Albastı gibi mitik varlıkları niteleyen bu renk, genellikle ateş ile ilişkilendirilir (Genç, 2009: 15). İnan, (1993:

266), Türklerde eski devirlerden beri kullanılan Al-bayrak ifadesinin ateş kültü ile bağlantılı olduğunu belirttikten sonra Yakutlarda aile ocağı ateşi, Altaylarda azametli ateş anlamına gelen al-ot, ateşle temizlenme için tören yapma anlamına gelen alazlama, ilkel dönemlerde hami ruh sayılan Al Tanrısı gibi ifadelerin Türklerde bu rengin kutsal sayıldığı devirlerden kaldığını söylemektedir (Ögel, 2010: 516). İlkel dönemlerde ateşle ilişkisinden dolayı bu rengin nitelediği mitik varlıklar ve olaylar kutsal kabul edilmiştir. Ancak zamanla al renk ile nitelenen ruhlar ve mitik varlıklar olumsuz bir hüviyete bürünmüştür. Nitekim Al ruhu, Albastı, Al anası, Almas-almıs gibi mitik varlıkların genellikle insanlara zarar verdiğine inanılır.[62] Türk halk anlatılarında da bu renk zaman zaman kötü karekterleri nitelemektedir. Söz gelimi Alman-Bet destanında Kırgızların düşmanı olan Oyratların hanı Kızıl Oyrat Han'dır (Ögel, 2010: 306). Kutadgu Bilig'de de kızıl dil ifadesi ile keskin, sivri, ileri geri, boş konuşan, yalancı dil kastedilmektedir (Aslan, 2014: 244).

Dede Korkut'ta Boğaç Han ile ilgili hikâyede, Bayındır Han'ın verdiği şölende Oğuz beylerinden kızı olanlar kızıl otağa oturtulur (Ergin, 2008: 77-78). Toplumdaki statünün renklerle belirlendiği bu örnekte kızıl renk kız çocuğunu ifade etmektedir. Bunun dışında *Dede Korkut* hikâyelerinde kızıl renk ile ilgili olarak kızıl deve, kızıl kaftan, kızıl kına, kızıl altun, kızıl yanaklı, kızıl ala gerdek, göksi kızıl dügmeli kâfir kızları, kan yaş, kırmızı otağ, kırmızı kaftan gibi ifadeler geçmektedir (Küçük, 2010:192). Görüldüğü üzere kızıl renk Türk kültüründe oldukça farklı kavramları niteleyebilmektedir.

Tatar halk anlatıları incelendiğinde, bu renk çoğunlukla kızıl olarak söylenmekle birlikte zaman zaman al sözcüğü ile de karşılanmaktadır. Genellikle anlatı kahramanının atının rengi olarak geçen kızıl, bazen olumlu bazen de olumsuz karakterleri nitelemektedir. *Ak Kübik* destanında Ak Kübik'in babasının adı Al Bıtık'dır. Bu destanın başka bir versiyonunda Ak Köbök annesinden binmek için at isteyince annesi; ben sana hamile iken kısrak at da gebe idi. O kısrağın doğurduğu at senin olsun, der. Ak Köbök kısrağa bakmaya gittiğinde onun kızıl bir at doğurduğunu görür. Kızıl at, boynunu kısrağın belinin üstünden aşırarak uzatıp,

[62] Bu varlıklar hakkında bk. Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, (Çev. Eren Ercan), Yurt Kitap Yayın, Ankara 2005.

arkadaki memeyi ağzına alarak emip durmaktadır. Ak Köbök gelir ve bu atı kulağından tutarak dizginler (Urmançi, 2007a: 285). Destan kahramanının babasının al sıfatlı, atının ise kızıl renkli olması bu rengin kutsiyetine işaret eder. Benzer şekilde *Kara Kükel* destanında da kahramanın siyah yeleli, siyah kuyruklu kızıl yabani bir atı vardır (Urmançi, 2007a: 207).

Yahşılıkla Yavızlık (İyiliğe Kötülük) masalında kızıl renk, kara ve ak renklerden üstün tutulmuştur. Masal kısaca şöyledir: Orta halli bir adamın üç oğlu vardır. Adam oğullarını çağırıp yakında öleceğini, öldükten sonra her birinin kendisi için mezara gelip dua okumalarını ister. Adam kısa süre sonra ölür. Kardeşlerden büyük olan ikisi içki içer ve babalarının mezarına gitmezler. Büyük kardeş en küçük kardeşini dua okuması üzere babasının kabrine gönderir. Küçük kardeş dua okuyunca mezar yarılıp babası kabirden çıkar ve ona bir karakuş tüyü verir. Ortanca kardeş de küçük kardeşini kendisinin yerine dua okuması için babasının kabrine gönderir. Duadan sonra kabir yarılıp babası tekrar çıkar ve ona akkuş tüyü verir. Son olarak kendi adına dua okuyan küçük kardeşe kabirden çıkan babası kızıl kuş tüyü verir. Masalın kahramanı karakuş tüyünün yardımı ile bir padişahın büyük kızını, akkuş tüyünün yardımı ile aynı padişahın ortanca kızını, kızıl kuş tüyü ile de padişahın küçük kızını alır. Karakuş ve akkuş tüylerin yardımıyla aldığı kızları ağabeylerine verir. Kızıl kuş tüyünün yardımıyla aldığı kız ise padişahın küçük kızı olup onu kendisine alır. Masalın devamında karakuş ve akkuş tüylerinin sembolik anlamda temsil ettiği iki büyük kardeş, kızıl kuş tüyünün simgelediği, masalın kahramanı olan küçük kardeşin başına çeşitli belalar getirirler. Ancak küçük kardeş bu sıkıntılardan kurtulur (Gatina, Yermi, 1977: 203-210). Bu masalda sembolik olarak kara ve ak renkler ile kızıl rengin mücadelesi görülmektedir. İlkel dönemlerde kutsal kabul edilen kızıl renk, diğer iki renge üstün gelmektedir.

Yirtöşlik ve *Yestey Mönki* destanlarında ise kızıl renkli at, kötü karakterlerin yardımcısıdır. *Yirtöşlik* destanında yeraltından iki karısı ile birlikte çıkan Yirtöşlik'in eşlerinden Könersılu'yu, kestane rengi kızıl bir ata binen, kızıl elbise giyen buğday tenli bir genç kaçırır. Yirtöşlik yetişip bu genci öldürerek Könersılu ve kızıl at ile birlikte döner. Destanın devamında bu kızıl at, Yirtöşlik'in Könersılu'yu bulmasını sağlar (Urmançi, 2007a: 167, 169). *Yestey Mönki* destanında ise Yer Kara Alıp'ı öldürmeye giden Yestey Mönki, yolda kızıl ata binmiş bir çocukla karşılaşır. Çocuk,

onun dönüşte kendisine misafir olmasını ister. Yestey Mönki kabul eder ancak Yer Kara Alıp'ı öldürdükten sonra dönüşte bu çocuğun yanına uğramaz. Çocuk, Yestey Mönki'yi yakalar ve kendisine misafir olmadığı için onu öldüreceğini söyler. Bunun üzerine dövüşmeye başlarlar ve Yestey Mönki çocuğu öldürür (Urmançi, 2007a: 201, 205).

Halk kültüründe de halk anlatılarında olduğu gibi bu renge dair birbirinden farklı inanışlar söz konusudur. Bununla ilgili olarak Mehmutov, Tatar Türklerinin sürü geldiğinde önde kızıl sığır gelirse havanın güneşli olacağına inandığını belirtir. Benzer şekilde eskiden havanın ayaz olması istendiğinde kızıl sığır kurban edilirmiş (Akt. Urmançi, 2005: 139). Kızıl renginin aldatıcılığına dair bir Tatar atasözü şöyledir: Kızıl Hozırnı aldar/ Kızıl Hızır'ı (bile) aldatır (İsenbet, 2010: 252). Bunun dışında ateşle ilgili bir büyü metninde ateş kızının kızıl olduğu söylenir (Nadirov, 1980: 37).

Görüldüğü üzere Tatar halk anlatılarında kızıl/al renginin nitelediği varlıklar, Türk mitolojisi ile benzer şekilde bazen iyi iken bazen kötü olabilmektedir. Bu durum kızıl rengine dair tasavvurların zamanla değişmesinden kaynaklanmış olabilir.

5.3.4. Kük (Mavi/Yeşil)

Gök sözcüğü Türkçede mavi ve yeşil renkleri ifade etmek için kullanılır. Her ne kadar Türkçede yeşil rengini ifade etmek için yaş sözcüğünden türetilen yaşıl/yeşil sözcüğü bulunsa da 'gök erik' ifadesinin yeşil erik, 'göğermek' sözcüğünün ise yeşermek anlamına gelmesi vb. gök kelimesinin yeşil rengi ifade ettiğini göstermektedir. Ancak Ögel (2010a: 152), Göktürklerde *kök* sözcüğünün yalnızca astral unsurların bulunduğu gök ve mavi renk anlamında kullanıldığını belirtir. Kutadgu Bilig'de geçen *yaşıl kök* ifadesinin ise kaynaklara göre daha geç çağlarda ortaya çıktığını söyler. Potapov (2012: 301), Altaylıların Ülgen'i, gök veya mavi aydınlık anlamına gelen *Kök ayas* şeklinde ifade ettiklerini belirtir. Burada kök sözcüğünün kutsallığın yanısıra mavi rengi de ifade etmesi önemlidir.

Mitolojilerde akıl, idrak, sağduyu, iffet, lekesizlik, sadakat, Allah'a hürmet, barış gibi erdem ve erdemli davranışların simgesi olan bu renk, Türk mitolojisinde genel olarak

sıfatı olduğu varlığı kutsal kılmaktadır (Çoruhlu, 2010: 209-210). Kültigin Yazıtı'nda insanoğlunun gök ile yer arasında yaratılışı ifade edilirken *üze kök tenri* (Özçelik, 2010: 25) ifadesiyle âdeta Tanrı ve astral unsur olarak gök ile özdeşleşen bu renk, halk anlatılarında genellikle kahramanların yardımcısı olan kutsal hayvanları nitelemektedir. Söz gelimi *Oğuz Kağan* destanının Uygur varyantında Oğuz'un çadırına giren kurt şöyle tarif edilmektedir: *Ol jaruktın kök tülüklük kök jaluk bedük bir erkek böri çıktı.* (Bu ışıktan gök tüylü, gök yeleli, büyük erkek bir kurt çıktı) (Bayat, 2013: 276, 290). Oğuz Kağan'ın karşısına çıkan kurdun gök renkli olması onun Tanrı tarafından gönderilmesi münasebeti ile kutsallığına işaret eder. Benzer şekilde *Kara Atlı Han* adlı bir Altay masalında kahramana yardımcı olan kutsal bir gök buzağı vardır. Bu gök buzağı aksırınca burnundan altın yazılarla yazılmış bir mektup çıkar. Bu mektupta;

Eğer istemez isen, kendine kara ölüm,

Git düşmanın evine düşmana ara ölüm!

Eğer korkup diyorsan, gelmesin bana ölüm,

Düşmana varmadan da, yetişir sana ölüm!

Masal kahramanı bu sözler üzerine cesaretlenip düşmanlarını öldürür (Ögel, 2010: 315-316). Burada da buzağının gök renkli oluşu ve kahramana yol göstermesi onun kutsallığından kaynaklanmaktadır. Ögel (2010: 300-301), *Kara-Han oğlu Alman-Bet* destanından yola çıkarak Kırgızların üç bölüme ayrıldığını, bunlardan orta yüzdeki reisin adının Kökçö (Kökçe) Han olduğunu belirtir. Kökçö Han'ın bulunduğu kısım Türklerin yönleri renklerle ifade edişleri dikkate alınırsa doğu yönü olsa gerek.

Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında destan kahramanı kardeşini iyileştirebilmek için üst âlemde dümdüz kuzey yöndeki gölün gök boğasının yüreğini getirir (Ergun, Açа, 2005: 76). Gök boğa kutsal olduğundan yüreği kahramanın kardeşine şifa olur.

Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar mitolojisinde de kutsal renklerden biri göktür. Bu rengin nitelediği varlıklar da genellikle kutsallık arz etmektedir. Söz gelimi Tatar Türklerinde kutsal kabul edilen ateşle ilgili bir büyü metninde *Ut atası kük bula,* (Ateş babası gök olur) (Nadirov, 1980: 37), denmektedir. Bunun dışında

anlatılarda kahramanların atları zaman zaman *kükbuz* (gökboz) at olarak geçmektedir. *Alpamşa* destanında destan kahramanı, kızını aldığı padişah için savaşa gidecekken ondan at ister. Alpamşa, padişahın atları içerisinde at seçerken büyük atları kuyruğundan tutup fırlatır. Fırlattığı bu atlardan sadece bir tanesi ayakta kalır. Bunun üzerine Alpamşa, sizde gökboz at varmış, akboz at yokmuş, der. Alpamşa savaşa giderken bu gökboz atı eşi Karlıgaçsılu'ya binmesi için verir (Urmançi, 2007a: 243, 245).

Çura Batır destanında destan kahramanı doğacağı vakit Çura Batır'ın babası Naren Batır, doğumun kolay olması için gök renkli bir aygırı kurban olarak keser (Ehmetova, 1984: 110). Kurban edilen gök renkli aygır, Naren Batır'ın hanımın kolaylıkla doğumu gerçekleştirmesini sağlar. Aynı destanda Şagali Han'ın kızı Sarıkani, Çura Batır'a bir kutu içerisinde gök bir kılıç hediye eder. Bu gök kılıç ile Çura Batır pek çok Rus askerini öldürür (Urmançi, 2007a: 345). *Yestey Mönki* destanında Yer Kara Alıp ile Yestey Mönki, ala doğan ve gök kartal donlarında yedi gün yedi gece savaşırlar (Urmançi, 2007a: 205). Destan kahramanının gök renkli olması onun kutsiyetine işaret etmektedir. Bu kutsallık anlatı kahramanının yapılan bu mücadeleden galip çıkmasını sağlar.

Biler şehrinin ismi ile ilgili anlatılan efsaneye göre Hazar padişahı, kendisine danışmadan Müslümanlığı kabul ettiği için Biler'e saldırır. Allahu Ekber nidalarıyla saldıran Bilerliler, Hazar padişahını mağlup eder. Savaştan sonra Müslüman olan Hazar padişahı, savaşçılarımı öldürüp beni kaçmaya mecbur eden gök atlı, alp gövdeli erler gördüm, demiş. Bilerdeki Müslüman tüccarlar, bunlar Allahu Teâla askeridir diyerek yanıt vermiş (Gıylecitdinov, 1987: 22). Görüldüğü üzere gök rengi, Tatarlar Müslüman olduktan sonra da kutsiyetini devam ettirmiştir.

Kutup Yıldızı ile ilgili anlatılan efsanelerde bu yıldızın yakınında olduğundan ona bağlanmış iki at gibi tasavvur edilen yıldızlardan biri Kükbuzat Yıldızı'dır. Bununla ilgili olarak bir Tatar atasözü şöyledir.

Akbuzat yoldız,	Akbuzat yıldız,
Kükbuzat yoldız,	Gökbuzat yıldız,
Timirkazık bir yalgız.	Kutup Yıldızı tek yalnız (İsenbet, 2010: 274).

Kısacası gök rengi, ak renk gibi Tatar mitolojisinde kutsiyet arz etmektedir. Ancak gök ve ak renkleri karşılaştırıldığında kutsiyet bakımından ak rengin önce, gök rengin ise sonra geldiği görülmektedir. Çünkü bazı anlatılarda ak renk kahramanın yardımcılarını nitelerken, gök renk daha çok anlatı kahramanının eşinin yardımcısı olan varlıkları/hayvanları nitelemektedir. Akbuzat, Gökbuzat ve Kutup Yıldızı hakkında söylenen atasözünde de öncelik ak renktedir. Ancak ak rengin anılmayıp doğrudan gök rengin kutsal olduğu durumlar da söz konusudur.

5.4. Ölü ile İlgili Ritüeller, Ölüm ve Öbür Dünya

Ölü ile ilgili ritüeller, öteki dünyaya dair inançlar ile yakından ilgilidir. Farklı defin törenleri, bu törenler esnasında ve sonrasında yapılan uygulamalar, söylenen büyülü sözler öteki dünyaya dair inançların ipuçlarını sunmaktadır. Bu dünya, öteki dünya ile bağlantılıdır. Dolayısıyla ölüm, varlığın sonu değildir. Ölen kişi yeryüzünde olduğu gibi gökte de yaşamaktadır. Bunun dışında balbalda, kutsal bir dağda, bayrakta, mezarda, evinde veya bu yerlerin dışında herhangi bir yerde yaşayabilmektedir. Ayrıca dünyada yeniden yaşayabilir, yeniden doğabilir veya yeniden dirilebilir (Roux, 1999: 184).

Yeniden yaşama dair inanç, çeşitli uygulamaları beraberinde getirmiştir. Söz gelimi, Türklerde ölen insan veya hayvanların kemikleri, etler sıyrıldıktan sonra tastamam bir şekilde gömülürdü. Böylece ölen kişinin veya hayvanın bir sonraki hayatında sağlam bir şekilde dirileceğine inanılırdı. Hatta bir insan veya hayvan herhangi bir uzvu eksik olarak doğduğunda bunun, önceki hayatında kemiklerinin tastamam bir şekilde gömülmediğinden kaynaklandığı düşünülürdü. Düşman kabileler, birbirlerinin mezarlıklarına saldırarak ölülerin kemiklerini dağıtırdı. Böylece bu kişilerin bir daha dirilemeyeceklerine inanırdı (Roux, 1999: 135-137). Roux (1999: 218), Altay Türklerinde üç türlü defin töreninin tatbik edildiğini belirtir. Bunlar; toprağa gömme, cesedin sergilenmesi/ (tabutu dört direk üzerine yahut ağaca

asma) ve ateşte yakmadır. Altay Türklerine ait bu uygulamaların benzerleri diğer Türk boylarında olduğu gibi Tatar Türklerinde de görülmektedir.[63]

Tatar halk edebiyatına ait metinler incelendiğinde öldükten sonra dirilme, başka yer veya varlıklarda yeniden hayat bulma gibi öteki dünya tasavvurlarına rastlamak mümkündür. Bunların yanında yeniden yaşamayı engellemek için yapılan uygulamalar da mevcuttur. *Kuzı Körpe ile Bayansılu* destanında Kara Han'ın yedi yüz askeri Kuzı Körpe'yi yakalayarak öldürür. Daha sonra kurgan yaparak içine Kuzı Körpe'nin kemiklerini koyarlar. Kuzı Körpe ölünce Bayansılu da en güzel kıyafetlerini giyerek Kuzı Körpe'nin bulunduğu kurganın içine girer ve Kuzı Körpe'ye sarılarak kendini öldürür (Urmançi, 2007: 45, 47). Burada öncelikle kemiklerin özenle gömülmesi dikkat çekicidir. Türk mitolojisinde ruhun yüklendiği unsurlardan birinin kemik olduğu belirtilmişti. Bu doğrultuda Kuzı Körpe'nin yeniden dirilebilmesi için kemiklerinin herhangi bir hasara uğramadan gömülmesi gerekmektedir. Bayansılu'nun en güzel elbiselerini giyerek öldürülen sevdiğinin kurganına girip kendisini öldürmesi ise, Türk mitolojisinde ölen önemli kişilere öteki dünyada hizmet etmesi için kölelerinden birinin veya eşinin beraber gömülmesi inancını, ritüelini anımsatmaktadır. Bayansılu, öteki dünyada sevdiğine kavuşacağına inandığından güzel elbiselerini giymiş ve Kuzı Körpe'nin kabrinin içine girerek kendini öldürmüştür. Benzer şekilde *Alpamşa* destanında Karlıgaçsılu'nun attığı toplar Alpamşa'nın kardeşi Hasan ile Hüseyin'i öldürünce, Alpamşa ağabeylerinin kemiklerini toplayıp kazdığı kabre gömer (Urmançi, 2007a: 241). *Kara Kükel* destanında destan kahramanı ölünce çocukları toplanıp mezarını kazar ve Kara Kükel'i yıkayıp kefenleyerek gömerler. *Kadış Mergen* destanında Kadış Mergen ve ağabeyleri, ölen anne babalarını mezar kazıp gömerler (Urmançi, 2007a: 213, 263).

Davletşin (2013: 45), ölüden gelebilecek zararlardan korunmak için mezarlıkların, nehrin karşı kıyısı, uçurumun arkası gibi yerlere yapıldığını söyler.

---

[63] Şeref el-Zaman el Mervezî Kırgızların ve Burdasların ölülerini yaktıklarını belirtir. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 70, 73.
İnan, ölülerin toprağa at ve eşyaları ile birlikte gömüldüklerini belirtir. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 188.

Tuna Bulgarları ölü kadınların ayaklarını kesmiştir. Çoğu zaman ölü kadınlar ayakları bağlı şekilde gömülmüştür veya ölülerin iskeletteki kemiklerinin yerleri değiştirilmiştir. Böylece ölülerin yeniden dirilip insanlara zarar veremeyeceğine inanılırdı. Tatar mitolojisinde ölüler vasıtasıyla insanlara zarar veren ve genelikle kadınlara musallat olan Ubır isimli mitik bir varlık vardır. Bu mitik ruh, musallat olduğu kişi öldükten sonra da geceleri mezardan çıkarak insanlara zarar verir.

Kemiklerin dağıtılması ve ölülerin ayaklarının bağlanması dışında ölülerin bir daha dirilmemesi için uygulanan yöntemlerden biri de ölen kişinin yakılarak küllerinin göğe savrulmasıdır. Tatar halk anlatılarında sıklıkla karşımıza çıkan *kölin kükke oçıru,* (külünü göğe savurmak/uçurmak) deyimi, kesin ölümü ifade etmektedir. Yani böyle bir durumda ölen kişi için başka bir yaşam mümkün değildir.[64] Söz gelimi, *Üç Dost* masalında masalın kahramanı İfrit'in kaçırdığı kızın yanında iken kız, İfrit'in gelip masalın kahramanının külünü göğe savuracağından endişelenir (Gatina, Yermi, 1977: 220). *Nursılu* masalında masalın kahramanı, Div'i gürz ile öldürdükten sonra şöyle bir ifade kullanılır: *Diyüni bötinley köl itip bitire yiğit*. (Divi tamamen kül edip yok eder yiğit). Bu ifade Div'in bir daha yaşamayacağı anlamına gelmektedir. *Altayin Sayin Süme* destanında destan kahramanı kendisini yutmaya çalışan yedi yüz cinin anasını öldürdükten sonra yakıp külünü göğe savurur (Urmançi, 2007a: 181). Destan kahramanlarından Yestey Mönki, Timer Yilbegen ile dövüşür, başını keserek onu yakar ve külünü göğe savurur (Urmançi, 2007a: 201). Bunun dışında Tatar halk anlatıları incelendiğinde Tanrı'ya inanmamak gibi ağır bir suç işlediği düşünülen kişilerin yakıldığı görülmektedir. *İski Kazan Kalasının Korıluvı* (Eski Kazan Kalesinin Kuruluşu) efsanesinde Timur, çocuklar dâhil şehirdeki herkesi öldürüp üst üste yığar. Bu kişiler dinsiz olduklarından hepsini yakar (Gıylecitdinov, 1987: 46).

---

[64] Yeniden dirilmesi istenmeyen kişilerin cesetlerinin yakılması hakkında Houdas'ın Nesavi'den aktardığı not şöyledir: Tarihçi Nesavi'nin aktardığına göre Celaleddin'in babası Moğollardan kaçarak bir adaya sığınır ve orada ölür. "Cesedi Tatarlar kendisine ulaşamadıkları için yakılmaktan kurtulmuştur; çünkü bunlar tüm sultanların ortak bir atadan geldiklerine inandıkları için, hangi ülkeden olursa olsun gömülmüş bulunan tüm sultanların kemiklerini yakmak gibi bir geleneğe sahiptirler. Akt. Jean Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 136. Yeniden yaşamı engellemek için ölünün yakılması bazı anlatılarda büyücülerden kurtulmak için uygulanır. Çünkü büyücülerin cesedi de canlı hali gibi zararlı olabilmektedir. Bedenin yakılarak yok edilmesi ruhun da yok edilmesi anlamına gelmektedir. Lucien Levy-Bruhl, *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı*, (Çev. Oğuz Adanır), DoğuBatı, İstanbul 2006, s. 272-273.

Ak Köbök destanında insanın elinden ölümsüzlüğün nasıl alındığı anlatılmaktadır. Destana göre altmış yara alan Ak Köbök, zırhlı elbiseleri ve yetmiş yedi yara alan kızıl atı ile birlikte gömülür. Ak Köbök ağabeyine şöyle der: Ködön Han, yurduna yine yedi yüz asker toplayıp geldiğinde bana ses verin! O zaman ben dirilip çıkarım. Sarhoş olan Ak Köbök'ün ağabeyi buna inanmaz ve kamçısıyla mezarın başına giderek mezara vurup 'Ak Köbe kalk', der. Ak Köbök atıyla mezarı yırtıp gölün etrafını üç defa dolanır. Ancak düşmanı göremeyince ağabeyine düşmanın nerede olduğunu sorar. Ağabeyi, Ködön Han'ın gelmediğini, kendisinin ölen kişinin dirileceğine inanmadığından onun mezara girerken söylediklerini sınamak istediğini söyler. Bunun üzerine Ak Köbök: şimdi benden sonra ölenler dirilmesin. Ben ölürüm, benim yaralarım açıldı, yedi gün kaldırmadın der ve atıyla birlikte mezara girip ölür (Urmançi, 2007a: 301-303). Ak Köbök'ün ağabeyinin ölen kişinin yeniden dirileceğine inanmaması, ölümsüzlüğün herkese verilmediğini, bu durumun Ak Köbök gibi ayrıcalıklı destan kahramanlarına has olduğunu göstermektedir.

Türk mitolojisinde, ölülerin ağaç üzerine konarak etlerinin vahşi hayvanlar tarafından yendikden sonra gömüldüğü bilinmektedir. Söz gelimi Şor Türklerine ait *Ay Mögö* destanında Kızıl Tas isimli kişi öldükten sonra cesedinin dokuz çamın başına kaldırılmasını ister (Ergun, 2006: 316). Bazı Tatar halk anlatılarına ve İbn Fadlan'ın aktardıklarına göre, bu ritüel Tatarlarda da mevcuttu. İbn Fadlan, Bulgarlarda bir adam bir adamı hata ile öldürürse onu kayın ağacından yaptıkları sandığa koyduklarını, yanına bir testi su ve üç somon koyarak darağacı gibi diktikleri üç ağacın arasına astıklarını belirtir. 'Onu yer ile gök arasına bırakırlar. Yağmur ve güneşin altında bırakıp belki Tanrı'nın ona acıyacağına inanırlar' (Şeşen, 2013: 30-31). Fadlan'ın aktardığı bu durum, istemeden katil olmuş kişiler için uygulanmakta idi.[65]

Avcı adlı masalda kız kardeşi tarafından Ejderha'nın dişleri ile öldürülen avcıyı gömmek isteyen padişah, avcının kız kardeşine onların ölü gömme geleneklerinin nasıl olduğunu sorar. Avcının kız kardeşi, padişaha şöyle cevap verir:

[65] Katil kişilerin cezalandırılması ile ilgili olarak Tatarlarda şöyle bir atasözü mevcuttur. *Ütirüçige et ösleteler* (Katile köpek saldırtırlar). Nekıy İsenbet, *Tatar Halık Mekalleri*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1967, s. 359.

“Biz yere gömmüyoruz, büyük bir tahta tabuta koyuyoruz, üzerine gaz yağı, katran döküp demir çember ile çemberleyip ağaca asıp bırakıyoruz, der ” (Gatina, Yermi, 1978: 59). Bu masalda eski Türklerdeki ölüyü tabuta koyarak ağaç üzerine bırakma ritüeli görülmektedir.

Tatar halk anlatılarında insanların Divler veya Ejderhalar tarafından yeraltı dünyasına kaçırılarak yenilmesi veya buradaki varlıklara hizmet etmede kullanılması, öteki dünyaya dair bir tasavvura işaret etmektedir. Buna dair örnekler yeraltı dünyasının, öteki dünya tasavvurlarından biri olduğunu göstermektedir. Bu dünya insanlara zarar veren kötü varlıklara ev sahipliği yaptığından, kötülük yapan insanların gideceği yer olarak düşünülmüştür. Ancak zaman zaman halk anlatılarında bu dünyaya kaçırılarak burada yaşamaya mahkûm edilen padişah kızları, eşleri gibi insanlar da bulunmaktadır. Anlatılarda yeraltı dünyasına ait varlıklar tarafından kaçırılan bu kişilere dair herhangi bir kötü hususiyet belirtilmediğinden, bu kişilerin yeraltı dünyasında yaşamaması gerekir. Bu yüzden Tatar halk anlatılarında bu kişiler anlatı kahramanı tarafından kurtarılır.[66] Bu durumun bir benzeri de kabiliyetli insanların Tanrı’ya hizmet etmesi için öldürülmesidir. Fadlan’ın aktardığına göre Bulgarlar cevval, bilgili bir insan görürlerse, ‘Bu kişinin rabbimize hizmet etmesi gerekir’ derler. Onu alırlar, boynuna ip geçirirler, bir ağaca asarlar. İp kopuncaya kadar orada kalır (Şeşen, 2013: 31).[67]

Netice olarak Tatar halk anlatıları incelendiğinde toprağa gömme, tabutu dört direk üzerine yahut ağaca asma ve ateşte yakma gibi ölüyle ilgili ritüellerin mevcut olduğu görülmektedir. Bunların dışında, öteki dünyaya dair tasavvurlar, ruhun yeniden hayat bulması veya bulmaması ile ilgili uygulamalar, ölülerden gelebilecek zararları engellemek amacıyla gerçekleştirilen çeşitli ritüellere dair izlere halk edebiyatı metinlerinde rastlanılmaktadır.

---

[66] Bu konudaki pek çok örnek yeraltı dünyası varlıkları ve özellikleri kısımlarında verilmiştir.

[67] Bu durumla ilgili olarak İbn Fadlan, hükümdarın tercümanından naklen şunları söylemektedir: “Sindli (İndüs vadisinden) bir adam Bulgar ülkesine geldi. Bir müddet hükümdarın hizmetinde çalıştı. Cevval, zeki bir kişiydi. Yerli halktan bir grup ticaret yapmak için sefere çıkmak istediler. Sindli, hükümdardan izin alarak onlarla gitmek istedi. Israr edince hükümdar izin verdi. Tüccarlarla bir gemide yola çıktı. Onlar Sindliyi hareketli, zeki gördüler. Aralarında konuşup ‘Bu adam rabbimize hizmet etmeye uygun. Onu rabbimize gönderelim’ dediler. Yolda giderken bir ormandan geçtiler. Sindliyi gemiden çıkarıp boynuna ip bağladılar. Yüksek bir ağacın başına bağlayıp gittiler” Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 4. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s.31.

5.4.1. Kazan Tatar Türkleri Mitolojisinde Ruhla İlgili Kavramlar ve Ruh Tasarımı

Ruh ile ilgili kavramlar ve ruh tasarımı, toplumların ölüm ve öbür dünyaya dair tasavvurları ile yakından ilgilidir. Bedenin ölümlü, ruhun ise ölümsüz olduğu düşüncesi ölüm ve yaşam ile ilgili pek çok kavramın, metaforun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yaşam kaynağı olan ruhun ölümsüzlüğünü koruyabilmesi ve ölen bedenin yeniden canlanabilmesi için ilkel insan ruhun kaynağına dair tasavvurlarda bulunarak, ruhun kötü güçlerden korunması gerektiğini düşünmüştür.

5.4.1.1. Kut inancı

Tanrı inancı, pek çok Türk boyunun ortak değerlerindendir. Bu inanç ile doğrudan bağlantılı olan bir diğer inanç unsuru 'kut'tur. *Divanü Lugat-it-Türk*'te bu kavramın karşılığı olarak uğur, devlet, baht, talih, saadet gibi anlamlar verilmiştir (Atalay, 1999a: 388). Sibirya, Türkmenistan, Kafkas ve diğer birçok Türk halklarının geleneksel görüşlerinde ise "hayat gücü, ruh, can, hayat verici, başlangıç, bereket, bolluk, uğur, saadet, mutluluk" anlamlarına gelmektedir. Yakutlarda bir canlının kutu, kötü ruhlar veya şamanlar tarafından çalınırsa bu durum hastalık veya ölümle sonuçlanır. Bazı Türk boyları arasında kutun insan doğmadan kutsal bir güç veya Tanrı/ruhlar tarafından verildiğine inanılır. Söz gelimi Güney Altaylarda kutu Altay'ın verdiğine inanılır. Teleütlerde göğün 4. katında oturan Enem Cayuçı'nın çocuklara kut bağışladığı düşünülür. Benzer şekilde Hakaslarda kutun İmay İçe tarafından verildiğine inanılır (Beydili, 2005: 359-362). Kut ile ilgili başka bir değerlendirme ise şöyledir: İnsan ya da hayvanda bulunduğu zaman bu hayati güç ruhtur; hükümdarda bulunduğunda onun yüceliğidir; evreni oluşturan elementler onunla doludur. Tek temel mutluluk, yaşamın uzaması olduğu için bu hayati güç, herkese mutluluk getirir (Roux, 1999: 40).

Türk kültüründe devlet yönetimi hakkında yazılmış en önemli eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*'de hükümdar, Ögdülmiş'e beyliğe layık bir beyin nasıl olması gerektiğini sorar. Ögdülmiş şöyle cevap verir: "Tanrı kime bu beylik işini verirse, ona mütenasip akıl ve gönül de verir. Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona

önce münasip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir" (Arat, 1994: 147). Ögdülmiş'in hükümdara verdiği bu cevap, Türklerde kut inancı ile ilişkili olarak beyliğin, hükümdarlığın Tanrı tarafından verildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Diğer Türk boylarında olduğu gibi Tatarların halk anlatılarında ve gündelik yaşamında kut ile ilgili pek çok inanç unsuru vardır. Yukarıda belirtildiği üzere kutun bedenden uzaklaşması insanların çeşitli hastalıklara yakalanmasına veya derin uykuya dalmasına (ölüm dahi olabilir) neden olur. Tatarlarda çok korkan insanlar *kotım uçtu, kotım çıktı* derler. Bu yüzden kutun bedene getirilmesi gerekir. Bununla ilgili Tatarlarda tespit edilen bir büyü metni şöyledir:

Kir, kotım, kir,	Gir, kutum, gir,
İşikten de kir,	Eşikten de gir,
Tişikten de kir,	Delikten de gir,
At bulıp kişnep kir,	At olup kişneyip gir,
Sıyır bulıp mögrep kir,	Sığır olup böğürüp gir,
Kaz bulıp kakıldap kir,	Kaz olup gaklayıp gir
Ürdek bulıp vakıldap kir…	Ördek olup vaklayıp gir… (Urmançi, 2005: 66)

Tatar Türklerinde bu kavramın taşıdığı anlamlardan biri de kut'un Tanrı tarafından milleti yönetecek olan kişiye yani kağana verilen yönetme yetkisi özelliğidir. Bu yönetme gücü veya yetkisi, âdeta yönetimi meşru kılma metodudur. Türk devlet yapısında hana/hakana/hükümdara olan kesin itaat onun Tanrı ile olan ilişkisinden ileri gelmektedir. Türklerde devlet kurma geleneği, diğer bir ifade ile teşkilatlanma özelliği Türklerin liderleri ile doğrudan bağlantılıdır. Devletin kurulabilmesi için liderin gerekli olduğu fikri Tatar atasözlerinde şöyle belirtilir. *İl başsız bulmas, olıs hansıs bulmas.* (İl başsız olmaz, ulus hansız olmaz) (İsenbet, 2010: 250). *Hökimdarsız halık-kötüçisiz sarık.* (Hükümdarsız halk çobansız koyun)(İsenbet, 2010a: 257).

Eski Türklerin inancına göre kağanlar gök tarafından doğrulmuş olup Tengri onlara akıl ve yetenek vererek kağanları halka hediye etmiştir. Bu yüzden kağana

karşı çıkanlar günah işlemiş olduğundan Tengri tarafından cezalandırılır. Tengri, aynı zamanda kağanlara talimatlar verir, önemli devlet ve savaş işlerini halleder (Davletşin, 2013: 5). Dolayısıyla Tük toplum yapısında Han, hem halk hem de erkân-ı devlet içinde en üst dini makamı temsil etmektedir (Gumilev, 2013: 111). Çünkü Kağan, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi, onun emirlerini yerine getiren kişi konumundadır. Bu inancın en açık örneğini Timur hakkında anlatılan Tatar efsanelerinde görmek mümkündür. Bu efsanelerde olay genel olarak şu şekildedir: Timur'un askerleri insanları öldürürken Timur bu kişilerin arasında dolaşır ve onlara, Bu helaket size nereden geldi diye sorarmış. Bilmiyoruz ya da bizi Timur öldürüyor cevabını verenlerin bütün ailesini öldürtürmüş. Ancak, bu başımıza gelenler kendi günahlarımızdan kaynaklanıyor, bu yüzden Allah'ın takdiridir, diyenleri affediyormuş. Timur, Barac halkına da bu soruyu sorar ancak halk, öldürülmelerinin sebebi olarak, Ebu Aksak Timur geldi, bizi kırdı, böldürdü der. Akıllı bir kadın kalabalıktan sıyrılıp Timur'a; Ey yiğitler bu yaşadığımız kötü durum kendi günahlarımızdandır. O Aksak Timur ne yapabilir idi? Tanrı'nın takdiridir, der. Bunun üzerine Timur, bu kadını ve bütün ailesini affederek onlara ve onların mallarına ziyan gelmemesini sağlar (Gıylecitdinov, 1987: 32-33).

Bolgarnın Harap Buluvı (Bulgar'ın Harap Oluşu) efsanesine göre Bulgar şehrinin halkı fasık ve isyankârlığı ile meşhurdur. Allahu Teâla'ya asi olurlar, bu yüzden Allahu Teâla Aksak Timur hazretini bunlara musallat eder. O dönemde Bulgar'da han olan Bikçura'ya Timur elçi göndererek neden Cuma namazı kılınmadığını ve ayet (Kuran) okumadığını sorar. Timur'a kitapla cevap vermeye çalışırlar.[68] Bunun üzerine Timur bu şehre askerlerini gönderip şehri harap eder ve şehirdekileri öldürür (Gıylecitdinov, 1987: 34). Kut inancının islami bir kisveye büründüğü bu efsanede Timur, İslamiyet'i koruyan bir elçi rolündedir.

İski Kazan Kalasının Korıluvı (Eski Kazan Kalesinin Kuruluşu) isimli efsanede de Bolgar şehrini yakıp yıkan ve bu şehirdeki herkesi öldürten Timur, cesetleri üst üste toplattırıp şöyle der: *Min sizni din totmagan öçin şulay ittim, sizden tugan balalar da dinsiz bulır dip, alarnın da başların kistirip, siznin gevdelerigiz arasına taşlattım, digen*. (Ben sizi dine inanmadığınız için böyle yaptım, sizden

[68] Bu cümlenin Tatar Türkçesindeki hali şöyledir. *Kitaplar ile cavap biribız, didiler*. Kastedilen mana anlaşılamamıştır.

doğan çocuklar da dinsiz olur deyip onların da başlarını kestirip cesetleriniz arasına attım, demiş.) Yine bu efsanede Aksak Timur'un ilginç bir âdeti olduğundan bahsedilir. *Eger de ütirilirge mehkum kişiler ütirilir aldından Aksak Timir tarafınnan 'Ni öçin ütirilesiz?' dip soraganda, 'üz gönah şomlıgıbız sebebi bilen ütirilebiz, biznin başıbızga gönehıbız citti, Bitimir hezretni Hoda bizge gibret öçin ciberdi, ul turı yulnı kürsetici, digen süzlerni söylese, ul kişini ütirmi, gafu itip, küp akça, bülikler birip cibere iken.* (Eğer öldürülmeye mahkûm olanlar öldürülmeden önce Aksak Timur tarafından kendilerine sorulan 'Ne için öldürülüyorsunuz?' sorusuna 'kendi günahlarımızdan dolayı öldürülüyoruz, bizim öldürülmemize günahlarımız sebep oldu, Bitimur hazretini Huda ibret için gönderdi, o doğru yolu gösterici' diye söylese o kişiyi öldürmüyor, af edip çokça para ve hediyeler vererek serbest bırakıyormuş) (Gıylecitdinov, 1987: 46). Bu efsanelerden anlaşılmaktadır ki Tatarlarda milleti, ülkeyi yöneten kişi Tanrının elçisi olarak kabul edilmiştir. Tatar hanlarından Almış Han, yüceliğine ve kutsallığına işaret ederek ona gücün Allah tarafından verildiğini ifade etmiştir (Davletşin, 2013: 47).

Kut inancının başka bir özelliği de kağanın ya da hakanın kendisi gibi soyunun da kutsal olmasıdır. Bu kutsal soydan dolayı yönetme yetkisi kağan veya hakanın soyundan olanlarda olmalıdır. Tatar efsanelerine göre kağan öldükten sonra onun yerine ancak han soyundan biri geçebilmektedir. *Kazan Alınganı* (Kazan Alınması) efsanesinde Yadgar Han öldükten sonra yerine geçecek oğlu yoktur. Bir kızı vardır, ancak bu kız hanlığı istemeyerek canına kıyar. Bunun üzerine Rusların elinde tutsak olup han soyundan olan Şegali isimli kişi getirtilir (Gıylecitdinov, 1987: 55).

Göktürk kitabelerine göre kötü ve cahil hakanlar tarafından yönetilen Türk halkı kurduğu devleti elden çıkarmıştır (Özçelik, 2010: 27). Kötü ve cahil hanlar, Tanrı tarafından kendisine kut verilmeyen kişilerdir. Dolayısıyla bunların yöneteceği devletler kısa sürede yok olmaktadır. *Kazan Tarihı* (Kazan Tarihi) isimli efsanede han isimleri sayıldıktan sonra Yadgar Han'ın ismi söylenerek 950 yılında güneş tutulduğu, daha sonra yönetime Şegali Han'ın geçtiği, ondan sonra ise kâfir Rus'un Kazan'ı aldığı belirtilir. Şegali, son han olup Rusların elinde büyümüş ve onlarla işbirliği yapmıştır. Dolayısıyla burada Yadgar Han'dan sonra güneşin tutulması, hanlardan kutun alındığına işarettir (Gıylecitdinov, 1987: 58-59).

Yöneticinin Tanrı tarafından yetkilendirilmesi ve Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilmesi, bu kişinin vereceği emirlerin de katiyetle uygulanması gerektiği inancını beraberinde getirmiştir. Söz gelimi *Mişek Alıp* destanında Han, Mişek Alıp'a çeşitli vazifeler verir. Bu emirleri yerine getirmek üzere yola çıkan Mişek Alıp, her defasında kendisine nereye gittiği sorulduğunda, "Han emri kesin olduğu için, düşüp ölünceye kadar yürüyüp ölmeye." şeklinde yanıt verir (Urmançi, 2007a: 187,193). Benzer şekilde bir Tatar atasözü de şöyledir: *Han yarlıgı iki bulmas.* (Han buyruğu iki olmaz/ikiletilmez) (İsenbet, 2010: 252).

Sonuç olarak Tatar Türklerinde kut inancı diğer Türk boylarında olduğu gibi Tanrı inancı ile yakından ilişkidir. Günlük yaşamda sıradan halk için ruh olarak düşünülen kut, devletin başında bulunan kişi için Tanrı tarafından verilen yönetme yetkisidir. Bu durum kendisine kut verilen hakanı, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi kılmaktadır. Tatarlardaki devlet geleneği düşünüldüğünde bu inancın etkinliği daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

5.4.1.2. Dış ruh tasarımı

Yaşamın asıl kaynağının ruh olarak tasavvur edilmesi, ruhun diğer kötü ruhlardan ve varlıklardan muhafaza edilmesi gerektiği düşüncesini beraberinde getirmiştir. İnsanlara, hayvanlara, bitkilere ve doğadaki diğer varlıklara nüfuz edebilmek için öncelikle bu varlıkların ruhlarına nüfuz etmek gerekiyordu. Bu yüzden bedenin ölmemesi için ruhun korunması şarttı. Bu durum ruhun başka varlıklara yüklenmesi yani dış ruh kavramını ortaya çıkarmıştır. İlk olarak James Frazer tarafından kullanılan dış ruh kavramı, özellikle halk anlatılarında devlerin, kahramanların vb. ruhlarının farklı yerlerde, farklı varlıklarda bulunduğu durumlar için kullanılmaktadır. Bir varlığın öldürülmesi için öncelikle ruhunun yerinin tespit edilip öldürülmesi gerekmektedir (Duymaz, 2008: 4).

Özellikle İslami dokunun yoğun olduğu halk anlatılarında kişilere ait sırların aşikâr olması, bu kişilerin ölümü ile sonuçlanmaktadır. Bir çeşit ruh tasarımı olan bu durumda ruh âdeta bir sırra yüklenmiştir. Söz gelimi, *Urazbehi* isimli Tatar efsanesinde Urazbehi'nin hanımı kış ortasında ahududu ister. Bunun üzerine Urazbehi evin bodrumuna girip çıkar ve hanımına bodruma gitmesini, yaşadıkları

hakkında da kimseye bir şey söylememesini belirtir. Kadın, evin bodrumuna indiğinde gördüğü ahududular karşısında şaşkına döner ve doyasıya bu meyveden yer. Daha sonra yukarı çıkan kadın, kocasının telkinine rağmen yaşadıklarını arkadaşı olan başka bir kadına anlatır. Bunun üzerine Urazbehi evden çıkıp gider. Kendisi için hazırlanan mezarlığa girip ölür (Gıylecitdinov: 1987: 259). Bu efsanede bir veli olan Urazbehi'nin ruhu, onun dışında kimsenin bilmediği bu sırra yüklenmiştir. Sırrı aşikâr olunca ruhu bedenini terk etmiştir.

Yahya Hazret isimli efsanede Yahya Hazret, kış vakti hasta olan karısının dileğini yerine getirmek için ahududu bulmak üzere evinden ayrılır ancak eşine şöyle bir telkinde bulunur: Ben sana ahududu bulurum, kimseye söyleme! Yahya Hazret hanımına taptaze ahududuyu getirince, karısı çok şaşırır ve bu sırrı tutamayıp başka birine anlatır. Yahya Hazret, hanımın sırrını âşikâr ettiğini öğrenince hanımına, sırrı başkasına söylediğin için yarın öleceğim der ve gerçekten ertesi gün ölür. Bu efsane ile ilgili başka bir anlatıda Yahya Hazret hanımına hiç ayağını göstermemiştir. Birgün hanımı kocasının ayağını hamama girince görür ve onun ayaklarının cin ayağı olduğunu anlar. Bunun üzerine Yahya hazret hanımına; benim ömrümü kısalttın, der (Gıylecitdinov, 1987: 257-258). Yahya Hazret ile ilgili bu efsanelerde Yahya Hazret'in ruhu, sırrının ortaya çıkması ile bedenini terk etmiştir.

Süz Totmas (Söz Tutmaz) masalında bir kişi, kurbağa suretindeki kızla evlenir. Bu kız kurbağa suretinde olmasına rağmen pek çok işi kolaylıkla yapabilmektedir. Bu durumu gören kocası, ona bunca işi bu şekilde nasıl yaptığını sorar. Eşi ona, "ben kurbağa değilim, insanım. Gerekli olduğunda kurbağa derisini giyiyorum. Eğer bu deri yok olursa ben de yok olurum. Bunun için kimseye benim kurbağa olduğumu söylememek gerekir," der. Ancak bu kişi karısına verdiği sözü tutmaz. Bu sırrı başkalarına söyler. Bunun üzerine kadın ortadan kaybolur (Gatina, Yermi: 1977: 177-178). Bu masalda da kurbağa suretindeki kızın ruhu, kocasına anlattığı sırra yüklenmiştir.

Sir Totmas (Sır Tutmaz) masalında yılanların padişahı kızını yanlışlıkla vuran ve onun yeniden dirilmesine yardımcı olan kahramanın ağzına tükürür. Böylece bu kişi bütün hayvanların dilini anlar. Ancak yılan padişahının bir şartı vardır: bu sırrı

kimseye dememesi gerekir. Eğer söylerse ölecektir. Bu kişi, eşinin zorlaması sonucu sırrı anlatmak zorunda kalır ve ölür (Gatina, Yermi: 1977: 118-119).

Tatar halk anlatılarında ruhun nesnelere yüklendiği durumlar da söz konusudur. Söz gelimi, *Cılançay* masalında yılan donundaki kahraman, padişahın kızını alır. Padişahın kızı bu yılanın çok güzel bir yiğit olduğunu bilir. Bunun üzerine yılan, insan donuna girer ve ona şunu der: "bu yılan kıyafetimi sakla ve kaybetme. Kaybeder yahut yok edersen ben ölürüm. Bir çift demir ayakkabı eskitmeden beni bulamazsın," der. Masalın devamında, kız su getirirken yılanın elbisesi suya kapılıp gider. Bunun üzerine yılan suretindeki yiğit de ortadan kaybolur (Gatina, Yermi: 1977: 120-121).

Nacar Beyremi isimli efsanede Nacar isimli kızın sevdiği yiğit, eğitim almak için bir kervana katılıp uzak illere gitmeye karar verir. Kız, sevgilisinin gitmesini istememektedir. Ancak yiğit gitmeye karar vermiştir. Bu kişi yola çıkacağı vakit sevdiği kıza bir akkuş tüyü verir ve ona şöyle der: "Bu tüyü tavana kıstır, eğer ondan kan damlasa ben ölmüşümdür, eğer damlamasa üç yıldan sonra dönerim," der. Bu kişi yolculuk esnasında bir tüccar tarafından zorla köle olarak satılır. Daha sonra at çobanı olan bu kişi, kaçmak için atlardan en iyi iki tanesini hazırlar. Bu esnada Kız Kovalama Bayramı'nda Nacar'ın anne babası kızını evlendirmek ister. Köyün geleneklerine göre erkeklerin istediği kızla evlenebilmesi için at üstünde kaçan kızı yakalamaları gerekir. Her ne kadar Nacar evlenmek istemese de anne babası onu dinlemez. Nacar'ın sevdiğini köle olarak satan tüccar da Nacar'a talip olur. Bu esnada köy halkı tüccara bu yiğidin akıbetini sorarlar. Tüccar o yiğidin yolda öldüğünü söyler. Nacar'ın dışında herkes buna inanır. Çünkü akkuşun tüyünden kan gelmemiştir (Gıylecitdinov, 1987: 225-226). Bu efsanedeki akkuş tüyü Nacar'ın sevdiği yiğidin ruhudur âdeta.

Eygeli Batır masalında üç başlı Div'in öldürülebilmesi için Div'in iki başının aynı kılıçla son başının ise Div'in eşlerinden birinde bulunan kılıçla kesilmesi gerekir. Div'in üç başı kahramanın kılıcı ile kesilirse Div yeniden dirilecektir (Gatina, Yermi: 1977: 213). Div'in ruhunun ölümü, kadındaki kılıca bağlıdır. Bu kılıç ile Div'in üçüncü başı kesilince ölüm gerçekleşir. Dolayısıyla Div'in ruhu, kadındaki kılıca yüklenmiştir.

Zöhre masalında kara yılan, göle girmiş olan Zöhre'nin elbiselerini alır. Ona, on sekiz yaşına geldiği zaman kendisi ile evlenmesi şartıyla elbiselerini geri vereceğini söyler (Gatina, Yermi: 1977: 122). Zöhre'nin ruhunun yüklendiği nesne onun elbiseleri olduğu için bu elbiseleri eline geçiren kara yılan, Zöhre'yi istemediği bir şeye mecbur bırakır.

Üç Bülik (Üç Hediye) masalında üç kızı olan adam kızlarına hediye götürmek ister. İki büyük kızın istediği hediyeleri alabilen adam, küçük kızın istediği insan başı büyüklüğündeki elmayı bulmak için bir bahçeye girer. Bu bahçe, bir yılana aittir. Yılan, adamı küçük kızını kendisine vermesi şartı ile serbest bırakır. Küçük kızın istediği elma onun esaretine, başka dünyaya ait bir varlıkla evlenmesine sebep olmuştur (Gatina, Yermi: 1977: 125).

Kuzı Körpe ile Bayansılu destanında Bayansılu'nun babasının askerleri Kuzı Körpe'yi öldürmeye gelirler. Öleceğini anlayan Kuzı Körpe askerlere şöyle der: "Siz bana eziyet çektirmeyin, benim sağ ayağımın altında altın bıçağım var, onunla öldürün, bıçağı Bayan'a verin" (Urmançi, 2007: 53). Kuzı Körpe'nin ruhu sağ ayağının altına sakladığı altın bıçağa yüklenmiştir. Benzer şekilde *Ak Kübik* destanında Salır Kazan kendisini öldürmek isteyen Ak Kübik'e ayağında elmas olduğunu bu yüzden de Ak Kübik'in kılıcının kendisini kesemeyeceğini söyler. Ak Kübik elması aldıktan sonra Salır Kazan'ın başını keser (Urmançi, 2007a: 279). Bu destanın bir başka versiyonunda Ak Köbök, babası Samır Kazan'ı öldürmek ister. Samır Kazan, Ak Köbök'ün kendisini öldürebilmesi için kırdaki kılıcını alması gerektiğini söyler. Ak Köbök, babasının kılıcını aldıktan sonra onu öldürür (Urmançi, 2007a: 289). İlk anlatıda Samır Kazan'ın ruhu elmasta iken ikinci anlatıda kendi kılıcındadır.

Tatar halk anlatılarında ruh tasarımı olarak ruhun bir nesneye, varlığa veya sırra yüklenmesinin dışında ölen bir kişinin ruhunun geri getirilebilmesi için başka bir kişinin veya varlığın ruhunun feda edilmesi ile ilgili durumlara da rastlanılmaktadır. Söz gelimi *Altayin Sayin Süme* destanında Altayin Sayin Süme ve yoldaşı Arık Ciren düşman askerleri ile savaştıktan sonra yaralanırlar ve uyuyup ölürler. Arık Ciren'in atı han kızına, yiğitlerin öldüğünü ve dirilmeleri için ilaç getirmesi gerektiğini söyler. Han kızı eniştesinden yardım ister. Han kızının eniştesi

gelip kitabını açar. Ölen yiğitler dirilir ancak han kızının eniştesi orada ölür. Ölen kişinin üzerindeki kâğıtta şöyle yazmaktadır: "Ben öldüm, derin kazıp dibe gömsünler" (Urmançi, 2007a: 183). Burada han kızının eniştesi, ölen kişilerin canlanması için âdeta kendi ruhunu onların ruhuna aktarmıştır. Benzer şekilde *Avcı* masalında avcının kız kardeşi ejderhanın dişlerini avcının kulaklarına koyarak avcıyı öldürür. Avcıyı ölümden döndürmek için avcının köpekleri bir tavşan yakalayıp kızgın bir şiş ve bir ayının yardımı ile ejderha dişlerini avcının kulağından çıkarıp tavşanın kulağına koyarlar. Böylece tavşan ölür ve avcı dirilir (Gatina, Yermi, 1978: 59-60).

Sonuç olarak, mitik dönemlere ait bir inanç unsuru olan dış ruh, Tatar halk anlatılarında bazen kılıç, elma, elbise gibi nesnelerde bulunurken bazen de bir kişiye ait sırra yüklenmiştir. Sırrın açığa çıkması ruhun, dolayısıyla bedenin ölümüne neden olurken, nesnelerin ele geçirilmesi ruhun ait olduğu bedenin, nesneleri ele geçiren kişiye mahkûm olmasına sebep olur. Bunların dışında ölen birinin ruhunun yeniden bu dünyaya getirilebilmesi için başka varlıkların ruhlarının öldürülmesi gerekmektedir.

5.4.1.3. Putperest inanç izleri/tös

Altay, Yakut, Tuva ve Moğollarda tös, tangara, eren ve ongon denilen; keçeden, kayın ağacı kabuğundan, tilki, tavşan veya başka hayvanların derilerinden yapılan put-fetişler vardır. Duvarlara, sırıklara asılan yahut torbalarda saklanan bu putlara, ava veya önemli bir sefere çıkılırken saçı yapılır veya ağızlarına yağ sürülür (İnan, 1976: 60). Atalar kültü ile de yakından ilgili olan bu dinî pratik, Türk toplumları arasında gezen yabancılar tarafından putperestlik olarak değerlendirilmiştir. Gerek seyahatnamelerde gerekse diğer kaynaklarda tös veya ongunlarla ilgili değerlendirmeler Türklerin putperest olduğu kanaatini uyandırmıştır. Bu durum Tatar halk anlatılarına da yansımıştır.

Baram Kart Iruvı (Yaşlı Baram'ın Boyu) isimli efsanede Baram'ın düşüne Tanrılardan birisi girip ona şöyle der: "Baram, kuzey tarafına git. Sen orada av hayvanını, kuşu, balığı bolca bulursun." Baram Tanrılarını, halkını, kadınlarını, çocuklarını, hepsini toplayıp rüyada kendisine söylenen yere gelip İrtiş ile Ob

arasına, Vasugan sazlığı ile Abışkan gölü yanına yerleşir, orada çadırlarını kurar" (Gıylecitdinov, 1987: 108). Bu efsanede Baram adlı kişinin rüyasına Tanrılardan birinin girmesi ve Baram'ın taşınırken Tanrılarını yanına alması Türklerdeki tös inancına işaret etmektedir.

Benzer durum *Yahşılar* efsanesinde de bulunmaktadır. Bu efsaneye göre Buhara'dan üç yüz altmış şeyh İslam'ı yaymak üzere bu coğrafyaya gelir. Ancak çok az kişi İslam'ı kabul eder. İslam'ı kabul etmeyen çoğunluk, bu şeyhleri öldürür. Efsanede İslam'dan önce buralarda puta, ateşe tapınan İşteke benzeyen bir halkın yaşadığı belirtilir (Gıylecitdinov, 1987: 110). Burada bahsedilen putları da Türk mitolojisi içerisinde tös olarak değerlendirmek mümkündür. Bu efsanelerden anlaşıldığı üzere Tatarlar arasında atalar kültü ile ilişkili olan töslere dair uygulamalar mevcuttu.

5.4.2. Kurban Sunma

Kurban, geçmişten günümüze pek çok dinin, inancın ortak uygulamalarından biridir. Kutsala ulaşmanın yolu olarak düşünülen kurban, ölüm ve hayat ile ilişkili olduğundan kurban vereni de verileni de kutsal kılmaktadır. Dolayısıyla kurban olarak işe yarayanın yani kıymetli olanın verilmesi makbuldür. Bu doğrultuda halk anlatılarında kral veya çocuklarının kurban edilmesi dikkate değerdir (Tuğrul, 2010: 108-111). Tanrıları, ruhları, iyeleri memnun etmek, onlardan gelecek zararlardan korunmak amacıyla uygulanan bu pratik çoğunlukla koyun, sığır, keçi gibi hayvanların öldürülmesi ile uygulanmakta idi. Hayvanların öldürülmesinin dışında avcılık devrinde avın kanı, yağı ve eti, çobanlık devrinde süt, kımız ve hayvanların yağı, çiftçilik devrinde ise darı, buğday ve muhtelif meyveler saçı olarak kullanılmak suretiyle kurban edilirdi (İnan,2000: 167). Bunların yanında halk anlatıları incelendiğinde insanların kurban edildiği durumlar da söz konusudur. Türk kültürü ile ilgili kaynaklarda Türklerin kutsal dağlara, mağaralara bazı iyelere ve ruhlara canlı, cansız kurbanlar sunduğu görülür (Bekki, 1996: 16-28).

Genel Türk mitolojisi ile benzer şekilde Tatar halk anlatılarında da çeşitli kurban sunma geleneklerinin olduğu görülmektedir. Tatar halk anlatılarında özellikle kale ve şehirler kurulurken canlı kurban sunma geleneği göze çarpmaktadır. Söz

gelimi *Minim Şeherım Etlerge Elegir* (Benim Şehirim Köpeklere Kalır) efsanesinde Kazan hanı altın balığın bulunduğu yerde şehrin kurulması emrini verdikten sonra mescit yapılmasını isteyerek buradaki işçilere şunu söyler: Mescidin temelini atacağınız vakit yanınıza ilk kim gelirse onu temele gömün. İşçiler mescidin temelini atarken yanlarına ilk hanın oğlu gelince onu gömmeye cesaret edemezler. Han oğlunun yerine bir köpek gömerler. Benzer şekilde *Yılan Tavı* (Yılan Dağı) efsanesinde Kazan şehrinin şimdiki yerinde olmadığından bahsedilir. Arıcılık yapan bir adam ile kızı, Kazan'ın şimdiki yerinde arılarına bakarmış. Bir gün kız kovasına su doldurup evine yönelir. Ancak yollar çok çetin olduğundan böyle bir yere şehir yaptığından dolayı hana kötü sözler söyler. Kızın hana karşı kötü sözlerini işiten birileri bu durumu hana aktarır. Han, çok kızarak bu kızı huzuruna çağırtır. Ancak kızın güzelliğini gören han, ona kızamaz. Bunun üzerine ona "nasıl bir yere şehir kurulmasını isterdin" diye sorar. Kız, Yılan Dağı'nı işaret eder. Han, daha sonra bu güzel kızla evlenir ve onun isteğini yerine getirmek üzere oğlu ile iki beyini şehrin kurulacağı yeri belirlemek üzere görevlendirir. Han, oğluna bir de mektup vererek şehrin kurulacağı yeri belirlemeden bu mektubu okumamalarını ister. Şehrin kurulacağı yeri belirledikten sonra mektubu açıp okuduklarında şöyle yazmaktadır: *Şeher nık torsın öçin, şobaga boyınça, bu kişilernin birsi tiri kiliş cir astına kümilsin.* (Şehrin sağlam olması için kura ile bu kişilerden birisi (Şehrin yerini belirlemeye giden üç kişiden birisi) diri bir şekilde yer altına gömülsün) (Gıylecitdinov, 1987: 50-51).

Umartacı Kız (Arıcı Kız), *Yana Kazan Kalasının Korıluvı* (Yeni Kazan Kalesinin Kuruluşu), *Yana Kazannın Gıymaret Kılınganı* (Yeni Kazan'ın İmar Edilişi) efsanelerinde de kale ve şehirlerin temeli atılırken han, bir insanın kurban edilmesini ister. Ancak her defasında insan yerine köpek kurban edilmektedir. Bunun üzerine hanlar kurdukları şehrin veya kalenin köpeklere kalacağını söylerler (Gıylecitdinov, 1987: 49-55). Yapıların temeline kurban sunma geleneği ile ilgili olarak Davletşin (2013: 38), yakın zamana kadar bazı köylerdeki Tatarların ev yaparken evi yangından koruduğuna inandıkları aynayı evin temeline koyduklarını belirtir.

Tatar halk anlatıları incelendiğinde bir dileğin, isteğin kabul edilmesi için kurbanlar sunulduğu görülmektedir. Söz gelimi *Çura Batır* destanında Naren Batır,

Akça Sultan'ı öldürüp hamile eşi ile yollara düşer. Yolda karısı doğum yapınca şaşkınlık içerisinde ne yapacağını bilmez. Bunun üzerine eşi Minlesılu ona şöyle der:

Korbanlıgın çalsana,	Kurbanlığını kessene,
Kuş çırağın yaksana,	Duanı etsene,
Çuranı azat itsene,	Çura'yı azat etsene,
Tizrek citip kilsene.	Hızlıca yetişip gelsene.

Naren, eşinin bu tavsiyesine uyarak Kalavız nehrine gidip abdest alıp iki rekât namaz kılar. Daha sonra Çura isimli kölesini azat eder, gök renkli aygırı kurban olarak keser ve oğlu doğar (Ehmetova, 1984: 110). Benzer şekilde *Altayin Sayin Süme* destanında 80 ve 90 yaşlarındaki çift, çocukları olması için kurban keser ve hayır dualarını almak için insanları davet eder. Kestikleri sığırın kellesini ve ayaklarını ise asarlar. Hayır dualarını almak için kırda kimi görürse onu eve çağırıp yedirir içirirler (Urmançi, 2007a: 173). Bu destanda bazı Türk boylarında (özellikle Altaylarda) görülen kurban hayvanın derisinin, kellesinin direklere asılması geleneğinin izleri görülmektedir.

Tatar mitolojisinde bazı ruh veya iyeleri memnun etmek ve onların zararlarından sakınmak için çeşitli kurbanlar sunulduğu görülmektedir. Söz gelimi yağmur yağması için su iyesine kara koyun kurban edilirdi. Bununla ilgili olarak söylenen büyü sözlerinin bir kısmı şöyledir:

Kara sarık suyarmın,	Kara koyun yüzerim,
Botın sina kuyarmın.	Butunu sana bırakırım.
Yangırkeyim, yav, yav, yav	Yağmurcuğum, yağ, yağ, yağ!

(Nadirov, 1980: 50)

Benzer şekilde Abzar İyesi'nin çeşitli felaketler, hastalıklar getirmemesi için pilav pişirilip dağıtılır. Ev İyesi'nin de gönlünü hoş etmek için ya Pazar Sadakası verilir yahut pilav pişirilerek evin bir köşesine bırakılır. Biçura'nın yaşadığı evlerde bulaşıklar yemek artıkları ile birlikte bir gece bırakılmazsa ev sahibinin başına çeşitli belalar geleceğine inanılmaktadır. Bu varlıkların gazabından sakınmak için uygulanan bu ritüeller birer kurban niteliği taşımaktadır.

Bunların dışında toprağın verimli olması, hayvanların çoğalması, bolluk ve bereket olması, hastalık ve belalardan kurtulmak maksadıyla insanların bir araya gelerek kurban kestikleri bir âdet mevcuttur. Bu kurban kesme âdeti bazı yerlerde üç ya da yedi yılda bir gerçekleştirilirken bazı yerlerde salgın bir hastalık, kıtlık vb. felaketler olduğu zaman gerçekleştirilir. Kurban hayvanı olarak genellikle koyun, öküz veya inek tercih edilir. Kurbanlar mezarlıklarda yahut mezarlıkların yakınında kesilir (Urazman, 1992: 49-53).

Tatar halk anlatıları incelendiğinde hem canlı hem de cansız kurban sunma geleneği görülmektedir. Canlı kurbanlar genellikle yapıların sağlam olması, çocuk isteme veya bir zorluktan kurtulma gibi durumlarda sunulurken, cansız kurbanlar çoğunlukla bazı ruhlardan gelebilecek kötülüklerden sakınmak amacıyla verilmektedir.

5.5. Tabiat Unsurları

İlkel insan için tabiattaki her unsur günlük yaşamın doğrudan veya dolaylı bir parçasıdır. Canlı kabul edilen tabiat unsurlarının hepsine saygı duyulurdu. Ancak bazı tabiat unsurları gerek yaratılışla ilgili olmalarından gerekse günlük hayatta önemli bir işleve sahip olmalarından dolayı diğerlerine göre daha fazla kıymete sahipti. Bu durum bu unsurlarla ilgili pek çok uygulamanın, ritüelin gelişmesini beraberinde getirmiştir.

5.5.1. Agaç (Ağaç)

Türk mitolojisinde ağaç ile ilgili ilk bilgilere Altay Yaratılış mitinde rastlanmaktadır. Bu mitte Tanrı, dalları olmayan bir ağaç görür ve bundan hoşlanmaz. “Buna dokuz tane dal bitsin!” der. Daha sonra ikinci bir emirle, “dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz ulus olsun!” der (Sakaoğlu, Duymaz, 2011: 169). Yaratılışla ilgili bu metinde ağaç, insanoğlunun nesil başı olarak sunulmuştur. Bu mitik metnin dışında pek çok Türk halk anlatısında ağacın bazı Türk boylarının nesil başı olarak verildiği görülmektedir. Söz gelimi Cüveynî tarafından kaydedilen Uygur Türeyiş efsanesinde ağaç, Uygurların nesil başı olarak kabul edilir. Bu efsaneye göre

Toğla ve Selenge ırmakları arasında yetişen iki ağacın arasına gökten bir ışık iner. Bunun üzerine iki yandaki dağlar büyümeye başlar. Buradan Uygurların soyunun dayandığı beş çocuk doğar. Bu çocuklar konuşmaya başlayınca anne babalarının kim olduklarını sorarlar. Bunun üzerine bu çocukları alıp iki ağacın yanına götürürler. Çocuklar ağaçları görünce, tıpkı evladın babasına gösterdiği saygıyı gösterirler. Ağaçlar dile gelir ve şöyle der: "Güzel huy ve iyi özellikle bezenmiş çocuklar böyle olurlar ve anne ile babalarına böyle saygı gösterirler. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretiniz de devamlı olsun!" (Sakaoğlu, Duymaz, 2011: 211). Tuva Türklerinin destanlarından *Arı-Haan*'da da bir ağaçtan doğan çocuktan bahsedilir. Destana göre yalnız bir bodur ağacının ortasında bir ur biter. Bu ur gün be gün büyür ve içerisinden altın başlı, gümüş göğüslü bir oğlan çıkar (Ergun, Açа, 2005: 225-226).

Türklerin dünya/evrene dair tasarımlarında karşımıza çıkan hayat ağacı veya dünya ağacı inancı, Türk mitolojisinde ağaca verilen önemi ortaya koyması bakımından önemlidir. Türkler, kökleri yeraltında, gövdesi yeryüzünde olan, dalları ise gökyüzüne ulaşan ve bu üç dünyanın olması gereken yerde durmasını sağlayan bir ağacın varlığına inanmışlardır. Bu ağacın dallarında ise Tanrıların yaşadığına inanılmakta idi.[69]

Türk kültüründe genellikle bayterek ve baygaç-bayağaç şeklinde isimlendirilen hayat ağacı, Tanrı'nın benzersizliğini ifade etmesi bakımından meyvesizdir. Bütün ağaçlardan daha uzun ve heybetli olan hayat ağacı, yapraklarını yaz kış dökmeyen daima canlı, diri ve hayat kaynağıdır. Türklerde büyük devletler kurmuş liderlerin Tanrı tarafından kut verilerek hayat ağacında doğdukları düşünülür. Halk anlatılarında kahramanların zor durumlarda sıklıkla gölgesine sığındığı bu ağacın ışıklı, budaklarının gümüşten, yapraklarının altından olduğuna inanılır. Hayat ağacının beşinci katında aşağıdan yukarıya gelenlerin geçişine izin vermeyen çift başlı bir kartalın yaşadığı tasavvur edilmiştir. Bu kartal, Tanrı'nın elçisi olan ruhların mesajlarını kamlara, hakanlara iletir. Bunların dışında Türk düşünce sisteminde eskatolojik tasavvurlardan biri hayat ağacı ile ilgilidir. Bu ağacın kuruması, kıyametin kopması demektir (Ergun, 2012: 185-240).

[69] Bu yönüyle ağaç, Şamanizm inancında şaman ile özdeşleşmektedir. Şöyle ki, kökü yeraltında, gövdesi yeryüzünde ve uçları gökyüzünde olan ağacın bu üç dünyayı birbirine bağlayarak aracı olması gibi şaman da bu üç dünya arasında aracılık yapmaktadır. Mihaly Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, (Çev. Bülent Bayram ve H. Şevket Çapraz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 262.

Günümüzde pek çok Türk boyunda Hıdırellez'de gül ağacının dibine dileklerin gömülmesi, ağaçlara çaput bağlanarak istekte bulunma, çocuğu olmayan kadınların özellikle türbe çevresindeki ağaçlarla ilgili pratikleri, bazı ağaçların kutsal kabul edilerek kesilmemesi, ölen kişilerin mezarlarının ucuna ağaç dikilmesi vb. pek çok husus ağaç ile ilgili olarak geçmişten günümüze aktarılan kültürel unsurlardır. Bunların dışında Türk mitolojisinde "ağaç unsurunun yönü gün doğusu, mevsimi bahar, saati sabah, rengi gök, göksel cisimleri Kök-luu (Gök-ejder) denen yıldız takımı, Igaç-yultuz (Ağaç-yıldızı) veya Ongay denen Müşteri (Jüpiter) gezegeni, Kuş (Niao) denen yıldızların zirvede görünüşüydü" (Esin, 2001: 25). Görüldüğü üzere Türk kültüründe canlı kabul edilen ağaçlarla ilgili olarak yaratılıştan dünya tasarımına, şaman ayinlerinden neslin çoğalmasına kadar pek çok inanç ve ritüel mevcuttur.

Tatar Türklerinde de bazı ağaçlarla ilgili ritüeller, pratikler geliştirilmiştir. Bu ağaçlar arasında en öne çıkanı kayın ağacıdır. Bu ağaç ile ilgili en dikkat çekici husus, kayın sözcüğü ile aynı kökten türeyen ve akrabalık belirten sözcüklerdir. Çoğunlukla mezarlıklara dikildiğinden mezar ağacı olarak da bilinen bu ağacın ismi *kayınana* (kaynana), *kayınata* (kayınbaba), *kayniş* (kayın birader), *kayın senel* (görümce) gibi akrabalık bildiren sözcüklerde görülmektedir (Davletşin, 2013: 28). Altay mitolojisinde Kuday tarafından mönkülük (sonsuzluk) canının verildiği ağaçlardan biri kayındır (Dilek, 2014: 101).[70] Tatar Türklerinde her yıl bahar

[70] Kayın ağacının dışında üzerine ölümsüzlük suyunun döküldüğüne inanılan bir diğer ağaç da çam ağacıdır. Bununla ilgili olarak, *Çırşı Nige Mengi Yeşil?* (Çam Ağacı Niye Sürekli Yeşil?) isimli efsane kısaca şöyledir: Yaşlanan Bolgar padişahı bir yiğidini ölümsüzlük suyunu bulup getirmesi üzere Boz Deniz'in içerisinde bulunan adaya gönderir. Adaya varan yiğit yanında götürdüğü kaba, ölümsüzlük suyunu doldurup döner. Yolda dinlenmek üzere çam ağaçlarının yoğun şekilde bulunduğu Aşıt nehri kenarında uyur. Ölümsüzlük suyunu ayaklarının dibine koyan bu kişi, uyku esnasında gördüğü düşün de etkisiyle suyu döker. Su, çam ağalarının diplerine dökülünce kapkara çam ağaçları yeşil rengini alır. Çam ağaçlarının yeşilliği buradan gelmektedir. Çam ağaçlarının sürekli yeşil olması ile ilgili anlatılan başka bir efsane daha vardır. Ancak bu anlatı efsaneden ziyade masalsı özellikler taşımaktadır. *Ni Öçin Çırşılar Hervakıt Yeşil hem Matur?* (Niçin Çam Ağaçları Her Zaman Yeşil ve Güzel) isimli bu anlatıya göre eski zamanlarda güzel, mutlu ve sürekli genç kalan insanlar yaşarmış. Zamanla her yaştan insanlar ölmeye başlayınca bir yiğit insanlarını bu afetten kurtarmak üzere anne babasından izin alıp yollara düşer. Yıllarca gittikten sonra div-perilerin yaşadığı yere varır. Burada perilerin tutsağı olan bir kızla karşılaşır. Bu kız, yiğide ölümsüzlük suyunu gösterir ve giderken iki sihirli nesne olan ayna ve bileği taşını div-perilerden kendisini koruması için ona verir. Yiğit, ölümsüzlük suyunu alıp yollara düşünce ardına periler düşer. Önce aynanın daha sonra bileği taşının yardımıyla kendisini kovalayan perilerle arasına deniz ve dağ koyar.

aylarında kayın ağacının suyu içilir. Bu geleneğe göre kayın ağacının yaprakları çıkmaya başladığında bu ağaçta bir delik açılarak suyun bir kaba birikmesi sağlanır. Kayın suyunun vitamin eksikliğinden kaynaklanan hastalıklara, bahar yorgunluğu, depresyon gibi rahatsızlıklara iyi geldiğine inanılır. Bu gelenek, insanların Kuday tarafından kayın ağacına verilen ölümsüzlük suyunu içerek ölümsüz olma isteği ile ilgili olarak ortaya çıkmış olabilir.

Kreşin Tatarları kayın ağacı ile ilgili bir bayram kutlarlar. Bu bayrama Kayın Bayramı ya da Yaprak Bayramı denir. Kayın Bayramı'nda kızlar ve erkekler yeni elbise ve ayakkabılarını giyerek bez parçası, havlu vs. alıp ormana giderler. Getirdikleri bez veya havlu ile kayın ağacının başını bağlarlar. Daha sonra çeşitli türküler söylenir, maniler okunur ve oyunlar oynanır. Bayram bittikten sonra sadece genç kızlar ve erkekler bayram günü kesmiş oldukları kayın dallarını alıp nehir kenarına giderler. Burada ekinlerin bol olması temennisiyle kırdıkları kayın dallarını suya veya tarlalara bırakırlar (Çetin, 2009: 585-587).

Kayın ağacı İslamiyet sonrası metinlerde de varlığını devam ettirmiştir. *Aydarhan hem Sahabeler* efsanesinde Hz. Muhammed'in isteği üzerine Bolgar şehrine giden üç sahabenin, Aydarhan'ın yirmili yaşlardaki Tuybike isimli kızını iyileştirmesi anlatılır. Sahabeler ellerindeki sopayı yere dikip namaz kılarlar. Bu esnada sopa, kayın ağacı olup yetişir. Bu kayın ağacının yaprakları ile Tuybike hamamda yıkanır ve iyileşir (Gıylecitdinov, 1987: 24-25). Günümüzde de Tatarlar *munça* dedikleri ev hamamlarında kayın ağacının dallarından oluşturdukları *kayın sibirgesi* ile temizlenirler.

İlkel dönemlerde hastalıklardan kurtulmak için hayvanların çeşitli uzuvlarından faydalanıldığı gibi bitkilerden istifade edilirdi. Flerova, eski Türklerde kutsal ağacın hasta kişileri iyileştirdiğini, malı olmayan fakirleri yüceltiğini, kuraklıktan koruyarak bitkilere ve toprağa su verdiğini belirtir. Bu ağacın bir dalını bilmeden de olsa koparan kişi, bu ağaç tarafından çeşitli işkencelerle cezalandırır

---

Bu engelleri aşan divler, periler yiğide yetişip kılıçla yiğidin kolunu yaralar ve ölümsüzlük suyu çam ağaçlarının üzerine dökülür. İşte o günden beri çam ağaçları sürekli yeşil ve güzeldir. S. Gıylecitdinov, *Tatar Halık İcatı: Rivayetler hem Legendalar,* Tatarstan Kitap Neşriyatı, Tataristan 1987, s.234-235.

veya öldürürdü. Bu inançla ilişkili olarak günümüzde de Tatarlarda mezarlıklardaki ağaçların dallarını kesmek yasaktır (Akt. Davletşin, 2013: 22).[71]

Tatar halk anlatılarında kayın ağacı ile birlikte meşe ağacı da insanın yaratılışı ile ilişkilendirilir. *Kızı Körpe ile Bayansılu* destanında Kara Han, Kızı Körpe'yi öldürtünce Bayansılu babasına gelip onu neden öldürdüğünü, Kızı Körpe'nin yerini hiçbir şeyin dolduramayacağını söyler. Bunun üzerine Bayansılu'nun babası kızına;

Kayınnan tayak alırbız, Bayan!	Kayından destek alırız, Bayan!
Halıkta sılu saylarbız, Bayan!	Halkta güzel ararız, Bayan!
Halıkta sılu tabılsa, Bayan,	Halktan güzel bulunsa, Bayan,
Atın Kızı Kürpeç atarbız, Bayan!	Adını Kızı Körpe koyarız, Bayan!
İmennen tayak alırbız, Bayan!	Meşeden destek alırız, Bayan!
İlde sılu saylarbız, Bayan!	İlde güzel ararız, Bayan!
İlde sılu tabılsa, Bayan!	İlde güzel bulunursa, Bayan!
İsimin Kızı dip atarbız, Bayan!	İsmini Kızı diye kayarız, Bayan!

Bu sözlerin aynısını Bayansılu'ya abisi de tekrarlar (Urmançi, 2007: 44-47). Kayın ve meşe ağaçları ile ilgili bu sözler bu iki ağacın kutsallığına işaret etmektedir.

Ak Köbök destanında altmış altı yara alan Ak Köbök yaralandığında yatağını bir kayın ağacına bağlayıp şöyle der:

Kayın ağaçlar botagın kıs-ay,	Kayın ağaçlarının dalını sık hey,
Kayırılsa sınmas bulgayla-ay	Kayırılsa kırılmaz olacak hey,

Daha sonra meşe ağacına gelir, ağacın dallarına kemanını bağlayıp şöyle der:

İmenner ağaç botagın kis-ay,	Meşe ağaçlarının dalını kes hey,
İyilse de sınmas bulmas bulgayla-ay,	Eğilse de kırılmaz olacak hey,

(Urmançi, 2007a: 298-299).

[71] Tatar atasözlerinde kayın ağacının mezar başlarına dikildiğini belirten şöyle bir atasözü vardır. *Kayın utırtkan kişi kaygılı bula.* (Kayın diken kişi kaygılı olur.) Bu atasözü; mezar ağacı olarak da bilinen kayın ağacını diken kişinin bir yakını öldüğünden dolayı üzüntülü olduğunu ifade etmektedir Nekıy İsenbet, *Tatar Halık Mekaller I*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2010a, s. 349.

Burada aldığı yaralar dolayısıyla ölmek üzere olan destan kahramanının kayın ve meşe ağaçlarına sığınması, bu ağaçların sağlamlığına güvenmesi ve destanın sonunda yeniden diriliş motifinin bulunması dikkat çekicidir.

Tatar halk anlatılarından *Mişek Alıp* destanında han, Mişek Alıp'ı Çüçele denen kuşu aramaya gönderir. Bu kuş ırmağın kenarında aynı kökten çıkan yedi büyük ağacın üzerine yuvasını yapmıştır. Bu ağacın başına yuva yapmış kuşların yavruları, her yıl aynı gün Ejderha tarafından yenir. Mişek Alıp bu Ejderha'yı öldürerek kuşları kurtarır (Urmançi, 2007a: 189-191). Burada aynı kökten çıkan yedi ağaç, hayat ağacının yedi dalını, ağacın üzerindeki ulaşılamayan kuşlar Tanrıları, Ejderha ise yeraltı Tanrısını sembolize etmektedir.

Ak Köbök destanında Ködön Han'ın başı Ak Köbök tarafından kesilir. Ködön Han'ın adamları bir ağaç alarak boynunun kemiğine tıkarlar. O ağaca Ködön Han'ın kesilmiş başını bağlarlar. Böylece Ködön Han dirilir ve yurduna döner (Urmançi, 2007a: 299). Buradaki ağaç, hayat verme özelliği göstermektedir. Başı kesildiğinden dolayı ölmesi gereken Ködön Han'ı bir ağaç parçası yeniden hayata döndürmektedir. Nitekim hayat ağacının özelliklerinden biri hayat kaynağı oluşu, ölüleri diriltmesi ve hastaları iyileştirmesidir (Ergun, 2012: 244).

Kayın ve meşe ağaçlarının dışında ardıç ve ıhlamur ağacının şifa sunması ile ilgili atasözleri bulunmaktadır.

Artış agaçı im bulır.	Ardıç ağacı büyülü/şifa olur.
Artış isinnen şaytan kaça, di.	Ardıç kokusundan şeytan kaçar, derler.

(İsenbet, 2010: 348).

Yükenin çirigi imge yarıy.	Ihlamur ağacının çürüğü devadır

(İsenbet, 2010: 357).

Ardıç ağacının büyülü olması, kokusunun kötü güç olan şeytanı kaçırtması ve ıhlamur ağacının halk hekimliğinde kullanılması, bu ağaçların da ilkel dönemlerde kültürel kıymete sahip olduklarını göstermektedir.

Davletşin (2013: 27), Genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatar mitolojisinde de hayat ağacına dair inancın mevcut olduğunu belirttikten sonra

Tatarların "Hayat ağacı" denilen kutsal ağacın her dalında birer Tanrı'nın bulunduğuna inandıklarını belirtir. Bu ağacın yanında kurban olarak koyun kesilirdi. Halk anlatılarında kayın ağacının sıklıkla tekrarlanması, bu ağacın iyileştirici özelliği ve yaşamla/ölümle ilişkilendirilmesi, Tatar Türklerinde kayın ağacının hayat ağacı olarak tasavvur edildiğini göstermektedir.[72] Bununla birlikte meşe ağacı da halk edebiyatı metinlerinde sıklıkla tekrarlanmakta ve kutsallık arz etmektedir. Bunların dışında ardıç, ıhlamur gibi ağaçlar özellikle kokularından ve şifa unsuru olarak kullanılmasından dolayı metinlerde geçen dikkat çekici ağaçlardandır.

5.5.2. Tav (Dağ)

Türklerin mitolojik inançlarında önemli öğelerden biri de dağlardır. Türklerle ilgili bilgi veren kaynaklar incelendiğinde bazı dağların kült merkezi olduğu görülmektedir. Eski dönemlere ait bilinen en tanınmış dağ Ötüken'dir (Roux, 2011a: 62). Bu dağ Göktürkler devrinde ülkenin merkezi olarak kabul edilmiştir. Nitekim Kül Tigin Yazıtı'nda 'Ötüken Dağı'nda otursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin', denilerek bu dağın kutsiyetine işaret edilmektedir (Özçelik, 2010: 22). Ötüken Dağı'nın dışında Türklerde kutsal kabul edilen başka dağlar da mevcuttu. Söz gelimi Valeyev, Biçurin'in *Wei-Shu* adlı Çin kroniğine dayanarak Bodın-inli dağının dazlak doruğunun Türkler tarafından kutsal sayıldığını, Doğu Türk Kağanlığı'nın kağanlarının ve halkının bu dağın üzerinde "ülkeyi koruyan ruh" olarak adlandırdıkları gök ruhuna dua ettiklerini belirtir (Akt. Davletşin, 2013: 7). Turfan'ın kuzeyinde uzanan Kögmen Dağı, Ulan Batur yazıtında adı geçen büyük Tanrılardan biridir (Roux, 2011a: 62). Bu dağların dışında Uygurların Kut-dağı, Kadır-Kan dağları, Oğuz destanındaki Or-tag ve Kür-tag, Oğuzların Kazılık dağı Türklerin kutlu kabul ettikleri dağlardandır (Ögel, 2010a: 459). Bu kutlu dağlar

[72] Pek çok kültürde varlığına inanılan unsurlardan olan "hayat ağacı" Druidlere göre (putperest dönemde Gallia'da din işleri ile görevli Kelt keşişleri) yaşından ötürü meşedir ve ökseotuna konaklık ettiği için de çok kutsal bir ağaçtır. Eski İbrani halkına göre bu ağaç, değerli odunu ve nefis yağı ile sedir ağacıdır. Asurlular, hayat ağacının hurma olduğunu belirtmişler ve yapay tozlaşma ile onlara daha fazla meyve verdiğinden, yalnızca bir besin kaynağı değil aynı zamanda ana rahmine düşmenin de bir simgesi olmuştur. Hıristiyanlık metinlerinde bu ağacın Firavun inciri olduğu söylenir. Zeki Tez, *Mitolojinin Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2008, s. 222.
Altay Türklerinde hayat ağacının cinsi kavak iken Yakutlarda ise meşedir. İbrahim Dilek, *Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü Altay/Yakut*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 175,188.

genellikle dünyanın merkezi olarak kabul edilmiştir. Bu dağların her biri, etrafında yaşayan Türkler için Dünya Dağı idi. Dünyanın merkezinde bulunduğuna inanılan bu dağın ucu, göğün on ikinci katına kadar çıkmaktadır. Dolayısıyla Tanrılar dünyasına ulaşmaktadır.

Dünya dağı inancının dışında Türk mitolojisinde iyeler tarafından korunduğuna inanılan tabiat unsurlarından biri de dağlardır. Yakutlarda dağ iyesinin ismi *Haya iççite*'dir. Ulu bir ihtiyar olarak tasavvur edilen bu ruh, esrarengiz bir güce sahip olup genellikle ıslık çalmakta ve kahkahalarla gülmektedir. Altay Türklerinde ise dağ iyesinin ismi *Tuu eezi*'dir. Her dağın bir iyesi olduğuna inanan Altay Türklerinde kadınlar, kutsal kabul edilen dağlara çıkamazlar, hatta bu dağın yakınında bulundukları zaman başlarını örterlerdi. Telengitliler çocuğu olmayan kadının kutsal dağa çıkıp dua ederek çocuk sahibi olacağına inanırdı (Dilek, 2014: 83, 182). Pataçakov, Hakaslarda av hayvanlarının dağ iyesinin malları olarak kabul edildiğini belirttikten sonra avcıların dağ iyesinin rızasını kazanmak için her akşam *homıs* adı verilen iki telli sazla türküler okuyup masallar anlattığını söyler. Böylece Hakaslı avcılar müzikten hoşlanan dağ iyesinin gönlünün hoş ettiklerine ve avlarının daha iyi geçeceğine inanırlardı (Akt. Deliömeroğlu, 1997: 45).[73]

Türk edebiyatında göçebe yaşam tarzından yerleşik yaşam düzenine geçiş dönemi ürünü olarak kabul edilen *Dede Korkut* hikâyelerinin genellikle son kısımlarında yapılan dualarda "Yirlü kara tağlarun yıkılmasun." "Karlu kara tağlarun yıkılmasun."(Ergin, 2008: 94, 115, 153, 176, 225) gibi ifadeler, kutsal dağların varlığının toplumun varlığı ile eş değer olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Uygurlar hakkında anlatılan göç efsanesine göre Uygur hakanı Çin sarayından bir kızla evlenir. Buna karşılık Çinliler Kara-Korum'un kudret ve zenginliğinin kaynağı olarak gördükleri, iyi talih ve saadet anlamına gelen Kutlug-Dağ'ı yok etmek maksadıyla bu dağdaki taşları Çin'e götürmek isterler. Uygur hakanı Çinlilerin teklifini kabul eder. Çinliler, Kutlug-Dag'da bulunan taşların bir kısmını ateşe vererek, bir kısmını ise asit dökerek küçük parçalara ayırıp Çin'e taşırlar. Bu taşların götürülmesinden kısa bir süre sonra kuşlar, hayvanlar tuhaf bir

[73] Dağ ruhu ile ilgili ayrıca bk. Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, (Çev. Eren Ercan), Yurt Kitap Yayın, Ankara 2005, s. 145-149.
Seniha Sönmez, *Türklerde Dağ Kültü İnancı ve Altay, Tıva ve Şor Destanlarında Dağ*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi SBE 2008.

şekilde bağırmaya başlarlar. Uygur hakanı ölür. Onun yerine geçen hakanlar da ölünce Uygurlar, Turfan'a göç etmek zorunda kalırlar (Ögel, 2010: 82).[74]

Tatar mitolojisinde dağların yaratılışı evrenin yaratılışından itibaren görülmektedir. Buna göre dağlar ve taşlar dördüncü olarak yaratılmıştır.

Dürtiçiley ni bitti?	Dördüncü olarak ne yaratıldı?
Tav bitti de taş bitti.	Dağ yaratıldı da taş yaratıldı (İsenbet, 2010: 304).

Genel Türk mitolojisinde olduğu gibi Tatarlar da dağları, yeri tutan çivi gibi tasavvur etmişlerdir. *Cir çigesi tav, il çigesi han, dav çigesi can.* (Yer çivisi dağ, ülke çivisi han, dava/kavga çivisi can) (İsenbet, 2010a: 250). Bir başka atasözünde ise yerin dağsız olmadığı belirtilir. *Cir tavsız bulmas, il yavsız bulmaz.* (Yer dağsız olmaz, ülke düşmansız olmaz) (İsenbet, 1967: 384).

Dîvânü Lügati't-Türk'te "yir basrukı tağ, budhun basrukı Beg" şeklindeki atasözünde yerin dağ tarafından bastırıldığı belirtilir (Atalay, 1998: 466). Bu atasözünün bir benzeri Tatar Türklerinde de mevcuttur.

Cir bastırıgı- tav,	Yeri bastıran dağ,
Tav bastırıgı –taş,	Dağı bastıran taş,
İl bastırıgı-baş.	Ülkeyi bastıran baş (Emirov, 2005: 27).

Dağların canlı varlıklar olarak kabul edilişi ile ilgili bir Tatar atasözü şöyledir: *Batırdan tav da kurka. (*Kahramandan dağ da korkar) (İsenbet, 1967: 754).

Türk mitolojisinde dağların tepeleri Tanrı'ya en yakın nokta olması hasebiyle kutsal kabul edilmekteydi. Çünkü mitolojik düşüncede, Tanrı kutu taşıyan dağların zirveleri cennete ulaşmaktadır (Ergun, 2003: 80). Tatar halk anlatılarında da bu inançla ilgili izlere rastlamak mümkündür. Söz gelimi *Ak Köbök* destanında Manguş'u öldürecek olan kahraman, onu önce Kürlek denilen büyük suya götürür. Ancak Manguş buranın eskiden kör bir insan olan Kürlek hatunun bırakıp gittiği yurt

[74] Kutsal dağın üzerindeki taşlar da kutsal olduğundan Türk mitolojisinde dağ ile ilgili pek çok inanç aynı zamanda taşlarla ilişkilidir. Türk kültüründe taşlar ile ilgili inançlar için bk. Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar,* Elips Kitap, Ankara 2007.

olduğunu söyler. Bu yüzden burada öldürülmek istemez. Bunun üzerine Ak Köbök onu Şarlak denen ulu suyun yanına götürüp burada ölmek isteyip istemediği sorar. Manguş, Şarlak'ın kötü bir insanın evi olduğunu söyledikten sonra buranın Şargı isimli hatunun bırakıp gittiği yer olduğunu belirtir ve burada da öldürülmek istemez. Bu defa Ak Köbök Manguş'u Manar Dağı'nın tepesine götürür. Ona, ecelin burada olsun mu diye sorar. Manguş, Manar Dağı'nın başında öldürülmeyi kabul eder (Urmançi, 2007a: 295).[75] Benzer şekilde *Zayatülek ile Susılu* destanında da destan kahramanlarının Balkan Dağı'nın üzerinde öldükleri ve buraya gömüldükleri belirtilir (Urmançi, 2007a, 113).

Türk inanç sisteminde her dağ kutsal kabul edilmemekte idi. Bir dağın kutsal kabul edilebilmesi için Tanrısal bazı özelliklerinin bulunması gerekmekteydi. Ergun (2003: 76-77), Tanrı kutu taşıyan dağların özelliklerini kısaca şöyle sıralamaktadır. Kutsal dağ öncelikle çevresindeki dağlardan yüksek, ihtişamlı, verimli olmalıdır. Genellikle Tanrı'nın sembolü olan ak ve gök sıfatlı kutsal dağın hayvanı ve suyu bol olmalıdır. Yüksekliğinden dolayı zirvesi karlı, buzlu ve dumanlı olan bu dağlar insana göğü deldiği, yerin ise kat kat altına indiği izlenimi vermelidir. Söz gelimi Altay Türklerinin *Oçı-Bala* destanında kutsal Altay Dağı'nın hayvanları ve insanları beslediği; altmış altı taş tahtlı, kutsal kaleli ve yetmiş yedi tarafının kutsal olduğu, güneşe yanmadığı, güneşi kapatacak kada yüksek ve ak zirveli olduğu vs. belirtilir (Dilek, 2007: 41-42).

Tatar halk anlatılarından *Tülek* destanında adı geçen Balkan Dağı, kutsal dağların zikredilen özelliklerinden pek çoğunu taşımaktadır. Destana göre *Tülek*, su altı dünyasında yeryüzüne hasret duyunca Hak Teâla'nın hikmeti ile önünde altın taht kurulmuş, sekiz kenarı, dört tarafı demirle sarılan, üzerinde sık bir ormanın bittiği ve geyik, at, tilki, kurt, kuş, ayı gibi pek çok hayvanın bulunduğu bir dağ biter. Bu dağın ismi Balkan Dağı'dır. Tülek, dombırasını eline alıp bu dağ ile ilgili türküler söyler.

Benim tavım Balkan tav,	Benim dağım Balkan dağı,
Başı havaga çıkkan tav!	Başı göklere çıkan dağ!

[75] Bir Hakas destanı olan Öcen Beg destanına göre Kırgız halkının beyi olan Ospa Bey ölünce, naaşı kaldırılıp yüksek bir yere çıkartılarak gömülür. Mehmet Kara, *Hakas Destanı Öcen Beg*, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 53.

(Urmançi, 2007a: 45).

Balkan Dağı'nın başının göklere çıkması, Türk mitolojisinde kutsal dağın özelliklerinden olan yüceliğe, ululuğa, ihtişama işaret etmektedir. Bu dağ Hak Teâla'nın hikmeti ile yaratıldığından ilahi kaynaklıdır. Üzerinde pek çok hayvanın barınması, suyunun ve meyvesinin bol oluşu kutsal dağların diğer özelliklerindendir. Balkan Dağı'nın başa gölge oluşu ise bu dağın kutsallığına işaret eden bir diğer önemli noktadır.

Utlar utı may tatır,	Otlanan otundan yağ tadı gelir,
Bolan sevgen Balkan tav;	Geyiğin sevdiği Balkan dağı,
Eçer suvı bal tatır,	İçilen suyundan bal tadı gelir,
Kolan sevgen Balkan tav!	Atın sevdiği Balkan dağı!
Kırları kin, yiri tav,	Kırları geniş, yeri dağ,
Tölki sevgen Balkan tav;	Tilkinin sevdiği Balkan dağı;
Yiyer yimişi tögenmes,	Yenilen meyvesi tükenmez,
Ayu sevgen Balkan tav!	Ayının sevdiği Balkan dağı!
Kolakları kabırçık,	Kulakları yumru,
Karsagı küp Balkan tav,	Tilkisi çok Balkan dağı,
Kül-kıyusı kamışlık,	Gölü kuyusu kamışlık,
Kaban sevgen Balkan tav!	Domuzun sevdiği Balkan dağı!
Tav yiri ciyi göl,	Dağ yeri taze gül
Yimişi küp Balkan tav!	Meyvesi çok Balkan dağı!
(Oya yasar yiri küp)	(Yuva yapılacak yeri çok)
Koşlar sevgen Balkan tav!	Kuşların sevdiği Balkan dağı!
Suv-deryası suvalmas,	Su deryası kurumaz,
Suvır sevgen Balkan tav,	Sığırın sevdiği Balkan dağı,
Başımıznın östine	Başımızın üstüne

Saye bulgan Balkan tav! Gölge olan Balkan dağı!

(Urmançi, 2007a: 47)

Kuzı Körpe ile Bayansılu destanında Kuzı Körpe, Bayansılu'yu almak üzere yola çıkacaktır. Bunun üzerine annesi "Dur! Ben bir düş göreyim senin gideceğin yola!" diyerek uykuya dalar. Annesi uyandığında Kuzı Körpe'nin karşısına çıkacak olan engellerden birinin ala atların dönemediği ala dağ olduğunu söyler.

Atlar eylenmes ala tav, balam? Atlar dönmez ala dağ, oğlum?

Annan kaydan çıgarsın, balam? Oradan nasıl çıkarsın, oğlum?

Bunun üzerine Kuzı Körpe elmas kılıcı ile bu dağı geçebileceğini söyler.

Atlar eylenmes ala tav, iney, Atlar dönmez ala dağ, ana,

Almas bulatım bilir (anı), iney. Elmas kılıcım bilir onu, ana.

Türk halk anlatılarında geçen ala dağ ifadesi ile yüksek karlı dağ kastedilmektedir. Ala sözcüğünde geçen al ifadesi ise eski Türk inanç sisteminde hâkimiyetin sembolüdür (Ergun, 2003: 79). *Kuzı Körpe ile Bayansılu* destanında doğrudan ismi verilmeyen ancak yüceliğinden dolayı ala sıfatlı olan ve atların dönemediği bu dağ, Kuzı Körpe'nin annesine göre aşılamayacak büyüklüktedir. Ancak elmas kılıcına güvenen Kuzı Körpe bu dağı aşabileceğine inanmaktadır. Nitekim destanın devamında Kuzı Körpe kılıcı ile ormanı kestikten sonra dağı kılıçla vurarak yol yapar. Kutsal dağa saygısızlıkta bulunan destan kahramanı sevdiğine kavuşamadan öldürülür.

5.5.3. Su[76]

Yaratılış mitlerinin vazgeçilmez unsurlarından biri sudur. Gerek dünyanın gerekse insanın yaratılışı ile ilgili anlatılan pek çok efsanede su, temel öğelerdendir. İnsan yaşamının bağlı olduğu ve toplumların sosyal, kültürel yaşantısında oldukça önemli bir yere sahip olan bu tabiat unsuru, zamanla bir kült halini almıştır. Altay Türklerine ait yaratılış efsanesinde su, ilk kaos olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu efsanede su,

[76] Bu başlık altında, su altı dünyasının özellikleri ve bu dünyada yaşayan varlıkların dışındaki hususlar ele alınmıştır.

dünyanın yaratılışındaki temel unsurlardan biri olarak görülürken, Ay-Bek üd-Devâdârî tarafından aktarılan Memlük Türklerine dair antropogonik mit metninde ise ilk erkeğin ve kadının yaratılışındaki temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.[77]

Suyun, insanın ve dünyanın yaratılışındaki aktif rolü bu tabiat unsurunu ilkel dönemlerden itibaren kutsal kılmıştır. Nitekim Göktürk kitabelerinden Kültigin yazıtında İlteriş Hakan ile İlbilge Hatun'un Türk kutsal yeri ve suyu (yer-su ruhları) tarafından göğe yükseltildiği belirtilmektedir (Özçelik, 2010: 28-29). Türk kültüründe çocuğu olmayan kadınların bazı suları içerek ve çeşitli uygulamalar yaparak çocuk sahibi olacaklarına inanması, ölümsüzlük suyu inancı, suları koruyan mitik varlıklara dair inançlar vs. sular ile ilgili pek çok ritüelin varlığını göstermektedir (Beydili, 2005: 501-505).

Diğer Türk boylarında olduğu gibi Tatar Türklerinin de kültüründe ve halk anlatılarında su ile ilgili pek çok inanç ve kültürel unsur mevcuttur. Türklerin geleneksel düşüncesine göre sular kutsal olduğundan kirletilmemesi gerekmektedir.[78] Bununla ilgili olarak *Ak Köbök* destanında destan kahramanı Ak Köbök, kıyafet değiştirerek Samır Kazan'ın mallarına bakar. Samır Kazan onun kim olduğunu, ne yaptığını sorunca, Ak Köbök'ün mallarına baktığını söyler. Bunun üzerine Samır Kazan, Ak Köbök'ün nerede olduğunu sorar. Kıyafet değiştiren destan kahramanı, Ak Köbök'ün çıplak olarak göle kışlamaya gittiğini söyler. Samır Kazan, dün doğup bugün benimle iddialaştı, o benim denizimi kirletiyordur deyip denizin ortasına gidip Ak Köbök'le dövüşmek için bekler (Urmançi, 2007a: 287-289). Ak Köbök'ün Samır Kazan'a ait denize çıplak girerek bu denizi kirletmesi, kutsala saygısızlık olduğundan Samır Kazan, Ak Köbök'ü öldürmek üzere denizin ortasına kadar gitmiştir.

---

[77] Bu efsanede yağmurun yoğun bir şekilde yağarak sel oluşturması kaosa denk gelirken, mağaraya biriken çamurdan insanın yaratılması ise kozmos olarak yorumlanabilir. Efsane metni için bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.483-485.

[78] İbn Fadlan, seyahatnamesinde Oğuzlardan bahsederken; tüccarlar ve başkaları onların yanında yıkanamazlar. Ancak geceleyin gizlice yıkanabilirler. Onlar birinin yıkandığını görürlerse kızarlar. "Bu adam bize sihir yapmak istiyor. Zira suya bakıp bir şeyler anlamak istiyor." derler.
Bu sözlerin açıklamasında "Oğuzlarda, Cücenlerde, Moğollarda su tabu idi. Onu kirletmemek gerekiyordu. Vücudu, elbiseleri suda yıkamak yasaktı. Onlara göre suda yıkanma kötü ruhları celbeder, şimşeklerin, yıldırımların boşalmasına sebep olurdu. Suyun yere dökülmesi suçtu. Cengiz Yasası'nda da yıkanma yasaktı. Bir kap ile elin, yüzün üzerine su dökülebilirdi. Eski Şamanistler elbiselerini yıkamazlar, giyebildikleri kadar giyerlerdi. İnsanın su kullanmasının, yıkanmasının büyü sebebi olduğuna inanırlardı." denmektedir. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 12.

Suyun, insanın ve dünyanın yaratılışındaki rolü, toplumlarda bu tabiat unsurunun hayat verme ve ölümsüzlük sağlama gibi işlevlerinin olduğuna dair inançların ortaya çıkmasını sağlamıştır (Beydili, 2005: 501). Bununla ilgili olarak Türklerde hayat ağacının dibinden ölümsüz/hayat suyu çıktığına inanılır. Bir Altay efsanesine göre göğün on ikinci katına kadar yükselen Dünya Dağı'nın üzerinde bir Kayın ağacı vardır. Bu ağacın dibinde bulunan çukurda ise hayat suyu bulunmaktadır (Ögel, 2010: 107). Hayat suyu inancı göksel Tanrılarla ilişkili bir unsur iken buna karşı geliştirilen ölüm suyu inancı yeraltı Tanrılarıyla ilişkilendirilmiştir. Yakutlarda *Cabın* adı verilen cehennemde *Ölüü Uuta* denilen ölüm suyu bulunduğuna inanılır. Hastalıkların kaynağı olan *Ölüü Uuta*, yeryüzüne doğru yayılmak istediğinde ak şamanlar dualarıyla onu durdurur (Dilek, 20014: 152). Tatar halk anlatılarında da hayat ve ölüm suyu inancına dair izlere rastlamak mümkündür. Söz gelimi *Altın Elma* masalındaki motiflerden biri hayat/dirilik ve ölüm suyudur. Bu anlatıda masalın kahramanı, iki büyük ağabeyinin ihanetine uğrar ve yeraltı dünyasında kalır. Burada kör yaşlı bir çifte hizmet eder. Bir gün bu kişilere körlüklerinin dermanının olup olmadığını sorunca yaşlı adam masalın kahramanının gitmesi için büyük bir evi tarif eder. Bu evin altında iki çeşme vardır. Bu çeşmelerden birinde dirilik, diğerinde ölüm suyu akmaktadır. Masalın kahramanı her iki sudan alarak geri döner. Yolda karşısına tuhaf ağaçlar çıkar. Bu ağaçlardan birine bıçak sokunca kan aktığını görür. Bunun üzerine dirilik suyunu bu ağacın üstüne döker. Ağaç aniden bir askere dönüşüverir. Meğer yaşlı adam bir padişah imiş. Div tarafından bu padişah ve eşi kör edilmiş, askerleri ise ağaca dönüştürülmüş. Masalın kahramanı dirilik suyu ile padişahı ve askerlerini eski haline döndürür (Gatina, Yermi, 1977: 228-235).

Pırtupi Pıraporşik masalında padişahın Div tarafından kaçırılan kızını arayan kahraman, Div'in yaşadığı şehre varır. Gittiği misafirhanede ona Div'i yenebilmesi için yapması gerekenler anlatılır. Buna göre Div'in yaşadığı yerde iki kazan bulunmaktadır. Bu kazanlardan birinde güç veren su, diğerinde güç yitiren su bulunmaktadır. Masalın kahramanı her iki suyun yerini değiştirerek kendisi güç veren suyu, Div ise güç yitiren suyu içer. Böylece Div'i yener (Gatina, Yermi, 1977: 236-237). Benzer şekilde *Tanbatır* masalında da kahraman, Div'i güç veren suyun yardımıyla yener. Div ise güçten düşüren suyu içtiğinden yenilir (Gatina, Yermi, 1977: 247-248).

Avcı masalında, avcının kız kardeşi ve Yuha tarafından iki kez öldürülen avcı, her defasında köpekleri tarafından yeniden hayata döndürülmektedir. Bunun için ölü haldeki avcı büyük bir suyun kenarına getirilip iyice yıkanır. *Avçı Yigit hem Cenlikler* (Avcı Yiğit ve (Av) Hayvanları) masalında da masalın kahramanı, kız kardeşi tarafından öldürülünce ayı, kurt ve tavşan, avcıyı mezarından çıkartıp saksağanın getirdiği dirilik suyunun yardımıyla diriltirler. *Yeşlik Suyı* (Gençlik Suyu) masalında padişahın görmeyen gözleri için Muhit Denizi'inde bir cadının elinde olan dirilik ve ölüm suyunu almaya giden üç kardeşin başından geçenler anlatılır. Bu masalda dirilik suyunun yardımıyla padişahın gözleri yeniden görmeye başlar (Gatina, Yermi, 1978: 55-65, 116-119). *Tugrı Bilen Aldar* (Dürüst ile Aldatıcı) masalında ormanın içinden akan bir çeşme kör olan Dürüst'ün gözlerinin görmesini sağlar (Camaletdinov, 1981: 23). Görüldüğü üzere Tatar halk anlatılarında hayat suyu inancına paralel bir şekilde dirilik suyu inancı gelişmiştir. Bu su bazen ölüleri diriltirken, bazen gençleştirmekte bazen de yitirilen bir fonksiyonun yeniden kazanılmasını sağlamaktadır.

Su ile ilgili olarak Kazan Tatar Türklerinde kutsal sular/çeşmeler inancı vardır. Her ne kadar bu konuda anlatılan efsanelerde İslamî doku yoğun ise de su ile ilgili İslamiyet'ten önceki inanç izlerine de rastlamak mümkündür. Söz gelimi *Recep Babay Çişmesi* (Recep Dede Çeşmesi) efsanesinde Recep Dede isimli bir kişi Bolgar şehrinden ayrılıp ormanlık bir alana gider. Buraya sağ selamet geldiği için abdest alarak şükür namazı kılmak ister. Abdest almak için su ararken karşısına Hızır Aleyhisselam çıkar ve ona yerleşeceği yeri söyler. Bunun üzerine Recep Dede Allah'a dua eder ve Hızır'ın gösterdiği yerden bir su çıkar. Kıble'ye doğru akan bu su oldukça temiz ve parlaktır. O günden beri Recep Dede Çeşmesi olarak adlandırılan bu su kutsal kabul edilir (Gıylecitdinov, 1987:257). *Mercen Kalası hem Uniki Kız Hikayeti* (Mercen Kalesi ve Oniki Kız Hikâyesi)'nde düşmanlar, Bulgar ve Biler şehirlerini yağmalarlar. Tırışmal Hoca ve Oniki kızı Mercen'e doğru kaçar. Hucalar Dağı kıyısına gelerek yalın ayak toprak taşırlar ve bir dağ oluştururlar. Büyük bir dağ oluştuğunu gören düşman askerleri Tırışmal Hoca'yı ve on iki kızını bu dağın başına gömmek isterler. Bunun üzerine on iki kız, on iki yıldıza dönüşür. Tırışmal Hoca ise dağdan seker ve nehrin suyuna karışarak akıp gider. Bu nehrin

başladığı su kaynağı halk tarafından kutsal kabul edilir, buraya adaklar adanır (Gıylecitdinov, 1987: 37-38).

Bazı efsanelerde ise su bir cezalandırma aracı olarak karşımıza çıkar. Söz gelimi *Tüben Ornı Su Basu* (Alçak Yeri Su Basar) efsanesinde yaşlı bir adam zengin birinden yıkanmak için su ister. Ancak zengin kişi su vermez. Bunun üzerine yaşlı adam, zengin adamı kargışlar. Aniden küçük bir bulut gelir ve yağmur yağmaya başlar. O kadar çok yağmur yağar ki köy, su altında kalır (Gıylecitdinov, 1987: 256). *Töpsiz Kül* (Dipsiz Göl) efsanesinde de Hızır-İlyas yaşlı bir dilenci kılığında çok zengin olan bir köyde dilencilik yapar. Ancak köylüler kapılarını dahi açmazlar. Kapıyı açanlar ise hakarette bulunurlar. Bunun üzerine yaşlı adam köyü kargışlar ve köyü, toprak yutar. Yerine ise günümüzde Dipsiz Göl olarak adlandırılan göl oluşur (Gıylecitdinov: 1987: 256).

Netice olarak Kazan Tatar Türklerinde su kültü ile ilgili şunları söyleyebiliriz. Suyun yaratılış mitlerinde aktif bir unsur olması, hayat kaynağı olarak düşünülmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda hayat suyu ve buna karşılık ölüm suyu inancı ortaya çıkmıştır. Günlük yaşamda insan için oldukça önemli olan bu tabiat unsurunu koruyan ruhların bulunması, suyun kirletilmesinin yasaklanması, zaman zaman cezalandırma aracı olması, bazı suların evliyalarla ilişklendirilmesi vb. hususlar, suların korunmasını ve devamlılığını sağlamıştır.

5.6. Hayvanlar

Doğa ile içiçe olan ilkel insanın yaşamanında hayvanlar, günlük yaşamın olduğu kadar sosyal ve kültürel hayatın da ayrılmaz bir parçasıydı. Mitler aracılığıyla, türdeş olmayan insan ile hayvan arasında kurulan zihinsel sentez, büyüsel güçlerle donatıldığı düşünülünen hayvanın insanla akraba olduğu inancını gelişmiştir (Kocabıyık, 2009: 4-5). Ayrıca doğadaki bütün canlılar gibi bir ruhu olduğuna inanılan hayvanların duyusal anlamda insanlardan daha ileri olduğu düşünülmüş, böylece hayvanlara dair pek çok mitik anlatı, inanç unsuru ve ritüel ortaya çıkmıştır. Bu inanç unsurları, zamanla değişerek/gelişerek fantastik özellikteki hayvanların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ejderha, kanatlı at, simurg bunlardan bazılarıdır.

Ördeğin yahut kazın okyanusun dibinden çıkardığı balçıkla dünyanın yaratılmış olması, dünyanın boğa, balık veya kaplumbağa gibi hayvanlar üzerinde durmuş şekilde tasarlanması, geyik, kurt, kartal gibi hayvanların Tanrı elçisi olduğuna inanılması vb. hususlar ilkel insanın tasavvurunda hayvanların önemini ortaya koyması bakımından önemlidir. İnsanlar zaman zaman bu hayvanların öne çıkan özelliklerini kendilerinde bulundurmaya, bu özellikler yoluyla diğer insanlardan üstün olmaya çalışmışlardır. Gmelin, yaptığı araştırmalarda Şamanın bir ayı gibi homurdanarak, bir aslan gibi kükreyerek, bir köpek gibi uluyarak, bir kedi gibi miyavlayarak hayvanları taklit etmeye çalıştığını tespit etmiştir (Roux, 2011: 81).

Kabilenin yahut boyun bir hayvandan türemiş olduğuna inanılması, halk anlatılarında insan ile hayvanın evliliği motifini sıklıkla karşımıza çıkarmaktadır. Benzer şekilde hayvanların renklerine göre iyi veya kötü olarak vasıflandırılması, hayvanların bazı uzuvlarının iyileştirici yahut sihirli bir güce sahip olduğuna inanılması gibi pek çok husus, halk anlatılarında sembolik anlamlar taşımaktadır.[79] Halk anlatılarının dışında Tatar süsleme sanatında totemizmin izleri sıkça karşımıza çıkmaktadır. Özellikle süs eşyalarındaki aslan, kaplan, ördek suretleri en yaygın olanlarıdır (Gatina, Yermi, 1977: 15).

Çalışmanın bu kısmında halk anlatılarından ve sosyal-kültürel yaşamdan yola çıkarak Tatar Türklerinin mitolojisinde öne çıkan hayvanlar ele alınmıştır.

5.6.1. At

Türklerin günlük yaşantısının ayrılmaz bir parçası olan at, halk edebiyatı anlatılarında sıklıkla tekrarlanan unsurlardandır. Bu hayvan, özellikle destanlarda

[79] Totemistik inancın etkin olduğu dönemlerde hayvanların tırnak, pençe, kemik, deri gibi parçalarından çeşitli hastalık ve kötülüklerden korunmak üzere istifade edilirdi. Bu duruma örnek olarak bir Tatar masalı kısaca şöyledir: Hastalanan aslana bütün hayvanlar ziyarete gelir. Ancak tilki gelmez. Kurt bunun üzerine aslana tilkiyi kötüler. Daha sonra aslanı ziyarete gelen tilki, kurdun yaptıklarını öğrenince bir hile düşünür. Aslan, tilkiye neden gelmediğini sorunca tilki, aslanın hastalığı için ilaç aradığını ve kurdun arka ayağındaki sinirin aslanın hastalığına iyi geldiğini söyler. Aslan, kurdun arka ayağını kırıp siniri alır. Böylece tilki öcünü almış olur. Bu masalda kurdun ayağındaki sinirin aslanın hastalığına iyi geldiğinin söylenmesi, totemistik inanca dair ipuçları sunmaktadır. H. H. Gatina, H. H. Yermi, *Tatar Halık İcatı Ekiyetler Birinçi Kitap,* Tataristan Kitap Neşriyatı, Tataristan 1977, s. 41.

kahramanın en önemli yardımcısıdır. Türkler için at sadece bir vasıta veya etinden, sütünden istifade edilen bir hayvan değildir. Aynı zamanda atların pek çok ilahi güce sahip olduğuna da inanılmıştır. Günümüzde dahi pek çok Türk topluluğu arasında nazardan, kötü güçlerden korunmak için evlerin ön kısımlarına yahut çatılarına at kafatası konur. Atın günlük yaşamdaki vasıta olma rolü, dini hayatta ilahi bir hüviyete bürünerek devam etmiştir. Beydili (2005: 71), atın Şamanizm inancında, ölülerin ruhunu öbür dünyaya taşıyan ilahi bir vasıta olduğunu belirtir.

Kadim zamanlardan bu yana Türklerde kurban sunma geleneğinin olduğu bilinmektedir. Bu noktada at, Tanrılara kurban olarak sunulan hayvanlardan biri idi. Yakutlarda Ak Yaratıcı Efendi (Tanrı) olarak bilinen, Yukarı ve Orta Dünyaları yöneten *Ürüñ Ayıı Toyon*'a beyaz donlu erkek atlar kurban edilirdi (Dilek, 2014: 28). Çin kaynaklarında da Hun Shanyu'nun her yıl dağda göğe at kurbanı verdiğinden bahsedilir (Çoruhlu, 2010: 162). Türklerin ilkel dönemlere ait inancına göre insan öldükten sonra başka bir dünyada yeniden dirilecektir. Bundan dolayı insanlar öldükleri vakit kendisine öteki dünyada gerekli olacak olan kılıç, ok vb. aletlerin dışında atı ile birlikte gömülürdü (Roux, 2005: 47).

Öteki dünya ile ilişkisinin ve ilahi vasıta oluşunun dışında at, Tanrısal bir varlıktır. Bununla ilgili olarak Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarında at, kahramana genellikle doğrudan Tanrı veya Tanrılar tarafından verilmektedir. Sözgelimi Şor Türklerinin *Kağan-Kes* destanında Kağan-Kes'in bindiği *Kan-at* isimli at, Tanrı tarafından kamçılanamaz şekilde yaratılmıştır (Kaba, 2011: 392). Tuva Türklerinin *Arı-Haan* destanında ise destan kahramanı gökten indirilen kutsal at ile eğitimini sürdürmektedir (Ergun, 2005: 124).

Türk halk anlatılarında denizaygırı denilen kutsal bir at vardır. Bu atın soyundan gelen atlar da kutsal olup anlatı kahramanlarının en önemli yardımcısıdır. Destan kahramanlarının olağanüstü doğumu, sıradışı bir şekilde büyümesi, fiziksel özellikleri gibi pek çok husus onun Tanrı tarafından belirlendiğinin işaretidir. Benzer şekilde kahramanların en önemli yardımcısı olan atlar da çoğunlukla kutsal denizaygırının soyundan gelerek âdeta Tanrı tarafından belirlenmektedir. Söz gelimi Türk coğrafyasının önemli bir kısmında bilinen Köroğlu destanında Köroğlu'nun atı olan Kırat, denizaygırından olmadır (Alptekin, 2009: 130). Aynı durum Karaçay-

Malkar Türklerinde anlatılan *Alavgan Gemudanı Kalay Tuthandı*? (Alavgan Gemuda'yı Nasıl Yakalamış?) isimli anlatıda da mevcuttur. Bu anlatıda, kahramanın büyük bir gölden çıkan iki taydan birisini nasıl yakaladığı anlatılır (Tavkul, 2011: 253).

Denizden veya gölden çıkan at ile ilgili olarak Tatar halk anlatılarından *Zayatülek ile Susılu* destanında su atlarından bahsedilir. Destana göre su altı dünyasının hanı Çaçvar Han, Zayatülek ile Susılu'yu yanına çağırıp onları yeryüzüne göndereceği söyler. Bunun üzerine Susılu, Zayatülek'e bakıp: "dağın tepesine çıkana kadar, hiç arkana bakma! Eğer dönüp bakarsan, bize verilen malı mülkü yok edersin," der. Han, kızı Susılu'ya atsız arabalar hazırlayıp, bunlara kıymetli şeylerle dolu sandıklar yükleyip hizmetçi kızlarıyla birlikte Zayatülek'in arkasından gönderir. Susılu'nun arkasından su atlarını da yollar. Köleler, cariyeler bağırıp, atlar kişneyip korkunç sesler çıkarır. Zayatülek Açılı Göl'den Öydirek Tepesi denilen yere gelene kadar, arkasına dönüp bakmaz. Balkan Dağı'na ulaştığında, içine korku düşüp ses çıkan tarafa dönüp bakınca Açılı Göl'le Öydirek arasına dolan sıçan sırtlı kula atların, Açılı Göl'den çıkmaya devam ettiğini görür. Zayatülek'in kendilerine baktığını gören bu hayvanlar korkup Açılı Göl'e geri kaçarlar. Geride çok az at kalır. Eğer Zayatülek arkasına dönüp bakmasaydı, yeryüzü böyle atlarla dolardı. (İşte bu zamana kadar Sermesem ve Dim boyu Başkurtları kurnaz, becerikli hayvanlara, Susılu'nun arkasından çıkan su atları derler (Urmançi, 2007a: 129).

Tatar Türklerinin halk anlatıları incelendiğinde at, kahramanın en önemli yardımcılarındandır. Dolayısıyla atın soylu ve güçlü olması gerekir. Anlatı kahramanı soylu atı kendi yöntemleri ile seçmektedir. *Eygeli Batır* masalında babasının getirdiği ilk iki ata binen Eygeli, bu atların sırtını kırar. Bunun üzerine babası Eygeli'ye istediği bir atı seçmesini söyler. Eygeli, yünlü bir at seçerek atın dizginlerini bırakır ve at onu gitmesi gereken yere götürür (Gatina, Yermi, 1977: 212). *Çora Batır* destanında Çora Batır'ın babası Narik, hizmetleri karşılığında hanın ahırından at seçmeye gider. Atları bir avluya kapatırlar. Narik bileğini sıvayıp, sürünün içine girer ve atları yakaladığı gibi fırlatır. Yoluk bir tayın dışında hiçbiri ayakları üzerine düşmez. Narik bu taya yapışır ve "işte bu at olacak hayvan" der (Urmançi, 2007a: 351). Benzer şekilde Alpamşa destanında Alpamşa, padişah kızına akbüz atlarının olup olmadığını sorar. Kız var deyince, Alpamşa atların arasına girip

at seçmeye başlar. Sadece büyük atların kuyruğundan tutup savurur. Atların bir kısmı yan taraflarına, bir kısmı baş üzerine, bir kısmı kaburgaları üzerine düşer. Bu atlar arasında yalnızca bir tanesi ayakları üzerinde kalınca Alpamşa padişah kızına, "sizde Kükbüz at varmış, Akbüz at yokmuş," der. Destanın devamında bu Kükbüz at, Alpamşa'nın eşi Karlığaçsılu'nun atı olur. Alpamşa kendisine ise, babasının at ahırında yedi kat demirin içerisinde duran ve kendisine kimseyi yaklaştırmayan atı alır (Urmançi, 2007a: 143).

Destan kahramanları yardımcıları olacak olan atlarla ilk karşılaştıklarında zaman zaman onlarla konuşurlar. Söz gelimi Altayin Sayin Süme, altmış kulaç ipek bağı ile atlar arasında kendisine at yakalamaya gider. Attığı kement her defasında aynı atın boynuna geçer. Bunun üzerine Altayin Sayin Süme bu atı beğenmeyerek şöyle der: "Ah, aman! Yiğit çekişimi çekmek istedim. Ağzından sütü gitmemiş, sırtından çürük eksik olmayan zayıf tayın boynu kopar diye bıraktım." Altayin Sayin Süme'nin bu dediklerine karşılık dile gelen at ona şöyle karşılık verir: "At tepişimi tepmek istedim. Ağzından suyu gitmemiş, sırtından çürük eksik olmayan çocuğun boynu kopar diye durdum" (Urmançi, 2007a: 173-175). Alıpmemşen, ağabeyini kurtarmak için Tilkören isimli ata bindiğinde at dile gelip ona şöyle der: "Yiğit, gideceğin yer uzak. Ben koştuğum zaman üstümde oturabilir misin? Vur kamçınla, etimi kesip kemiğe ulaşsın, ben o zaman koşarım. Üstümde oturabilir misin?" (Urmançi, 2007a: 217).

At, kahramanın en önemli yardımcısı olduğundan kahramanı yenebilmek için onun atını elde etmek gerekir. *Ak Kübik* destanında Kiden Han, kendisine selam vermeyen Ak Kübik'i öldürmek üzere oğlu Mangış'ı gönderir. Ak Kübik ile ava çıkan Mangış, onu güç ile öldüremeyeceğini anlayınca hileye başvurur ve Ak Kübik'in atını ister (Urmançi, 2007a, 271).

-Alış bulsan, Ak Kübik –ay,	Dost dost isen, Ak Kübik hey,
Urkolagın bir, alış –ay!	Urkolagını ver, dost hey!
Ak Kübik eytti:	Ak Kübik söyledi:
Urkolagımnı birsem bireyin!	Urkolagımı verirsem vereyim!
Birer avız süz bar,	Bir çift sözüm var,

Anısın eytip bireyin –ay!	Onu söyleyip vereyim, hey!
Anısın söylep bireyin –ay!	Onu söyleyip vereyim, hey!
Urkolagım holıklı,	Urkolagım iyi cins,
Kıygaç kamış kolaklı,	Sivri kamış kulaklı,
Utravçı bilekli,	Alev bilekli,
Ut urmança yörekli,	Orman gibi ateş yürekli,
Urkolagımnı bireyin –ay!	Urkolagımı vereyim hey!
Behasin tapsan al, alış –ay!	Değerini bulursan al, dost hey!
Behasin tapmasan, alış –ay!	Değerini bulmazsan, dost hey!
Salıp kitkin yan, alış –ay!	Bırak git yan, dost hey!

(Urmançi, 2007a: 268-269).

Tülek destanında Tülek'in düşmanları olan altmış yiğit onu öldürmeye karar verirler. Bunun için öncelikle Tülek'in atına zarar vermek isterler. Yürürken atın gücü olmasın diye toynaklarına demir çiviler sokarlar (Urmançi, 2007a: 31). *Yestey Mönki* destanında Yestey Mönki, Yer Kara Alıp'ın karısını kaçırır. Yer Kara Alıp kendisini takip etmesin diye atının karnını yarıp, ciğeri ile yüreğini çıkararak ırmağa atar (Urmançi, 2007a: 203).

İlahi bir yardımcı olan at, kahramanın zor durumlarında ona uzun mesafeleri göz açıp kapayıncaya kadar katettirir. *Tahir ile Zöhre* hikâyesinde Zöhre'den ayrı düşen Tahir, iki rekât sabah namazı kılıp Allah'a dua ederken uykuya kalır. Uyku sırasında at sesi gelir. Uyanıp etrafına baktığında ak atlaslar giymiş, kara ata binmiş bir adam ona doğru gelmektedir. Meğer bu adam Hızır aleyhisselamdır. Tahir'i atına bindiren Hızır, ona gözünü yummasını söyler. Tahir gözünü yumup açtığında kendisini Zöhre'nin yanında bulur (Urmançi, 2007: 161). Aynı hikâyede zindana düşen Tahir'in yanına Hızır-İlyas gelir. Hak Teâla'nın, onun duasını kabul ettiğini söyleyip ona yularından tuttuğu kara bir at verir. Bu at Tahir'i kısa sürede Zöhre'ye ulaştırır (Urmançi, 2007: 141). Bu halk hikâyesinde at, ilahi kaynaklı bir yardımcı rolündedir. Benzer şekilde *Altın Elma* masalında kahraman, yeraltı dünyasından altı kulaçlı ala aygır sayesinde kurtulur. Bu at, masalın kahramanını göz açıp yumuncaya

kadar gideceği yere ulaştırır (Gatina, Yermi, 1977: 233). Tatar Türkçesinde çok hızlı koşan atlar için argamak ifadesi kullanılır (Öner, 2015: 33). *Koş Ezlep Yörgen Han Ulı* (Kuş Takip Eden Han Oğlu) masalında bir han tarafından masal kahramanına başka bir hanın yedi argamagını (çok hızlı koşan atlarını) çalması görevi verilir (Gatina, Yermi, 1977: 181). *Ak Büri* (Ak Kurt) masalında masal kahramanının yardımcılarından biri altmış kulaçlı ala bir aygırdır. Bu aygır göğü gürleterek, yeri titreterek kişner ve altmış çakrım mesafeden ayak sesleri işitilir. Altmış kulaçlı altın direğin dibinde bulunan göldeki bütün suyu içip bu direğe sürünerek onu kırar. Masalın kahramanı bu aygırı yakalayınca aygır onu üzerinden düşürmek için kendisi ile birlikte masal kahramanını yere, göğe, taşa vura vura ateş dağına çıkar ve ateşin içine girer. Masalın kahramanını sırtından düşüremeyince önce denize sonra sık bir ormana dalar. Ancak masal kahramanı atı bırakmaz. Bunun üzerine at, kahramanı gideceği yere ulaştırmaya razı olur (Gatina, Yermi, 1977: 190-191). Bu masalda masal kahramanının yakaladığı at, kendisine binen kişinin gücünü ve cesaretini sınadıktan sonra bu kişinin atı olmayı kabul etmiştir.

Halk anlatılarında bazen kahramanların yaşamı atlarına bağlıdır. Söz gelimi *Altayin Sayin Süme* destanında Altayin Sayin Süme yedi yerinden, Ene Sılum ise beş yerinden okla vurularak yaralanır. Bir dağın başına gelip uyurlar. Ancak bir daha uyanamazlar. Bunun üzerine Ene Sılum'un atı Kören at, Altayin Sayın Süme'nin atı Ciren ata şöyle der: "sahibimiz öldü, sen Ciren at, git hanın kızına! Kız ona bir ilaç bulsun. Ben sahiplerimizi bekleyeyim, ben burada kalayım. Sinekler kurtlandırmasın, kırın canlıları zarar vermesin." Ciren at hanın kızına gidip durumu açıklar ve hanın kızı, kahramanların yeniden hayata dönmesine yardımcı olur (Urmançi, 2007a: 181-183).

Tatar Türkleri için at sıradan bir hayvan değildir. Bu yüzden halk anlatılarından özellikle destanlarda kahramanların atlarının ismi vardır. Bu isimler atların genellikle bazı özelliklerinden yola çıkarak konulmuştur. Söz gelimi destan kahramanlarından Tülek'in atının ismi Akbüzce Yilyitmez, Yirtöşlik'in atının ismi Çalkoyrık, Altayin Sayın Süme'nin atının ismi Arık Ciren, Alıpmemşen'in atının ismi Tilkören, Ak Kübik'in atının ismi Urkolag, Çora Batır'ın atının ismi ise Tasmalı Kir'dir (Urmançi, 2007a: 31, 141, 179, 217, 269, 361). Zaman zaman anlatı kahramanları atları ile âdeta özdeşleşir. Kahramanın ismi atının ismi ile birlikte

anılır. Söz gelimi Altayin Sayın Süme, Arık Ciren atlı Altayin Sayın Süme; Yestey Mönki ise doru renkli, beyaz benekli atlı Yestey Mönki şeklinde anılır (Urmançi, 2007: 79: 199).

Genel Türk mitolojisinde atlar dört gözlü; üç, dört veya altı kulaklı, altmış kulaç kuyruklu gibi sıradışı fiziki özelliklere sahip olabilmektedir (Kaba, 2011: 58, 61, 70). Bu sıradışı fiziki özelliklerden biri de Tatar mitolojisinde karşımıza çıkan altı ayaklı ve altı başlı atlardır. Söz gelimi *Diyu Kızı, Bölgen Bay Malayı hem Mulla* Dev Kızı, (Muhtaç (Duruma Düşen) Zengin Oğlu ve Molla) masalında devin kahramana verdiği görevlerden biri de kahramanın altı başlı atı bir yere götürüp sulamasıdır (Gatina, Yermi, 1977: 160). *Ak Köbök* destanında Ködön Han'ın altı ayaklı bir atı vardır (Urmançi, 2007a: 283). *Yirtöşlik* destanında, Yirtöşlik'in ilk eşinin babası, kızına hediye olarak yedi kat yeraltında, iç içe yedi saray içerisinde bulunan, bağrının altında elmas kılıcı olan Çalkoyrık isimli atı verir. Yirtöşlik bu at ile Barsa Kilmes padişahının kızı Könersılu'yu almaya giderken yolda karşısına sırayla altı yiğit çıkar. Bu altı kişi Yirtöşlik'e katılmak isterler. Yirtöşlik onların bu isteğini kabul edip her biri için Çalkoyrık'ın bir kılını alıp sallar. Bu kıllar birer ata dönüşür (Urmançi, 2007a: 155-157).

Kısacası Tatar halk anlatılarında at Tanrısal bir varlıktır. Kahramanın atını seçmesi, atın dile gelip konuşması, kahramanın düştüğü zor durumlarda atının onu kurtarması, atlara şahsiyet atfedilerek isimlendirilmeleri, atların zaman zaman anlatılarda altı başlı veya altı ayaklı olarak tasavvur edilmeleri, bu hayvanın Tatar mitolojisinde önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

5.6.2. Et (Köpek)

Türk mitolojisinde dört dalında yasak meyve bulunan ağaçtaki meyveleri korumakla görevlendirilen iki hayvandan biri köpektir (Sakaoğlu, Duymaz, 2002: 169). Köpeğe Tanrı tarafından verilen bu koruyuculuk vasfı, pek çok mitik unsurda da karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi Altay Türkleri ay tutulduğunda ayı, kötü ruh olan Cilbegen'den kurtarmak için köpekleri havlatırlar. *Temir Terek* denilen kutsal hayat ağacının altında yeraltı güçlerinin yollarını gözetleyen zincirlenmiş Azar ile Kazar isminde iki köpek vardır (Dilek, 2014: 34, 175). Türk halk anlatılarında ve Türk

kültürü ile ilgili tarihi kaynaklarda ıt/it, barak, nadiren de it-barak ifadeleri ile geçen köpeğin koruyucuk vasfının dışında sıklıkla köpek yumurtlayan kuşlar veya it başlı uluslardan bahsedilmektedir (Caferoğlu, 1961: 2-5). Divanü Lügat-it Türk'te 'barak' sözcüğü için çok tüylü köpek açıklaması yapılmıştır. Açıklamanın devamında şöyle denmektedir: "Türklerin inandıklarına göre kerkes kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlarmış, bunların üzerine otururmuş, yumurtanın birisinden barak çıkarmış. Bu, köpeklerin en çok koşanı, en iyi avlayanı olurmuş" (Atalay, 1998: 377-378).

Köpek, bazı Türk boylarında nesil başı olarak kabul edilmiştir. Radloff'un aktardığı bir Kırgız efsanesine göre bir zamanlar bir hanın kızı vardır. Bu kız ile ilgilenmek üzere kırk kız görevlendirilmiştir. Bu kızlar bir gün uzun bir yürüyüşe çıkarlar. Döndüklerinde yaşadıkları yerin yerle bir olduğunu, bütün hayvanların ve insanların öldürüldüğünü görürler. Yalnızca kızıl bir köpek hayatta kalmıştır. Kırgızların, bu kırk kız ile köpeğin soyundan geldiğine inanılırmış (Roux, 2005: 318). Kıpçaklar köpeğe dayanan soy ağaçları ile gurur duymuş ve çocuklarına köpek isimleri vermişlerdir. Söz gelimi Kobyak erkek köpek, Konçak ise dişi köpek anlamına gelmektedir. Konçak sözcüğü zamanla kancık, günümüzde ise encek (Tatar Türkçesinde) halini almıştır (Davletşin, 2013: 77). Görüldüğü üzere Türk mitolojisinde köpek bazen koruyucu vasfı ile ön plana çıkarken bazen de nesil başı hayvanı olarak kabul edilmiştir.

İlkel dönemlerden günümüze değin günlük yaşamın bir parçası olan bu hayvan ile ilgili inançlara Tatar mitolojisinde de rastlanılmaktadır. Tatar efsanelerinde köpek, genellikle kale veya şehirlerin temeli atılırken kurban edilen hayvandır.[80] Bir Tatar efsanesinde hanlar kale yapmak isterler. Bunun için bir han, dağ başına çıkıp okunu fırlatır. Okun düştüğü yere kale yapılması emri verilir. Bu yere kale yapılmadan önce köpek gömülür. Kalenin yapımı bittikten sonra han, temele ne gömdünüz diye sorar. Kalenin temeline köpek gömüldüğünü öğrenen han, bu kalenin köpeklere kalacağını belirtir (Gıylecitdinov, 1987: 45). *Yılan Tavı* (Yılan Dağı) efsanesinde Yılan Dağı denilen yere Kazan şehri kurulmaya karar verilir. Han,

[80] Yapılan arkeolojik çalışmalarda köpeklerin kökenlerinin izleri 12000 ila 14000 yıl öncesine kadar takip edilebilmektedir. İnsan iskeletleri ile birlikte toprağa gömülmüş olan kemikler, köpeklerin paleotik dönemden neolitik döneme değin insan kültürleri içerisinde var olduğunu göstermektedir. Ayrıca arkeolojik kalıntılar göstermektedir ki köpekler pek çok gömme töreninde kurban hayvanı olarak kullanılmıştır. Susan McHugh, *Toplumun Aynasında Köpek,* (Çev. Serpil Çağlayan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s.14-16.

oğlu ile birlikte iki asil kişiye bir mektup vererek onları Yılan Dağı'na gönderir. Mektup şehrin kurulacağı yere varılınca açılıp okunacaktır. Bu yere gelindiğinde mektup okunur. Mektupta şehir sağlam olsun diye kura ile bu kişilerden birisi diri olarak yeraltına gömülsün yazılmaktadır. Çekilen kura han oğluna çıkınca, bu kişiler han oğlunun yerine canlı bir köpek gömerler. Efsanenin sonunda yeni şehrin kâfirlerin eline geçeceği belirtilir (Gıylecitdinov, 1987: 50). Kazan Kalesi veya şehrinin kuruluşu ile ilgili diğer efsanelerde de temele insan gömülmesi istenmesine rağmen köpek gömülür. Burada insan yerine kurban edilen hayvanın köpek olması dikkat çekicidir. Bununla ilgili olarak Halikov, eski Bolgarlarda köpeğin kutsal olarak kabul edildiğini belirttikten sonra o zamanlarda yeni şehir, köy ya da bina temeline kurban olarak köpek gömülmesinin kutsal bir amel olarak kabul edildiğini söyler (Akt. Urmançi, 2005: 57). İbn Fadlan, Bulgarların köpek ulumasını hayra yorarak sevindiklerini belirtir. Köpek uluması ayrıca senenin bolluk, bereket ve sulh içerisinde geçeceğine işaret etmektedir (Şeşen, 2013: 28). Gerçekten de Tatar Türklerinin On İki Hayvanlı takvim ile ilgili inançlarına bakıldığında, Köpek yılında bolluk olacağına, hayvanların büyüyeceğine inanıldığı görülmektedir (İsenbet, 2010: 282-283).

Tatar halk anlatılarında bazı ruhlar genellikle köpekten veya köpek havlamasından korkarlar. Söz gelimi Şüreli'nin en çok korktuğu hayvan köpektir. Bu mitik varlık, yanında köpek bulunan kişilere asla yaklaşmaz. Benzer şekilde Albastı da köpek sesi işittiği an ortadan kaybolur. Bu inancın bir yansıması olarak geçmişte Kazan Tatarları yeni doğan bebeğe "köçek külmeği (köpek yavrusunun gömleği) denilen bir gömlek giydirirlerdi. O zamanki inançlara göre bu gömlek, çocuğu kötü güçlerden ve nazardan korurdu. Kırk gün geçtikten sonra bu gömlek çocuğun üstünden çıkartılır ve köpeğin boynuna bağlanırdı (Davletşin, 2013: 49).

Bazı Tatar halk anlatılarında kahramanın yardımcılarından biri köpektir. Bununla ilgili olarak Urmançi (2005: 57), Tatar halk masallarında köpeğin her zaman başkahramanın yardımcısı olarak tasvir edildiğini belirtir. Söz gelimi *Avcı* masalında, kahramanı pek çok sıkıntıdan kurtaran ve ölümden döndüren üç yardımcı köpek vardır (Gatina, Yermi, 1978: 55-60). Köpeğin koruyucu ve bereket getirici özelliğinin dışında bazı halk anlatılarında kötülükleri ifade eden özellikleri de mevcuttur. Söz gelimi *Tahir ile Zöhre* hikâyesinde Tahir, rüyasında Zöhre'ye gitmek

ister. Ancak karşısına köpekler çıkarak ona saldırır. Tahir bu düşü sevdiğine anlatınca Zöhre, Tahir'in düşünün kara bir düş olduğunu, sıkıntılı günlerin kendisini beklediğini, düşünde gördüğü köpeğin ise aralarına girecek olan düşman olduğunu belirtir (Urmançi, 2007: 125) Bu hikâyede düşte görülen köpek, iki aşığın ayrılmasına sebep olan Arap isimli karakteri temsil etmektedir. Bunun dışında köpek bazen kişileri alçak görme ifadesi olarak da kullanılmıştır. Söz gelimi *Kuzı Körpe ile Bayansulı* destanında Kara Han, kızı Bayansulı'yı Ak Han'ın oğlu Kuzı Körpe'ye vermeyi vaadeder. Ancak Ak Han öldükten sonra Kara Han, Kuzı Körpe'nin kapı eşiğinde duran av köpeğine dayanmasını bahane ederek verdiği sözden vazgeçer (Urmançi, 2007: 31). Burada bir han kızının köpeğe dokunan birine verilmesi uygun görülmemiştir.

Kişi Gomiri Niçik Korılgan (İnsan Ömrü Nasıl Belirlenmiş?) isimli Tatar efsanesine göre köpeğe ömür olarak yirmi yıl verilir. Ancak köpek her zaman soğukta yaşadığını belirterek yirmi yılın yarısını kabul eder (Gıylecitdinov, 1987: 249). Başka bir efsaneye göre yeryüzünden yukarıya doğru çekilen göğün daha fazla uzaklaşmasını kedi ile birlikte engellediğinden dolayı insanlar tarafından köpeğe kıymet verilmektedir (Gıylecitdinov, 1987: 232).

Halk anlatılarında köpek ile ilgili sıklıkla karşımıza çıkan konulardan biri de köpeğin kedi ile mücadelesidir. Bir efsaneye göre kedi ile köpek ölen sahiplerini gömdükten sonra miras olarak kalan ev ve ekmek kırıntısını bölüşmek isterler. Kedi sıcağa düşkün olduğundan evi alır, köpek ise yemeğe düşkün olduğundan ekmek kırıntısını alarak dışarı çıkar. O günden beri kedi içeride köpek ise dışarıda yaşamaktadır. Başka bir efsanede ise kedi köpek düşmanlığının sebebi açıklanmaktadır. Bu efsaneye göre sahibi tarafından iyi beslenilmeyen köpeğe muhtar bir kâğıt vererek o kâğıdı sahibine göstermesini söyler. Bu kâğıtta muhtar, ev sahibine köpeğini iyi beslemesini belirtir. Ancak köpek, bu kâğıdı kendisinin sağlam taşıyamacağını düşünerek kediye emanet eder. Kedi ise yanlışlıkla fırına koyar. Ertesi gün evi ısıtmak için fırın yakıldığında köpeğin kediye emanet ettiği kâğıt da yanar. Bu olay üzerine o zamana kadar dost olan köpek ile kedi birbirine düşman kesilir (Gıylecitdinov, 1987: 246-247).

İlkel dönemlerde hastalıkların tedavisinde bazı hayvanların organlarından istifade edilirdi. Tatarlarda bir kişinin boğazında kemik kaldığında bu kişi köpek nefesi ile tedavi edilirdi. Bunun yanında su tümörü rahatsızlığının da tedavisinde köpek tüyü kullanılırdı (Davletşin, 2013: 50).

Kısacası Tatar halk anlatılarında ve kültüründe köpek, Altay Yaratılış efsanesine paralel bir şekilde koruyucu, muhafaza edici özelliğinin yanında bir kurban hayvanı olması özelliği ile dikkati çekmektedir. Bu durum Tatarlarda köpeğin nesil başı veya totem hayvanı olarak kabul edilmiş olmasından kaynaklanabilir. Bunun yanında hastalıkların tedavisinde istifade edilen köpek, nadiren de olsa halk anlatılarında olumsuzlukları ifade etmektedir.

5.6.3. Büri (Kurt)

Türk mitolojisinde totem hayvan ve ilahi elçi olarak karşımıza çıkan kurt, İslam öncesi Türk destanlarında en sık rastlanılan motiflerdendir. Göktürk türeyiş destanında nesil başı olarak dişi kurt, Uygur türeyiş destanında ise erkek kurt ön plana çıkmaktadır. Kurtan türeme ile ilgili olarak Türk Kağanlığı dönemine ait bir mezar taşında kurt karnının altındaki insan figürüne rastlanmıştır. Yine Çin kaynaklarına göre Türk atlı askerlerinin en iyi bölükleri kurt adını taşıyordu (Davletşin, 2013: 14-15). Uygur harfli *Oğuz Kağan* destanında Oğuz Kağan'ın rüyasına girerek ona yol göstereceğini söyleyen kurt, ilahi elçi/yardımcı görevindedir. Destana göre Oğuz Kağan, fermanını dinlemeyen Urum Kağan'ın üzerine sefere çıkar. Muz Dağı eteklerinde çadırını kurup uykuya dalan Oğuz Kağan'ın çadırına tan sökerken güneş gibi bir ışık girer. Bu ışıktan gök tüylü, gök yeleli, büyük erkek bir kurt çıkar ve Oğuz Kağan'a şöyle der: Ey Oğuz, sen Urum üstüne gitmeyi dilersin. Ben senin önünde gideceğim (Bayat, 2013: 290).

Roux (2011: 203), etnografya verileri doğrultusunda Orta Asya ve Sibirya'da bazı hayvan isimlerinin yasak olduğunu ifade ettikten sonra bunlardan birinin kurt olduğunu belirtir. Kurdun eski adı olan böri tabulaştırıldığından bu sözcük yerine yer

kurdu anlamına gelen kurt sözcüğü kullanılmıştır.[81] Dîvânü Lügati't-Türk'te de Oğuzların *böri*ye kurt dedikleri, diğer Türklerin ise bu isimlendirmeyi solucan cinsinden olan hayvanlar için kullandığı belirtilir (Atalay, 1999a: 383). Tatar halk anlatılarında da bu hayvanın ismi *büri* şeklinde geçmektedir.

Türk mitolojisinde bir inanç unsuru olarak ele alındığında genel olarak nesil başı hayvanı ve ilahi elçi rolündeki kurt ile ilgili olarak *Dede Korkut* hikâyelerinde bu hayvanın yüzünün mübarek olduğu belirtilir. Salur Kazan'ın evinin yağmalandığını beyan eden hikâyede Kazan, sudan geçtikten sonra bir kurda rastlar. Kurt yüzünün mübarek olduğunu belirttikten sonra onunla konuşmaya çalışır (Ergin, 2008: 101). Hakas Türklerine ait *Altın Arığ* destanında Altay dağının üzerinden peyda olan bir bozkurt, zalim bir hanın zulmü altındaki halkı kurtacak olan Altın Arığ ve atı Ak Boz'u canlılık veren bengi su ile diriltir (Özkan, 1997: 18-19). Tuva Türklerinin inançlarına göre güçlü bir şaman öldüğünde kurda dönüşür ve eski otakları ziyaret eder (Bapaeva, 2013: 124). Bunun dışında anlatılarda bu hayvan gücün, yiğitliğin, çevikliğin, kurnazlığın, akıllılığın sembolüdür. Sözgelimi *Kutadgu Bilig*'de bir kumandanın özellikleri sayılırken onun kurt gibi kuvvetli olması gerektiği belirtilir (Arat, 1994: 172).

Davletşin (2013: 16), Tatar, Çuvaş ve Tuna Bulgarlarının mitolojisi ve folklorunda çok sık kullanılan kurt imgesinden yola çıkarak ak kurdun bu halklar için totem hayvan olduğunu belirtir. Bununla ilgili olarak *Ak Büri Iruvı* (Ak Kurt Boyu) efsanesinde Börkit isimli bir avcının oğlu ak bir kurt tarafından kaçırılır. Yıllar sonra av esnasında Börkit, karşısına çıkan üç ak kurda ve tanımayadığı oğluna ok atar ve oğlunu öldürür. Bu olaydan sonra Börkit'in boyu ak kurt boyu olarak adlandırılır (Gıylecitdinov, 1987: 40-42).

Ak Büri (Ak Kurt) masalında Div padişahı tarafından karısı çalınan padişahın dört oğlu vardır. Annelerini bulmak için padişahın önce büyük oğlu sonra iki ortanca oğulları, son olarak küçük oğlu sırasıyla babalarından izin alarak yola çıkarlar. Padişahın ilk üç oğlu sırasıyla Ak Büri'nin bölgesine girerler. Ak Büri bunları çıkması için uyarır ancak onlar Ak Büri'yi öldürmekle tehdit ederler. Bunun üzerine Ak Büri dua ile padişahın ilk üç oğlunu ve askerlerini taşa dönüştürür. Masalın

[81] Ögel, Oğuz Türkleri dışındaki diğer Türklerin kurda böri dediklerini belirtir. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 118.

kahramanı olan padişahın küçük oğlu, ağabeyleri belirtilen sürede dönmedikleri için babasından müsaade isteyerek annesini aramaya çıkar. Bir süre sonra bu kişi de Ak Büri ile karşılaşır. Ak Büri buna ormanından çıkıp gitmesini söyleyince padişahın küçük oğlu rıza gösterir. Bunun üzerine Ak Büri, Padişahın küçük oğlunun ormandan istediği gibi istifade etmesine müsaade eder. Bir süre sonra Ak Büri insan suretine girerek padişahın küçük oğlunun yanına gelir ve ona yetmiş türlü hünerinin olduğunu söyler. Daha sonra dua ile padişahın oğullarını ve askerlerini yeniden eski haline döndürür. Masalın devamında Ak Büri, padişahın oğluna yolculuğu esnasında gideceği yerleri, karşısına çıkacak olan zorlukları ve ne yapması gerektiğini tek tek anlatır. Masal kahramanını Simurg suretine girerek Kaf Dağı'nın başına kadar götürür (Gatina, Yermi, 1977: 185-203). Bu masalda ak kurt masal kahramanının en büyük yardımcısıdır. Âdeta Oğuz Kağan'a yol gösteren ilahi yardımcı gibi Ak Büri de masal kahramanına yol göstermektedir. Padişahın ilk üç oğlu ise ilahi elçi olan ak kurda saygısızlıkta bulunarak onun söylediklerine rıza göstermediğinden ak kurt tarafından taşa dönüştürülürler.

Kuzı Körpe ile Bayansılu destanında Kuzı Körpe yola çıkmadan önce annesi, oğlunun başına gelecekleri görmek amacıyla düş görmek üzere uyur. Uyandığında kötü bir rüya gördüğünü söyleyen anne şu sözleri sarfeder.

Büginde yaman tüş kürdim balam,	Bugün kötü düş gördüm oğlum,
Uynın utız bürisi, balam,	Fikrin otuz kurdu, oğlum,
Annan kaydan çıgarsın, balam?	Oradan nasıl çıkarsın, oğlum?
Kırnın kırık bürisi, balam,	Kırın kırk kurdu, oğlum,
Annan kaydan çıgarsın, balam?	Oradan nasıl çıkarsın, oğlum?

Kuzı Körpe, annesinin bu sözlerine şöyle karşılık verir.

Büginde yaman töş kürdin, iney!	Bugün kötü düş gördün, ana!
Uynın utız bürisine, iney,	Fikrin otuz kurduna, ana,
Utız söngi şay bulır, iney,	Otuz süngü isabet eder, ana,
Kırnın kırık bürisine, iney,	Kırın kırk kurduna, ana,
Kırık söngi şay bulır, iney.	Kırk süngü isabet eder, ana.

(Urmançi, 2007: 34-35).

Destanın devamında Kuzı Körpe karşısına çıkan fikrin otuz kurdu ile kırın kırk kurdunu kılıcı ile öldürür. Bu destanda Kuzı Körpe'nin, annesinin gördüğü düşe göre yola çıkmaması gerekirdi. Ancak destan kahramanı annesini dinlemez ve karşısına çıkan kutsal varlıklara ya saygısızlıkta bulunur ya da onları öldürür. Bu kutsal varlıklardan biri de kurttur. Bundan dolayıdır ki destan kahramanı amacına ulaşamadan ölür.

Koş Ezlep Yörgen Han Ulı (Kuş Takip Eden Han Oğlu) masalında hanın küçük oğlu altın, gümüş ambarlarına giren kuşu yakalamak üzere abileri ile yola çıkar. Üç kardeş bir süre sonra üç ayrı yola girerek yollarına devam ederler. Büyük kardeş bir yerde durup yemek kazanını koyduğunda yanına bir kurt yaklaşır. Büyük kardeş bir ağaç parçası alarak bu kurdu kovar. Bunun üzerine kurt "bu yerden çıkıp gidemeyesin, yemeğin bitince çarığını yiyesin" şeklinde bedduada bulunur. Kurdun bedduası tutar. Daha sonra kurt ortanca kardeşin yanına gider. Ortanca kardeş de yemeğini yemek üzere oturmuştur. Kurdu görünce onu kovar. Kurt, aynı bedduayı bu kardeşe de yapar ve ortanca kardeş olduğu yerden başka bir yere gidemeyip çarığını yemeye başlar. Son olarak kurt, küçük kardeşin yanına gider. Yemek yemek üzere olan küçük kardeş, kurdu görünce kazanındaki yemeğin yarısını ona verir. Kurt bu yemeği yedikten sonra küçük kardeşe nereye gitmesi gerektiğini, yolculuğu boyunca yapması ve yapmaması gerenleri anlatır. Masal boyunca kurt masal kahramanına çeşitli yardımlarda bulunarak onun amacına ulaşmasını sağlar (Gatina, Yermi, 1977: 179-184). Bu masalda hanın ilk iki oğlu kutsal hayvan olan kurdu yanlarından kovarlar. Kurda karşı yaptıkları bu saygısızlıktan dolayı onun bedduasına maruz kalırlar ve amaçlarına ulaşamazlar. Ancak hanın küçük oğlu kurda saygı gösterir ve onunla yemeğini paylaşır. Bunun üzerine kurt, ilahi yardımcı olarak masal kahramanına yardımcı olur ve onun amacına ulaşmasını sağlar.

Kurt, halk anlatılarında ilahi vasıflarının dışında zaman zaman aptal, kolaylıkla kandırılan bir hayvan olarak da karşımıza çıkmaktadır. *Ayu, Büri, Tölki* (Ayı, Kurt, Tilki); *Nayan Tölki* (Kurnaz Tilki); *Arslan, Büri, Tölki* (Aslan, Kurt, Tilki); *Keje bilen Büri* (Keçi ile Kurt); *Şere Büri* (Çıplak Kurt), *Cüler Büri* (Çılgın Kurt) masallarındaki kurtlar genellikle diğer hayvanlar tarafından kolaylıkla

kandırılmakta veya zor duruma düşürülmektedir (Gatina, Yermi, 1977: 36, 41, 42, 49, 80, 84).

Netice olarak Tatar halk anlatılarında özellikle ak kurtlar kahramanların yol göstericisi, yardımcısı görevinde olup kutsal bir hüviyet arz etmektedirer. Kendilerine saygısızlıkta bulunanları ilahi güçleri ile cezalandırırlar. Ancak bazı anlatılarda kurt, diğer hayvanlar tarafından kolaylıkla kandırılabilen bir hayvan görünümündedir.

5.6.4. Yılan, Ajdaha (Ejderha) ve Yuha[82]

Toplumların mitik dönemlerine ait inançlarında gizemli varlıklardan biri yılandır. İlkel dönemlerde koruyucuk vasfı dolayısıyla şehirlerin totemi olan bu hayvan, zamanla ilah olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda sağlık, mutluluk ve bereket nedeni sayılarak şifa tapınaklarının ve darülşifaların simgesi olmuştur (Başar, 1978: 79). Bununla ilgili olarak günümüzde de ilaçların bulunduğu yer olan eczanelerin sembolü yılandır. Çoğunlukla yeraltı güçleri ile ilişkilendirilen bu hayvan Türk mitolojisinde yaratılıştan itibaren karşımıza çıkmaktadır. Radloff tarafından derlenen Altay Türklerinin yaratılış efsanesinde, Tanrı tarafından dalında yasak meyve bulunan ağacı korumakla görevlendirilen hayvanlardan biridir. Efsaneye göre Erlik, uyuyan bekçi yılanın ağzından girerek ona dalında yasak meyve bulunan ağaca çıkmasını söyler. Ağaca çıkan yılan, yasak meyveden yer. Daha sonra Eje ve Törüngey'in de yasak meyveyi yemesi üzerine Tanrı; Erlik'i, yılanı, Eje ve Törüngey'i cezalandırır. Tanrı, yılana; "şimdi sen körmös (şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun, öldürsün" der (Sakaoğlu, Duymaz, 2011: 169).

Erlik'e kandığından dolayı Tanrı tarafından cezalandırılan bu varlık, Türk halk anlatılarında çoğunlukla kötü bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı Türk kültüründe yılan ile ilgili pek çok kötü benzetmeler, istiareler vardır. Söz gelimi *Kutadgu Bilig*'de kötü arkadaş ve kötülük yılana benzetilir. "Kötü arkadaşa yaklaşma, sana zarar getirir; kötülük yılandır, dikkat et, seni sokar (Arat, 1994: 103). Koynunda yılan beslemek, yılan gibi sokmak, yılan gibi sürünmek, yılan gibi

[82] Yılan, Ejderha ve Yuha benzer varlıklar olduğundan aynı başlık altında değerlendirilmiştir.

kaypak, yılandilli vb. deyimler bu hayvanın sinsiliğine ve hain oluşuna işaret etmektedir. Ancak bazı anlatılarda özellikle ak yılanlar, anlatı kahramanlarının yardımcısı, eşi olabilmektedir. Urmançi (2009: 34), bazı Türk boylarında ak yılanın totem hayvanı yani nesil başı olarak kabul edildiğini belirtir. Sihrî güce sahip ak yılanlar, anlatı kahramanının bütün hayvanların dilini anlama, bütün hastalıkların tedavisini bilme[83] gibi yetenekler kazanmasını sağlamaktadır.[84] Bununla ilgili olarak Tatar halk anlatılarından *Sir Totmas* (Sır Tutmaz) masalında kahraman, yanlışlıkla yılanların padişahının kızını vurur. Kahraman istemeden bu yılanı vurduğundan, onu eli ile sıvazlayınca yılan yeniden canlanır. Bunun üzerine yılanların padişahı bu kişiyi ödüllendirmek amacıyla ağzına tükürerek onun bütün hayvanların dilini anlamasını sağlar (Gatina, Yermi, 1977: 118-119). Türk halklarının pek çoğunda olduğu gibi Tatar Türklerinde de yılanların padişahı Şahmaran ile ilgili bir anlatı bulunmaktadır. *Yılan Patşası Şahmara* (Yılan Padişahı Şahmara) masalında padişahı iyileştirmek için Şahmaran'ı yakalayıp getirirler. Masalın kahramanı olan oduncu, Şahmaran'ı üçe bölüp üç kez kaynatır. Şahmaran'ın ölmeden önceki telkini ile ilk kaynattığı su ile son kaynattığı suyun yerini değiştirir. Padişahın büyücüsü ilk suyu içmek ister ancak oduncu suların yerini değiştirdiğinden büyücü son kaynayan suyu içmiş olur. Oduncu ise ilk kaynayan suyu içerek bütün hayvanların dilini anlar ve tabip olur. Padişah, Şahramaran'ın önce başını yiyerek başındaki ağrılardan, sonra orta kısmını yiyerek iç hastalıklarından ve son olarak kuyruk kısmını yiyerek ayaklarındaki sıkıntılarından kurtulur. Bu iki masalda insanların yılanlar aracılığıyla bütün hayvanların dilini anladığı ve bütün hastalıkların tedavisini öğrendiği görülmektedir.

Tatar masallarında yılan ile insanoğlunun evliliği motifine sıklıkla rastlanmaktadır. Bu evliliklerden bazıları olumlu sonuçlanırken bazıları kötü sonla

---

[83] Efsaneye göre Lokman Hekim'in bütün ilaçların tarifleri bilme konusundaki başarısı Şahmeran'ın ona anlattıklarından dolayıdır. Nilgün Cıblak, "Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi", *Ç. U. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (1), 2007, s. 189-190.
Bununla ilgili olarak dünya mitolojilerinde yılan, şifa verici özelliği ile ön plana çıkmaktadır. Geniş bilgi için bk. Zeki Başar, *Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan,* Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

[84] Özellikle masallarda ve efsanelerde sıkça karşımıza çıkan yılanın insanlarla münasebeti farklılık göstermektedir. Kayyum Nasiri'nin de belirttiği üzere Tatar mitolojisinde yılanlar genellikle kara renkte olup yılanların başı yahut padişahı ak renktedir. Kara yılanlar genellikle Tatar'a düşmandır ve onu sevmez. Ak yılan ise onu koruyup kollar ve ona yardımcı olur. Akt. Fatih Urmançi, *Tatar Halık İcatı,* Megarif Neşriyatı, Tataristan 2005, s.58.

bitmektedir. *Cılançay* masalında yaşlı bir adam ile kadının yılan suretinde bir çocuğu olur. Yılan, babasını padişahın kızını kendisine istemesi üzerine gönderir. Padişah bu duruma çok kızar ve yılanın babasını parçalara ayırarak geri gönderir. Ancak yılan, babasını iyileştirerek tekrar eski haline dönüştürür. Daha sonra padişahın kızı ile evlenen yılan ortadan kaybolur. Padişahın kızı yollara düşerek yılanı arayıp bulur. Bu esnada padişah, kızının özlemiyle hastalanmıştır. Yılan döndüğü vakit hastalanmış olan padişahı iyileştirir.

Benzer şekilde *Üç Bülek* (Üç Hediye) masalında zengin birinin küçük kızı, yılan suretindeki biri ile evlenir. Ancak kız, ailesine evlendiği kişinin yılan değil insan olduğunu söyleyince yılan kızı terkeder. Bu kız yıllarca yılanı arar. Bu arada yılan evlenmiş, kız ise yaşlı bir kadın olmuştur. Yaşlı kadın yıllar sonra yılanı bulup evine gidince yılan suretindeki adam onu tanır. Üfleyerek bu kadını on sekiz yaşındaki haline dönüştürür ve ikinci eşini bırakarak onunla yaşar. Yılan ile insanoğlunun evliliğinin olumlu sonuçlandığı bu iki masalda da yılanın insan ile evliliği ve iyileştirici özelliği ön plana çıkmıştır. Ancak *Zöhre* masalında yılan ile insanoğlunun evliliği, yılanın ölümü, eşinin ve çocuklarının ise güvercin, bülbül, kırlangıç ve sığırcık kuşlarına evrilmesi ile sonuçlanır (Gatina, Yermi, 1977: 120-127).

İbn Fadlan, seyahatnamesinde Bulgar ülkesinde çok sayıda yılan gördüğünü hatta her ağacın bir dalında on veya daha fazla yılanın bulunabildiğini belirtir. Fadlan, Bulgarların yılanı öldürmediğini, yılanların da onlara zarar vermediğini söyler. Fadlan'ın yılanlarla ilgili başından geçen bir olay şöyledir: "bir yerde elli metreden uzun bir ağaç gördüm. Devrilmiş büyük bir ağaçtı. Durmuş ona bakıyordum. Hareket etti, korktum. Dikkat edince üzerinde aynı uzunluk ve kalınlıktaki bir yılanın hareket ettiğini gördüm. Beni görünce ağaçtan indi. Ormanda kayboldu. Hükümdara ve meclistekilere durumu anlattım. Aldırış bile etmediler. Hükümdar "Korkma, sana zarar vermez" dedi (Şeşen, 2013: 28). Benzer şekilde El-Gırnâtî de seyahatnamesinde Bulgar'dan çıkıp İdil Nehri'nde bir gemiye bindiği vakit bu nehirde balıktan çok büyük siyah yılanların bulunduğunu belirtir. Gırnatî, bu yılanların birbirlerine ya da insanlara karşı zararsız olduğunu söyler (Sabuncu, 2011: 195).

Yılanın bir türevi olan ve mitolojilerde daha çok fantastik bir hayvan şeklinde tasavvur edilen Ejderha ise, yılanın kanatlı, uçabilen, ağzından ateş çıkaran, bazen birden çok başa sahip şeklidir. Bu yönüyle yılanın gelişmiş hali diyebileceğimiz Ejderha anlatılarda genellikle kendisine kurban sunulan, yeryüzünden insanları veya değerli nesneleri çalarak yeraltı dünyasına götüren yeraltı dünyasına ait kötü bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır.[85]

Yılan ve Ejderha ile bağlantılı bir diğer varlık da Yuha'dır. Yuha, halk anlatılarında genellikle insan suretine giren, Ejderha'nın yüzyıl yaşamış halidir. Bununla ilgili olarak bir Tatar atasözü şöyledir: *Yılan, yöz yıl torsa, ajdahaga; ajdaha, yöz yıl torsa yuhaga eylene, imiş.* (Yılan yüzyıl yaşasa Ejderha'ya, Ejderha yüzyıl yaşasa Yuha'ya dönüşürmüş) (İsenbet, 2010a: 763).[86] Halk anlatılarında genellikle insan suretine giren bu varlık insanlara zarar verir.

Avcı masalında yaşlı bir adam ile kadının oğlu ve kızı vardır. Kız ve oğul büyüdükten sonra yaşlı adam ile karısı ölür. Günlerden bir gün çocuk ava çıkar. Bu esnada Yuha, kızın yanına gelerek ona kardeşini öldürmeyi teklif eder. Yuha kıza; "kardeşin susayıp dönünce, su içmeden önce suyuna ilaç katıp verirsin," der. Kız, Yuha'nın kendisine söylediklerini yapar. Ancak masalın kahramanı olan avcı, köpeklerinden biri sayesinde bu suyu içemez. Masalın devamında Yuha'nın telkinleri ile kız, avcıyı öldürmek için pilavın içine zehir katar. Ancak köpeklerin yardımıyla masalın kahramanı bu tuzaktan da kurtulur. Son olarak avcıyı bir hamama kapatarak yakmak isterler. Yine avcının köpekleri onu ölümden kurtarır (Gatina, Yermi, 1978: 55-60). Bu masalda Yuha, avcıyı kız kardeşine öldürtmek ister. Masalın devamında kız; ejderhaları öldürerek meşhur olan kardeşinin yanına gider. Avcının ejderhaları öldürdüğünü görünce çok kızar ve şöyle der: *Bu ajdahalar yuhanın tugannarı bula bit. Ul enisin tagın ütirmekçi bula.* (Bu ejderhalar Yuha'nın kardeşleri olsa gerek. O kardeşini dahi öldürecektir) (Gatina, Yermi, 1978: 59). Bu sözler Ejderha ile Yuha'nın kardeş olduğu göstermesi bakımından önemlidir.

---

[85] Ejderha ile ilgili değerlendirmeler Yeraltı Dünyasında Mitik Varlıklar başlığı altında değerlendirildiğinden burada üzerinde durulmayacaktır.

[86] Çinlilerde de bu durum ile ilgili benzer bir inanç vardır. Bir su yılanı 500 yıl yaşasa kiao'ya (balık pullarına sahip ejderha) dönüşür, bir kiao bin yıl yaşasa lung'a (?), bir lung beş yüz yıl yaşasa kiob-lung'a (boynuzlu ejderha) ve bir kiob-lung bin yıl yaşadığında ise ying-lung'a (kanatlı ejderha) dönüşür. Donald A. Mackenzie, *Çin ve Japon Mitolojisi*, (Çev. Koray Akten), İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 55.

Yarlı Yigit Bilen Yuha Yılan (Fakir Yiğit ile Yuha Yılan) masalında fakir bir kişi su almaya giderken çok güzel bir kızla karşılaşır. Bir süre onunla konuştuktan sonra evlenmeye karar verirler. Evlendikten sonra adam günden güne sararıp solar. Bunun üzerine komşuları bu duruma çok şaşırıp kızın Yuha yılan olmasından şüphelenir. Bu durumu fakir adamla konuşurlar. Fakir adam karısının Yuha yılan olup olmadığını anlamak için geceleyin evdeki suları döküp pencereleri iyice kapatır. Daha sonra uyuyor numarası yaparak karısını takip eder. Bir süre sonra kadın yataktan kalkarak pencereyi yalamaya başlayınca adam, karısının Yuha yılan olduğunu anlar. Ertesi gün bu durumu karısına söyler. Karısı adamı sıkıca sarınca adam öleyazar. Bunun üzerine adam bu durumu kabullenmek zorunda kalır. Daha sonra fakir adam şehirdeki ablasına durumu anlatan bir mektup yazar ve ablası hemen demirden bir hamam yaparak onları evine davet eder. Fakir adam ve Yuha yılan şehire varınca ablası onları yıkanması için hazırladığı demirden hamama gönderir. Fakir adam önce karısını gönderek su olup olmadığını kontrol etmesini ister. Karısı hamama girince hemen kapıyı kapatarak Yuha yılanın ölmesini sağlarlar. Üç saat sonra kapıyı açtıklarında kadının yılan suretine döndüğünü, dilinin kapıyı üç defa dolandığını görürler (Gatina, Yermi, 1977: 134-136).

Sonuç olarak, Tatar halk anlatılarında özellikle ak yılanlar sihrî güce sahip varlıklar olarak görülmüştür. Bu yılanlar insanlara bütün hayvanların dilini anlama, bütün hastalıkların tedavisini bilme gibi kabiliyetler kazandırmaktadır. İbn Fadlan ve el-Gırnatî'nin aktardıklarına göre Bulgarların saygı duyduğu canlılardan olan yılanlar halk anlatılarında insanoğlu ile evlenebilen varlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum yılanın ilkel dönemlerde totem hayvan olabileceğine işaret etmektedir. Yılanın yüzyıl yaşamış hali olan Ejderha ile bin yıl yaşamış hali olan Yuha ise halk anlatılarında genellikle insanoğluna zarar veren kötü varlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ejderha genellikle yeraltı dünyasını temsil eden bir varlık iken Yuha güzel kız veya erkek donuna girerek insanlara zarar vermeye çalışmaktadır.

5.6.5. Seyahatnamelerde Geçen Olağanüstü Hayvanlar

Tatar Türkleri ile ilgili kaynaklar incelendiğinde Gırnâtî ve İbn Fadlan seyahatnamelerinde bazı tuhaf hayvanlardan söz edilir. İbn Fadlan, bazılarının

gergedan olarak tanımladığı ancak hakkında anlatılanlar itibarıyla gergedanı anımsatmayan bir hayvandan bahseder. Cevşir denilen yere yakın bir bozkırda deveden küçük, öküzden büyük, başı deve başı, kuyruğu öküz kuyruğu, vücudu katır vücudu, tırnakları öküz tırnağı gibi bir hayvan vardır. Başının ortasında kalın, yuvarlak bir boynuz bulunur. Bu boynuz uzadıkça incelir, sonunda mızrağın ucundaki demir gibi olur. Bu hayvanın boynuzunun uzunluğu beş veya üç zira[87] daha az veya daha fazla olur. Çok yeşil ağaç yapraklarını yer. Bir süvari görürse hücum eder. Eğer altında iyi koşan bir at varsa süvari zor kurtulur. Hayvan ona yetişirse boynuzuyla hayvanın üzerinden alır, onu havaya atar sonra boynuzuyla tekrar karşılar, havaya atar. Öldürünceye kadar bunu tekrarlar. Hayvanına hiç dokunmaz. Onlar bu hayvanı bulup öldürmek için onu bozkırlarda, ormanlarda ararlar. Şöyleki, bulunduğu ormandaki yüksek ağaçlara zehirli oklar atan birkaç adam çıkar, hayvan ortalarına gelince onu öldürünceye kadar ok atarlar. Hükümdarın yanında Yemen göz boncuğuna benzer renkte geniş, derin tabaklar gördüm. Onların bu hayvanın boynuzundan yapıldığını söyledi. Ülke halkından bazı kişiler bu hayvanın gergedan olduğunu söylediler (Şeşen, 2013: 35-36).[88]

Fadlan'ın seyahatnamesinde bahsettiği bu olağanüstü hayvanın dışında Ebu Hamid el-Gırnati de *Tuhfet el-elbab* adlı eserinde Bulgarlardan bahsederken iki tuhaf hayvan hakkında bilgi verir. Bu hayvanlardan ilkini şöyle tarif eder. "Genişliği iki karış, uzunluğu dört karış büyüklüğünde bir diş gördüm. Bir kafatası kubbe gibiydi. Orada toprağın altında fildişi kadar, kar gibi beyaz, iki yüz menn[89] ağırlığında dişler bulunur. Bunların hangi hayvana ait olduğu bilinmez."

Diğer hayvan ise bir çeşit kuştur. Müellifin gözünden bu kuş şöyle tarif edilmiştir. "Bulgar ülkesinde başka bir yerde görülmeyen bir çeşit kuş vardır. Bu uzun gagalı bir kuştur. Üst gagası altı karış sağa, altı karış sola çıkmıştır. Lamelif

---

[87] Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısım kadar olan uzunluğu ifade eden bu sözcüğün Türkçe karşılığı arşındır. Mehmet Erkal, "Arşın", *İslam Ansiklopedisi,* 3. Cilt, İSAM, İstanbul 1991, s. 411.

[88] Şeşen, İbn Fadlan'ın tarif ettiği bu hayvanın gergedan olmasının şüpheli olduğunun belirtir.

[89] Menn, Anadolu halk ağızlarında büyük, ağır, büyük su testisi, büyük çömlek anlamlarına gelen 'batman' sözcüğüne karşılık lugatlarda kullanılan bir sözcüktür. Çeşitli bölgelerde hangi tarihlere ait olduğu tesbit edilemeyen bazı batman değerleri şöyledir: Doğu Türkistan'da 32,778 kg., Buhara'da 45,093 kg., İran'da 2,9-13,8 kg., Tebriz'de 4,6 kg., Türkiye'de 2-8 okka, Kırım ve Kafkasya'da 425,88 kg. (Kırım'da elma için 409,5 ve lahana için 7,373 kg.), Orta Asya'da 196,56 kg., Buhara ve Orenburg'da 130,88 kg., İdil havzasında 4,097 kg., Tver'de 16,38 kg., Fergana'da 65,52 kg., 131,044 kg., 163,8 kg., 171,99 kg., Talas'ta 196,56 kg. Cengiz Kallek, "Batman", *İslam Ansiklopedisi*, 5. Cilt, İSAM, İstanbul 1992, s. 200.

gibidir. Bir şey yerken bu çıkıntılar kapanır. Bu kuşun eti böbrek ve mesane taşına karşı iyi gelir. Bu kuşun yumurtası kar veya buz üzerine düşerse ateş gibi eritir" (Şeşen, 2001: 183-184).

Sonuç

Türkoloji ile ilgili yapılan araştırmaların daha sağlıklı neticeler vermesi için Türk boylarına dair yapılmış çalışmaların bir bütün halinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda günümüzde farklı coğrafyalarda farklı isimlerle anılan her Türk boyu ile ilgili yapılan çalışma önem arz etmektedir. Kazan Tatar Türklerinin mitolojisinin ana hatlarını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma da öncelikle Türkiye'de Türkoloji'ye dair yapılacak araştırmaların bir bütün halinde değerlendirilmesine yardımcı olacaktır. Çalışmanın Giriş kısmında Kazan Tatar Türklerinin mitolojisi ile ilgili çoğunluğu Tatar Türkçesiyle yapılmış olan bilimsel araştırmalar incelenerek tanıtıldı. Böylece, ileride bu konu ile ilgili yapılacak araştırmalar için başvurulabilecek kaynaklar hakkında bilgi sunulmuş oldu.

Genellikle Tatar olarak adlandırılmasından dolayı Türkiye'de Kazan Tatar Türklerinin Türk boylarından olduğu tam manasıyla bilinmemektedir. Yapılan bu çalışma ile Kazan Tatar Türklerinin halk edebiyatı metinleri mitolojik unsurları itibarıyla incelenmiş, genel Türk mitolojisi ile ortaklıkları ortaya konmuştur. Böylece Kazan Tatar Türklerinin bir Türk boyu olduğuna vurgu yapılmıştır.

Kazan Tatar Türklerinin mitolojisi ile ilgili kaynaklar incelendiğinde Tengri'nin dışında Güneş, Ay, Kutup Yıldızı ve ateşe tapma ile ilgili izlere rastlanmaktadır. Her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından bu durum Mecusilik ile ilişkilendirilse de genel Türk mitolojisi ile birlikte ele alındığında herhangi bir yaratıcılık vasfı bulunmayan bu unsurların Tanrı olarak değerlendirilmemesi daha doğru olacaktır. Kazan Tatar Türklerinin mitolojisi yeryüzünde yaşayan ruhlar/iyeler bakımından oldukça zengindir. Özellikle Şüreli, Albastı gibi mitik varlıkların edebî metinlerde işlenmesi, bazı araştırmalarda bu varlıkların resmedilmesi, Kazan şehrinin muhtelif yerlerinde Şüreli, Ejderha gibi bazı mitik varlıkların heykellerinin bulunması, günümüzde dahi Tatar Türklerinde bu mitik varlıklara dair inançların canlı tutulmasını sağlamıştır. Halk edebiyatı metinleri aracılığıyla günümüze kadar ulaşan bu mitik varlıklar, Tatar Türklerinin yaşadıkları çevre, doğa ve hayvanlar ile münasebetlerini düzenleyen inanç unsurları olarak varlığını farklı dinlerin çatısı altında dahi sürdürmüştür.

Türk mitolojisinde kötülüklerin kaynağı olan Erlik ve taifesinin hüküm sürdüğü yeraltı dünyası ile ilgili olarak Tatar Türklerinde Div ve Ejderhalar öne çıkmaktadır. Özellikle Div, pek çok araştırmacı tarafından Mecusilik inancı ile ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Her ne kadar bu varlık Mecusilik ile ilişkilendirilse de Divlerin yeraltı dünyasında yaşamaları, yeryüzüne gelip özellikle güzel kızları ve erkekleri kaçırarak yeraltı dünyasına götürmeleri ve kötülüklerin kaynağı olmaları gibi pek çok özelliği ile Türk mitolojisindeki Erlik ve taifesinin özelliklerini göstermektedir. Ancak bu mitik varlıkların sadece bir kültüre veya inanca ait olduğunu söylemek doğru olmaz.

Yaşadıkları coğrafya itibarıyla büyük su kütlelerinin yanında bulunan Kazan Tatar Türklerinde su altı dünyası ve bu dünyada yaşadığına inanılan çeşitli varlıklara dair inançlar mevcuttur. Su altı dünyasının anlatıldığı Tülek destanı, sulara dair pek çok pratik ve suda yaşadığına inanılan mitik varlıklarla ilgili efsaneler, Kazan Tatar Türklerinin su altı dünyasına dair inançlarını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Halk anlatıları incelendiğinde farklı dünya varlıklarının birbiri ile evliliklerine rastlanmaktadır. Mitik anlamda bu durum uygun değildir. Nitekim halk edebiyatı metinlerinde zaman zaman bu evliliklerin uygunsuzluğu açıkça belirtilmektedir. Ancak insanın farklı dünyalara ait varlıklarla, özellikle hayvanlarla evliliği, bazı toplumlarda nesil başı olarak hayvanın kabul edilişini ifade eden totem inancını sembolize etmesi bakımından dikkate değerdir. Bu durumla ilgili olarak Tatar halk anlatılarında insanoğlunun Su Kızı, Şüreli, Yılan, Ayı gibi varlıklarla evliliğine rastlanmaktadır.

Genel Türk mitoloisinde olduğu gibi Kazan Tatar Türklerinde de evrenin, Dünya'nın, Güneş, Ay gibi astral unsurların yaratılışına dair detaylı bilgi veren mitik metinler günümüze ulaşmamıştır. Ancak efsane, masal, destan, bilmece, atasözü gibi halk edebiyatı metinleri ile bazı edebî metinlerde kozmogoni mitlerine dair izlere rastlanmaktadır. Özellikle dünyanın yaratılışı, yeryüzü, yeraltı, su altı ve gökyüzü dünyaları ile ilgili tasavvurlar; yıldırım, Güneş, Ay, Kutup Yıldızı ile ilgili inançlar genel Türk mitolojisi ile pek çok noktada ortaklık barındırmaktadır. Dünya'nın, evrenin yaratılışını anlatan kozmogonik mit metinlerinde olduğu gibi Dünya'nın, evrenin sonu ile ilgili eskatolojik metinler de yok denecek kadar azdır. Bununla ilgili

olarak halk edebiyatı metinlerinde Dünya direğinin yıkılması, Dünya'yı boynuzları arasında taşıyan öküzün kesilmesi, kuyruklu yıldızın Dünya'ya çarpması gibi oldukça sınırlı izlere rastlanılmaktadır.

Kazan Tatar Türklerinin insanoğlunun yaratılışına dair tasavvurları günümüze ulaşamamıştır. Ancak halk anlatılarında Bulgar Türklerinin türeyişi ile ilgili efsaneler bulunmaktadır. Bu efsanelerde en dikkate değer husus şudur: Türklerin türeyişi ile ilgili aktarılan efsanelerde Türkler, Hz. Nuh'un oğullarından Yafes'in oğlu Türk'ün soyundan gelirken, Kazan Tatar Türklerinin anlatılarında Bulgarların, Yafes'in Alıp isimli oğlunun soyundan geldiği belirtilir. Alıp ile ilgili anlatılan efsanenin muhtelif kısımlarına, dev insanların anlatıldığı efsanelerde de rastanılmaktadır.

Halk anlatıları incelendiğinde Dîvânü Lügati't-Türk'te kayıt altına alınan On İki Hayvanlı takvimin aynısının Kazan Tatar Türklerinde de kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bazı tarihler belirtilirken Zodyak takviminden de faydalanılmıştır. Takvim konusunda en dikkate değer nokta, Kazan Tatar Türklerinin halk takvimidir. Bu takvim genel geçer bir takvim olmamakla birlikte, coğrafya ve iklim şartlarına göre şekillenmiştir. Dolayısıyla diğer Türk boylarının halk takvimlerine göre bazı farklılıklar mevcuttur.

Toplumların geçiş dönemi geleneklerinden olan ölüm ile ilgili uygulamaları ve yeniden yaşama dair tasavvurları, onların inançlarını anlamada kullanılabilecek en doğru bilgileri vermesi bakımından önemlidir. Bu doğrultuda Kazan Tatar Türklerinin anlatılarında ölümden sonra dirilme inancının göstergesi olarak kemiklerin özenle gömülmesi, yeniden yaşamın engellenmesi için ölünün yakılarak külünün göğe savrulması, ölüden gelebilecek zararlardan korunmak için yapılan uygulamalar, ölülerin ağaç üzerine konması gibi pek çok husus genel Türk mitolojisi ile ortaklık göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bunların dışında Tengri inancının bir uzantısı olan kut inancı, Atalar Kültü ile ilişkili olan tös/tözler, mitik dönemlere ait belirgin bir iz olan dış ruh tasarımı, canlı ve cansız şekillerde sunulan kurbanlar, Kazan Tatar Türklerinin mitolojisinde dikkat çeken öğelerdendir. Ayrıca bazı sayı, renk, hayvan ve tabiat unsurları ile ilgili tasavurlarda da genel Türk mitolojisi ile ortaklıklar göze çarpmaktadır.

KAYNAKÇA

Aksoy, Ö. A. (2015). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Aktaş, E. (2012). *Hakas Türkleri Destan Kahramanları Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*. İzmir: Ege Üniversitesi SBE.

Alekseyev, N. A. (2013). *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*. (Çev: Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Alıcı, M. (2012). *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Dualizm'e Mecusi Tanrı Anlayışı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Alptekin, A. B. (2009). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*. 4. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

Anohin, A. V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (Çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova (çev.). Konya: Kömen Yayınları.

Arat, R. R. (1994). *Kutadgu Bilig II*. 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1998). *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi*. I. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1999). *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi*. III. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1999a). *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi*. IV. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atnur, G. (2002). *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE.

Ayan, E. (2005). *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Aykut, A. S. (2004). *İbn Battûta Seyahatnamesi I. Cilt*. 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bakirov, M. (2001). *Şigiriyet Bişigi*. Kazan: Megarif Neşriyat.

Bapaeva, J. M. (2013). *Tuva Şamanizmi*. Konya: Kömen Yayınları.

Barthold, V. V. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (Haz. Kazım Yaşar Koparman ve İsmail Aka). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Başar, Z. (1978). *Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları.

Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi I. Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayat, F. (2013). *Oğuz Destan Dünyası*. 2. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayladı, D. (2005). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.

Bayram, B. (2005). "Tatar Mitolojisi Sözlüğü Üzerine". *Fikret Türkmen Armağanı,* (ss. 715-725), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.

Bayram, B. (2010). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Bekki, S. (2001). *Altay-Türk Destanı Maaday-Kara (İnceleme-Metin)*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE.

Beydili, C. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (Çev. Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap Yayın.

Budunbilim Terimleri Sözlüğü (1975). Ankara: Tür Dil Kurumu Yayınları.

Camaletdin, L. (1981). *Tatar Halık İcatı: Ekiyetler Öçinçi Kitap*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

Camaletdin, L. (2000). "Tılsımlı Ekiyetlerde Diyu Obrazı". (Haz. F. İ. Urmançi, Ş. N. Asılgereyev, İ. M. Zekiyev ve H. Ş. Mehmutov). *Fenni İzlevler Yulında*. Kazan: Fikir Neşriyatı.

Çeribaş, M. (2011). *Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. 3.Basım. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Davletşin, G. M. (1984). *Boryngı Tatar Folkloru Meseleleri*. Tataristan: SSCB Fenner Akademiyesi Kazan Filialı.

Davletşin, G. (2013). *Türk-Tatar Kültür Tarihi*. (Çev. Albina Tuzlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Dilek, İ. (2007). *Altay Destanları 2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilek, İ. (2008). "Altaylardan Anadolu'ya Bir Yemek, Bir Oyun ve Bir Ölüm Geleneği Üzerine", (Ed: Ekrem Arıkoğlu), *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, (ss. 628-635), Akçağ Yayınları, Ankara.

Dilek, İ. (2014). *Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü Altay/Yakut*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Divitçioğlu, S. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*. Ankara: İmge Kitabevi.

Dosay Gökdoğan, M. (2009). "Sayı". *İslam Ansiklopedisi*. 36. Cilt. İstanbul: İSAM.

Ehmetcanov, M. İ. (2012). *Tatar Halkının Boryngı Irım-Arbavları hem Törli Falnameleri*. Kazan: Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyesi Galimcan İbrahimov İsimindegi Til, Edebiyet hem Sengat İnstitutı Yazma hem Muzıkal Miras Üzegi.

Ehmetova, F. V. (1984). *Tatar Halık İcatı: Dastannar*. Tataristan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Dindışı*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları.

Eliade, M. (1993). *Mitlerin Özellikleri*. (Çev. Sema Rifat). İstanbul: Simavi Yayınları.

Eliade, M. (2009). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi.* 3. Cilt. (Çev. Ali Berktay). 2. Basım. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Emirov, K. F. (2005). *Akıllı Kişi Mekalsiz Söylemes: Hukuk hem Zakonçılık Turında Tatar Halık Mekalleri, Eytemneri, Aforizmnarı hem Mezekleri*. Tataristan: Hetir Neşriyatı.

Enesova Kariyeva, L. (1999). *Tatar Mifologiyesi/Tarihi-Çagıştırma hem Tipologik Yassılıkta*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tataristan: Tatarstan Fenner Akedemiyesi G.İbrahimov İsimindegi Til Edebiyet hem Sengat İnstitutı.

Ergin, M. (2008). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2016). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

Ergun, M. (2006). *Şor Kahramanlık Destanları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergun, M., Açа, M. (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları 1*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergun, M., Açа. M. (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları 2*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergun, P. (2012). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. 2. Baskı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Erkal, M. (1991). "Arşın". *İslam Ansiklopedisi*. 3. Cilt. İstanbul: İSAM.

Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Gatina, H. H. Yermi, H. H. (1977). *Tatar Halık İcatı Ekiyetler Birinçi Kitap*. Tataristan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

Gatina, H. H. Yermi, H. H. (1978). *Tatar Halık İcatı: Ekiyetler İkinçi Kitap*. Tataristan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Gaynullin, M. (1956). *Kayyum Nasiri*, Kazan: Kamil Yakup Kitap Fabrikası.

Genç, R. (2009). *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Gıylecitdinov, S. M. (1987). *Tatar Halık İcatı: Rivayetler hem Legendalar*. Tataristan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Gilmanov, G. (1996). *Tatar Mifları I*. Tataristan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Gilmanov, G. (1999). *Tatar Mifları II*. Tataristan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi*. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Harva, U. (2014). *Altay Panteonu Mitler, Riüeller, İnançlar ve Tanrılar*. (Çev. Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Hoppal, M. (2012). *Avrasya'da Şamanlar*. (Çev. Bülent Bayram ve H. Şevket Çapraz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. I. Cilt. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnan, A. (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İsenbet, N. (1967). *Tatar Halık Mekalleri*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

İsenbet, N. (2010a). *Tatar Halık Mekalleri I*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

İsenbet, N. (2010). *Tatar Halık Mekalleri III*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

İzgi, Ö. (2014). *Orta Asya Türk Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kaba, A. (2011). *Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırşehir: Ahievran Üniversitesi SBE.

Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kimliği*. 30. Basım. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Kallek, C. (1992). "Batman". *İslam Ansiklopedisi*. 5. Cilt. İstanbul: İSAM.

Kara, M. (2014). *Hakas Destanı Öcen Beg*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Karagöz, E. (2009). *Türk Destanlarında Su Altı Dünyası*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.

Karatay, O. (2003). *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*. Ankara: KaraM, Yayınları.

Kerimullin, E. (1991). *Tatarlar İsmimiz hem Cismimiz*. Tataristan: Kazan Kitap Neşriyatı.

Khousnoulline, R. (2003). *Tatar Mitolojisi Hakkında Yapılmış Çalışmaların Değerlendirmeli Biliyografyası*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi SBE.

Kocabıyık, E. (2009). *Dolaylı Hayvan*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Korkmaz, E. (2008). *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.

Kumartaşlıoğlu, S. (2012). *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi SBE.

Levy-Bruhl, L. (2006). *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı*. (Çev. Oğuz Adanır). İstanbul: DoğuBatı.

Lvova, E. L. Oktyabrskaya. A. M. Sagalayev. A. M. ve Usmanova. M. S. (2013a). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri. (Kainat ve Zaman. Nesneler Dünyası)*(Çev. Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Lvova, E. L. Oktyabrskaya. A. M. Sagalayev. A. M. ve Usmanova. M. S. (2013b). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri. (İnsan ve Toplum)* (Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Mackenzie, D. A. (1996). *Çin ve Japon Mitolojisi*. (Çev. Koray Akten). Ankara: İmge Kitabevi.

McHugh, S. (2005). *Toplumun Aynasında Köpek*. (Çev. Serpil Çağlayan). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Mehmutov, H. (1977). *Tatar Halık İcatı Tabışmaklar*. Tataristan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

Mercani, Ş. (1989). *Möstafedil-Ahbar fi Ehvali Kazan ve Bolgar (Kazan ve Bolgar Helleri Turında Faydalanılgan Heberler)* (Çev. E. N. Heyrullin). Tataristan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Muytieva, V. A., Çoçkina, M. P. (1996). *Altay Caan*. Gorno Altaysk: Gorno-Altayskaya Tipografiya

Nadirov, İ. N. (1980). *Tatar Halık İcatı: Yula hem Oyın Cırları*. Tataristan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Nasiri, K. (1975). *Saylanma Eserler*. Tataristan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Nauman, N. (2009). *Japon Mitolojisi*. (Çev. Akın Kanat). 2. Baskı. İzmir: İlya Yayınevi.

Nişanyan, N. (2010). *Sözlerin Soy Ağacı*. İstanbul: Everest Yayınları.

Niyazi, M. (1993). *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Oktay, H. (2007). *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*. İstanbul: Selenge Yayıları.

Oruç Aslan, B. (2014). "Kutadgu Bilig'de Geçen Kızıl Til ve Kara Baş Kavramlarının Anlamlandırılması". *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*. Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü.

Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi I*. İstanbul: MEB Basımevi.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2010a). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Genişletilmiş 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özçelik, S. (2006). *Dede Korkut Sözlüğü.* yyy.

Özçelik, S. (2010). *Eski Türkçe*, Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım.

Özkan, F. (1997). *Altın Arığ Destanı*. Ankara: Bilig Yayınları.

Özkan, N. (2007). *Gagavuz Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pachymeres, G. (2009). *Bizanslı Gözüyle Türkler*. (Çev. İlcan Bihter Barlas). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi*. (Çev. M. Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

Rasonyı, L. (1993). *Tarihte Türklük*. 3. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J. P. (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. 2. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J. P. (2011a). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Sabuncu, F. (2011). *Gırnâtî Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Sakaoğlu, S. Duymaz. A. (2011). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. 6. Basım. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Schimmel, A. (2011). *Sayıların Gizemi*. (Çev. Mustafa Küpüşoğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Seyidoğlu, B. (2011). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller*. 5. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Sönmez, S. (2008). *Türklerde Dağ Kültü İnancı ve Altay, Tıva ve Şor Destanlarında Dağ*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi SBE.

Sulti, R. (1998). *Edigey Destanı*. Ankara: Türksoy Yayınları.

Şemsi, S. S. (1984). "Tatar Mifologiyesinin Popüler Obrazı". *Boryngı Tatar Folkloru Meseleleri*: Kazan: CCCP Fenner Akademiyesi Kazan Filiali.

Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şeşen, R. (2013). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. 4. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Şimşek, E. (2001). *Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Şimşek, S. (2012). *Tatar Türklerinin Tülek Destanı: İnceleme-Metin*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.

Tanyu, H. (2007). *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*. Ankara: Elips Kitap.

Tatar Tilinin Anlatmalı Süzligi (2005). Kazan: Matbugat Yortı Neşriyatı.

Tatlıcan, N. (2013). *Edigey Merkezli Epik Anlatılarda (Başkurt-Kazak-Tatar) Mitoloji ve Tarihsellik.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi SBE.

Tavkul, U. (2011), *Nartlar (Karaçay-Malkar Mitolojisinin Destan Kahramanları)*, Ankara: Tür Dil Kurumu Yayınları.

Tez, Z. (2008). *Mitolojinin Kültürel Tarihi*. İstanbul: Doruk Yayınları.

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. 3. Baskı. I. Cilt. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Togan, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı*. 2. Baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tuğrul, S. (2010). *Ebedi Kutsal Ezeli Kurban*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Turan, O. (2016). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. 4. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkoğlu, İ. (2011). "Tatarlar". *İslam Ansiklopedisi*, C 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Uluışık, Y. P. (2015), *Türk Destanlarında Yeraltı Dünyası (Sibirya Sahası).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.

Uraz, M. (1992). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Mitologya Yayınları.

Urazman, F. (1992). *Tatar Halkının Yolaları hem Beyremneri*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Urmançi, F., Nadirov, İ., Mehmutov, H. (2001). *Folklor Tili Şigiriyet Tili*. Kazan: Fikir.

Urmançi, F. (2002). *Borıngı Mif hem Bugingi Şigir*. Kazan: Şkola.

Urmançi, F. (2005). *Tatar Halık İcatı*. Tataristan: Megarif Neşriyatı.

Urmançi, F. (2007a). *Tatar Destanları I*. (Akt. Vedat Kartalçık ve Caner Kerimoğlu). Ankara: TDK Yayınları.

Urmançi, F. (2007). *Tatar Destanları II*. (Akt. Vedat Kartalçık ve Caner Kerimoğlu). Ankara: TDK Yayınları.

Urmançi, F. (2008). *Tatar Mifologiyesi Ensiklopedik Süzlik I*. Tataristan: Megarif Neşriyat.

Urmançi, F. (2009). *Tatar Mifologiyesi Ensiklopedik Süzlik II*. Tataristan: Megarif Neşriyat.

Urmançi, F. (2011). *Tatar Mifologiyesi Ensiklopedik Süzlik III*. Tataristan: Kitap Neşriyatı.

Yahin, A. G. (1999). *Ul Derya da Bu Derya: Borıngı Edebiyat*. Kazan: Megarif Neşriyatı.

Yahin, F. (2000). *Tatar Şigirinde Dini Mistika hem Mifologiya*. Kazan: Tatar Devlet Gumanitar İnstitutı.

Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yıldız, N. (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Zakirova, İ. G. (2003). *Bulgar Çorı Halık İcatı*. Tataristan: Fikir.

Zakirova, İ. G. (2007). "Kuzı-Körpeç hem Bayan-Sılu Dastanında Mifologik Motivlar". *Dönyada Universitet Bilimi: Anı Usterüde Zamança İnnovatsion Çaralar/ Halıkara Fenni-Gameli Konferatsiya 23-25 Oktabır 2006*. Kazan.

Zekiev, M., Ganiyeva, F. A., Zinnatullina, K. Z. (1998). *Tatar Gramatikası*. Kazan: Fikir.

Wallis Budge, E. A. (2010). *Antik Mısır Edebiyatı.* (Çev. Selin. Albayrak). 3. Baskı. İzmir: İlya Yayınevi.

SÜRELİ YAYINLAR

Altınkaynak, E. (2003). "Yeraltı Diyarının Kartalı". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (26).

Artun, E. (2001). "Adana Halk Hekimliğinde Atalar Kültü". *Kebikeç*, (12), 127-133.

Atnur, G. (2007). "Tatar Halk Anlatılarında Şüreli Tipi". *Milli Folklor*, (73), 26-30.

Balcı, M. (2010). "Bilinmeyen Bir 12 Hayvanlı Takvim Risalesi: Takvîm-i Tatar Ma'a-Acem", *Türkbilig*, (20), 85-96.

Bayram, B. (2009). "Tatar-Bulgar Meselesi Temelinde Bir Destan(?), Şan Kızı". *Karadeniz Araştırmaları*, 6, (21), 75-94.

Bekki, S. (1996). "Türk Mitolojisinde Kurban". *Akademik Araştırmalar*, (3), 16-28.

Biray, N. (2009). "On İki Hayvanlı Türk Takvimi –Zamana Hükmetmek-". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED*, (39), 671-683.

Caferoğlu, A. (1961). "Türk Onomastiğinde "Köpek" Kültü". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1-11.

Cıblak, N. (2007). "Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi". *Ç. U. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (1), 185-196.

Çolak, F. (2010). "Yerle İlgili Bazı Atasözleri ve Deyimlerin Mitolojik Bağlantısı". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (28), 171-181.

Deliömeroğlu, Y. (1997). "Hakasların Geleneksel Kültürüne Dair Bir İnceleme". *Milli Folklor*, (33), 42-49.

Deveci, A. (2013). "Türk Mitolojisinin Görsel Sanatlarımızdaki Yeri Nerede?" *Turkish Studies*, 8, (13), 795-810.

Dilek, İ. (2007). "Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler". *Bilig*, (43), 33-54.

Dilek. İ. (2010). "Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yeraltı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler", *Milli Folklor*, (85), 46-56.

Ergun, Pervin (2003). "Dede Korkut Hikâyelerinde Dağ Kültü". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten II*, 75-88.

Güngör, A. 2006). "Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, (29), 63-93.

Güvenç, A. Ö. (2009). "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (41), 85-97.

Hazar, M. ve Şengönül, M. (2012). "Türk Kültüründe Sıfırdan Dokuza Kadar Sayı Adları ve Matematiksel Değerleri". *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, 141-158.

İnan, A. (1933). "Al Ruhu Hakkında; Türk Mitolojisinde Şerir Bir Ruh". *Türk Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (1).

Kalafat, Y. (2004). "Tatar Türklerinde Karşılaştırmalı Halk İnançları". *Karadeniz Araştırmaları*, (3), 119-127.

Kalafat. Y. ve Kamalov, İ. (2005). "Tatar Efsaneleri". *Karadeniz Araştırmaları*, (6), 52-77.

Kartaeva, T. (2014). "Sır Bölgesi Kazaklarının Evlilik Törenleri Üzerine Bir Değerlendirme (19 yy-20. yy Başları)". *Milli Folklor*, (104), 167-179.

Kaya, İ. G. (2012). "İsmail Bin Abdullah'ın Oniki Hayvanlı Türk Takvimi". *Turkish Studies*, 7, (2), 15-34.

Killi, G. (2006). "Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi.* 3, (3), 50-65.

Küçük, S. (2010). "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı". *Bilig,* (54), 185-210.

Küçük, M. A. (2013). "Türk Destanlarında Sayı Motifinin Dini Yansımaları". *Gazi Türkiyat*, (13), 91-109.

Sattarova, G. F. (2008). "Tataristan Toponomisinde Moğolca Unsurlar". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (1), 177-181.

Sayar, S. (2012). "Sivas Masallarında Mitolojik Unsurlar. *Studies of the Ottoman Domain"*, 2, (3), 26-40.

Segal, R. A. (2006). "Joseph Campbell'in Mit Teorisi". (Çev. Kürşat Öncül). *Milli Folklor*, (70), 114-124.

Sibgatullina, E. (1997). "Tatar Toponomik Efsanelerinden Bir Örnek". *Milli Folklor*, (33), 128-130.

Türkan, K. (2011). "Türk Dünyası Masallarında Su Kültü". *Milli Folklor*, (93), 135-148.

Türker, F. (2012). Altay Türklerinin Anlatmalarında Mitik Bir Varlık: Celbegen. *Milli Folklor*, (94), 81-90.

Türkmen, F. (2004). "Tatar Destanı Çora Batır'ın Buryatlar Arasındaki Varyantları Üzerine". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (18), 103-109.

Ulukan, A (2012). "Farklılığın Renk ve Sayılarda Buluşan Aynılığı". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* (48), 165-190.

Von Gabain, A. (1968). "Renklerin Simgesel Anlamları". (Çev. Semih Tezcan). *DTCF Türkoloji Dergisi I*, 3, (1), 107-113.

Yarullina, R. (2007). "İdil Boyu Tatarlarında Nevruz Bayramı". *Milli Folklor*, (73), 23-25.

Yıldız, N. (2008). "Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5, (4), 84-93.

Zaripova Çetin, Ç. (2004). "Tatar Türklerinin Mevsimlerle İlgili Gelenekleri". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. (153), 123-142.

Zaripova Çetin, Ç. (2005). "Tatar Türklerinin Düğün Geleneği". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, (3), 92-119.

Zaripova Çetin, Ç. (2007). "Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)". *Bilig*. (43), 1-32.

Zaripova Çetin, Ç. (2007a). "Tatar Halk Destanı İdegey'de Geçiş Dönemleri". *Karadeniz Araştırmaları*, 4, (15), 149-169.

Zaripova Çetin, Ç. (2008). "Tatar Türklerinde Cenaze Merasimleri", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, (1), 155-168.

Zaripova Çetin, Ç. (2009). "Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında Kayın Ağacı". *Turkish Studies*, 4, (3), 583-601.

Zakirova, İ. G. (2011). "Türki Folklorda Can bilen Beyli Işanular". *Duhovnaya Kultura Narodov Rossii*, 59-63.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Çetin YILDIZ

Doğum Yeri ve Tarihi : Mahmudiye/Eskişehir 14/05/1988

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Y. Lisans Öğrenimi : Adıyaman Üniversitesi

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri :

Makaleler

a) YILDIZ Çetin, YARULLİNA YILDIRIM Ramilya " Edigey Destanında Hayvanların Fonksiyonları", Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Vol 1, s.67-77, 2012 Kars.
b) YILDIZ Çetin, "Kütüphanelerde Kayıtlı Olmayan Bir Mecmua", Turkish Studies, Vol. 8, İssue 1, s. 651-664, 2013 Ankara.

Bildiriler ve Bilimsel Toplantılar

a) YILDIZ Çetin, "El-Ferec Ba'de'ş-Şidde'nin I. Cildindeki Hikâyelerde Geçen Kıyafet Değiştirme Motifi Üzerine", III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi, s. 615-621, 2010 İstanbul.
b) YILDIZ Çetin, "Türk Destanlarındaki Motiflerin Milli Kimliği Belirlemedeki Rolü, Battal Gazi Destanı Örneği", Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine VI. Uluslararası Folklor Konferansı, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, s. 94-99, 2010 Azerbaycan.

c) YILDIZ Çetin., "Tatar Türkçesinin Türkiye'deki Üniversitelerde Okutulması" КЛАССИК ФИЛОЛОГИЯ ҺӘМ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ БЕЛЕМЕ:МӨҺИМ МӘСЬӘЛӘЛӘР ҺӘМ УСЕШ ЮЛЛАРЫ s.275-278, 2012 Rusya/Kazan.

d) YILDIZ Çetin, "A. İbrahimov'un Köy Çocukları Hikâyesindeki Evlenme Adetlerinin Türk Evlenme Adetleri ile Mukayesesi", Г. ИБРАГИМОВ МИРАСЫ hEM TӨRKИ ДӨНЬЯ. Rusya/Kazan 2014.

e) YILDIZ Çetin., "Türk Halklarında Folklorun İşlevi Üzerine" тюркская филология в xxı веке: провлемы и перспективы стерлитамак, s.252-253, Başkurdistan/Rusya 2014.

f) YILDIZ Çetin., YILMAZ Mustafa, KIYMAZ Mustafa Said., "Edigey Destanında Kargışlar" фолклор в системе наөионалҗных и обәечеловеческих өенностей АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКА ТАТАРСТАН, s.23-27, 2014 Kazan/Rusya.

g) KIYMAZ Mustafa Said, KIYMAZ Necati, YILDIZ Çetin "Süreli Çocuk Yayınlarında Edebî Türlerin Dağılımı" I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 17-19 Mayıs 2013 International Burch University, 2013 Bosna-Hersek.

h) YARULLİNA YILDIRIM Ramilya, YILDIZ Çetin, "Kadın Konulu Tatar Türkülerinin Özellikleri" Halk Kültüründe Kadın Uluslararası Sempozyumu 13-14-15 Mart2015 Şanlıurfa.

i) DİLEK İbrahim, YILDIZ Çetin, "Kazan Tatar Türklerinin Destanlarında Kahramanın Tanınması İşlevi Üzerine", VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu 10-12 Ekim 2016 Bolu.

Projeler :

a) El-Ferec Ba'de'ş-Şidde'de Motif İncelemesi (İlk Yirmi Hikaye), (Editör: Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK), Adıyaman Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi SOBYL 2010/0001.

b) Fırat'tan Volga'ya Medeniyetler Köprüsü (Editör: Prof. Dr. Ramilya YARULLİNA YILDIRIM), Adıyaman Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi TİO-YOBAP/2013-0002.

Çalıştığı Kurumlar : Adıyaman Üniversitesi

İletişim

E-Posta Adresi : cyildiz@adiyaman.edu.tr

Tarih : 23/06/2017